

gledišta

Ijubomir madžar

TRŽIŠTE I KULTURA

branko pavlović

IDEJE O ZAJEDNICI SLOBODNIH

milivoje trklja

DILEME O OPRAVDANOSTI PROGRESIVNOG
OPOREZIVANJA LIČNOG DOHOTKA

fran vidojević

U ČEMU SU SNAGA I SLABOST SAMOUPRAVLJANJA

ivo indić

O FINANSIRANJU I O ZAJEDNICAMA KULTURE

omir petković

O RADNOM STAŽU — EKONOMSKI I HUMANO

ćina vasović

FEDERACIJA I KONSTITUISANJE SAMOUPRAVNOG
DRUŠTVA

bodanka damnjanović

PEDAGOGIJA U SKRIPTAMA

an tabaković

PARTIJA I KNJIŽEVNOST U SOVJETSKOM
DRUŠTVU

ČASOPIS ZA DRUŠTVENU KRITIKU I TEORIJU

12

DECEMBAR

1 9 6 8.
GODINA IX

GLAVNI

I ODGOVORNI UREDNICI

života dorđević
dr aleksandar vacić

ČLANOVI REDAKCIJE

jagoš đuretić
dr aleksandar kron
zdravko kužinar
rade kuzmanović
dr ljubomir madžar
miloš nemanjić
dr branko pavlović
milorad savićević
velimir tomanović
vučina vasović
milan vlajčić
milan vojnović

SEKRETAR REDAKCIJE

dragan sibirnović

LEKTOR

zora maksimović

KOREKTOR

olga martinović

KORICE

bole miloradović

gledišta

12

GODINA IX, DECEMBAR 1968.

Časopis izlazi svakog meseca izuzev jula i avgusta. Rukopisi se ne vraćaju

IZDAJE

Beogradski univerzitet i Centralni komitet Saveza omladine Srbije.

ADRESA

„Gledišta“, Beograd, Kralja Milutina 8, poštanski: fah 830, telefon 24-481.

PRETPLATA

za 1968. godinu

Cena pojedinom primerku je 8 novih dinara. Godišnja pretplata: za našu zemlju 80 novih dinara, za individualne pretplatnike 40 novih dinara, za studente i učenike 25 novih dinara. Za inostranstvo 160 novih dinara. Narudžbine prima Redakcija „Gledišta“, žiro račun broj 608-8-864-4.

ŠTAMPA

Grafičko preduzeće „Slobodan Jović“ — Beograd, Stojana Protića 52.

d r u g i
K O N K U R S
g l e d i š t a

časopis za društvenu kritiku i teoriju raspisuje opšti jugoslovenski anonimni nagradni konkurs za raspravu o temi

„Š T A J E S T A L J I N I Z A M ? ”

Uslovi konkursa: Rasprava treba da na produbljen, originalan, teorijsko-kritički i jasno obrazloženi način odredi u čemu su istorijski i teorijski koreni i smisao staljinizma i objasni njegovo značenje za sudbinu socijalizma. Poželjno je da obim rasprave bude u granicama od 50 do 80 kucanih stranica novinarskog proreda. Radove, pod šifrom, otkucane u tri primerka treba poslati na adresu redakcije sa naznakom „za konkurs“. Šifra će biti razrešena podnošenjem kopije rukopisa posle objavljivanja rezultata konkursa. Radovi koji konkurišu za nagradu ne smeju prethodno biti objavljeni. Krajnji rok za slanje rukopisa je 1. VI 1969. godine.

Najuspelije radove redakcija „Gledišta“ će nagraditi sledećim novčanim nagradama:

I nagrada 10.000 N. din.

II nagrada 7.000 N. din.

III nagrada 5.000 N. din.

Pored toga redakcija će otkupiti radove koji zadovoljavaju kriterijume za objavljivanje u časopisu. Redakcija „Gledišta“ time preuzima pravo prvog objavljivanja nagrađenih ili otkupljenih radova.

REDAKCIJA

Zbog odlaska na novu dužnost, naš časopis od ovog broja neće potpisivati dosadašnji glavni i odgovorni urednik BOŽIDAR PERKOVIĆ. Složenu i ne laku dužnost glavnog i odgovornog urednika, drug Perković je vršio sa oduševljenjem i odgovorno. Ako su „GLEDIŠTA“, u toku poslednje četiri godine, dala doprinos razvoju naše društvene teorije i kritike, onda za to u velikoj meri treba zahvaliti radu druga Božidara Perkovića. Redakcija istovremeno izražava svoje najbolje želje da drug Perković isto tako uspešno i oduševljeno obavlja svoje sadašnje i buduće radne dužnosti.

REDAKCIJA

- dr ljubomir madžar**
TRŽIŠTE I KULTURA 1627
- dr branko pavlović**
IDEJE O ZAJEDNICI SLOBODNIH 1647
- dr milivoje trklja**
DILEME O OPRAVDANOSTI
PROGRESIVNOG OPOREZIVANJA
LIČNOG DOHOTKA 1663
- zoran vidojević**
U ČEMU SU SNAGA I SLABOST
SAMOUPRAVLJANJA 1675

Z A P I S I

- trivo indić**
O FINANSIRANJU I O
ZAJEDNICAMA KULTURE 1713
- miomir petković**
O RADNOM STAŽU — EKONOMSKI
I HUMANO 1716
- sergej flere**
O MILSOVOJ ELITI MOĆI — NAKON
DVANAEST GODINA 1720

H R O N I K A

- vučina vasović**
FEDERACIJA I KONSTITUISANJE
SAMOUPRAVNOG DRUŠTVA 1725
- dr branko pavlović**
SIMPOZIJUM NIČE I MARKSIZAM 1732

O S V R T I

slobodanka damnjanović
PEDAGOGIJA U SKRIPTIMA 1737

I N F O R M A C I J E

milan tabaković
PARTIJA I KNJIŽEVNOST U
SOVJETSKOM DRUŠTVU 1749

P R I K A Z I

vera ikonomova
DR ĐURO ŠUŠNJIĆ: POJAM
ZAKONA U SOCIOLOGIJI 1763

branko petranović
VERA MUJBEGOVIĆ: KOMUNISTIČKA
PARTIJA NEMAČKE 1918—1923. 1767

petar živadinović
ERIC WEIL: HEGEL I DRŽAVA 1769

srećko mihajlović
KARL MANHAJM: IDEOLOGIJA
I UTOPIJA 1773

Č A S O P I S I

vera ikonomova
IZ DOMAĆIH ČASOPISA 1777

darko ranković
VINJETE

dr ljubomir
mađžar

TRŽIŠTE
I
KULTURA

Svojim objektivnim i bezličnim načinom na koji funkcionise, i značajnim stimulativnim efektima tržište je oduvek predstavljalo pogodan instrument za efikasna privređivanja ne samo u delatnostima koje imaju usko privredni karakter nego i u delatnostima od šireg društvenog značaja. Nezavisno od toga da li se potrošnja kulturnih usluga ostvaruje isključivo preko tržišta ili, pak, isključivo posredstvom nekog netržišnog, npr. budžetskog, mehanizma, dakle, nezavisno od toga da li su kulturne ustanove „prepuštene” tržištu ili ne, kultura nikada nije potpuno izolovana od efekata tržišnih kretanja. Kulturne ustanove mogu samo na tržištu nabaviti sve materijalne elemente koji su neophodni za normalno obavljanje njihove delatnosti, a varijacija cena tih elemenata uticaće na obim proizvedenih dobara i izvršenih usluga. Tržišna kretanja u velikoj meri utiču na lične dohotke kulturnih radnika i time na sasvim konkretan način deluju kao jedan od faktora koji determinišu ekonomski položaj kulture.

U finansiranju kulture tržište je kod nas dugo vremena igralo sasvim neznatnu ulogu. Predominantnu važnost imao je budžetski način finansiranja koji je bio efikasan instrument administrativne i etatističke intervencije i koji, prirodno, nije mogao da se uklopi u samoupravni i demokratski mehanizam regulisanja našeg društvenog razvoja. Budžetsko finansiranje predstavljalo je materijalnu osnovu za formiranje etatističkih struktura koje su konzervirale postojeće stanje i odnose, koje u razvojne procese u kulturi nisu unosile neophodne komponente kva-

litativnih promena i koje su, po inerciji, tokove kulturnog razvoja usmeravale nezavisno od stvarnih društvenih potreba. Ovakve strukture objektivno su omogućavale da se i kultura upotrebi kao jedan od instrumenata za birokratizaciju društva; posredstvom kulture bilo je moguće sistematski uticati na formiranje javnog mnjenja, a preko njega na stvaranje takve društvene klime kakva je, nezavisno od opštih ciljeva društvenog razvoja, odgovarala samo nekim slojevima društva.

Kao reakcija na nedostatke budžetskog sistema, pojavili su se pokušaji za iznalaženjem nekog alternativnog mehanizma koji bi osigurao da tokovi kulturnog razvoja budu u mnogo većoj meri u skladu sa društvenim potrebama. Prirodno je da se kao jedna od najpovoljnijih alternativa pojavilo tržište. Zaista, tržište dozvoljava maksimalni stepen organizacione decentralizacije i, istovremeno, finansijski uspeh radne organizacije ne vezuje za dugotrajne i mučne — ali zato ne manje arbitrarne — procese raspodele i preraspodele često oskudnih budžetskih sredstava nego za sopstvenu inicijativu i iznalaženje takvih oblika delatnosti koji će maksimalno zadovoljiti postojeću tražnju i, u skladu sa tim, i same društvene potrebe. Tržište ima ulogu najvažnijeg alokacionog instrumenta u privredi, pa bi eventualno uklapanje kulturnih delatnosti u finansiranje posredstvom tržišta bilo na liniji napora da princip dohotka, kao ekonomski supstrat naše samoupravne društvene strukture, dobije univerzalnu važnost.

Postoji, međutim, opasnost da se pre naglase mogućnosti tržišta u usmeravanju kulturnog razvoja. Ta opasnost je utoliko veća što postoji mogućnost da razmatranja o tržištu i kulturi pođu od implicitne pretpostavke da će tržište automatski dati pogodna rešenja na svim onim punktovima na kojima budžetski sistem nije zadovoljio. Stoga je neophodna precizna i detaljna analiza efekata tržišta u sferi kulture, zajedno sa ispitivanjem odgovarajućih implikacija za kulturnu politiku. Svrha ovoga članka jeste da raspravi neke probleme koji se javljaju u tom kontekstu.

1. NEKE KARAKTERISTIKE TRAŽNJE ZA KULTURNIM USLUGAMA

Jedan od najčešćih argumenata koji se navode u prilog tržišta kao mehanizma koji obezbeđuje efikasno zadovoljenje društvenih potreba sastoji se u pretpostavci da je ono, pored ostalog, jedan ogromni informacioni sistem koji te potrebe adekvatno registruje. Zaista, tržišna tražnja predstavlja objektiviziranu meru onih društvenih potreba koje se —

s obzirom na raspoloživi privredni potencijal — mogu u datom trenutku zadovoljiti. Obim tražnje i, posebno, promene u njenoj strukturi daju informacije ne samo o veličini potreba nego i o njihovom prioritetu, tako da tržišna kretanja na osnovu pobude daju privrednim subjektima potrebne signale u pogledu pravca i načina upotrebe raspoloživih privrednih izvora. Međutim, ne manifestuju se sve društvene potrebe preko tržišta. O veličini i intenzitetu mnogih potreba tržište ne daje nikakve (ili vrlo oskudne) informacije, i pored toga što zadovoljenje tih potreba zahteva angažovanje i utrošak privrednih resursa. Očigledno je da se one potrebe o kojima tržište ne daje nikakve informacije ne mogu ni približno efikasno zadovoljiti oslanjanjem na tržišni mehanizam. Potrebe koje zadovoljava jedan broj kulturnih delatnosti uopšte se ne ispoljavaju posredstvom tržišta, pa se tržišni način finansiranja ne može prihvatiti kao materijalna osnova za razvitak tih delatnosti. Tržište, na primer, ne daje nikakve informacije o potrebama očuvanja, revalorizacije i međugeneracijskog prenosa kulturnih vrednosti i kulturne baštine, pa se sve kulturne ustanove koje se bave tom delatnošću moraju, prirodno, finansirati mimo i nezavisno od tržišnog mehanizma. Na osnovu tržišnih signala ne može se zaključiti da li je potrebno preduzeti neka arheološka iskopavanja ili akcije konzerviranja starih ambijentata i urbanih aglomeracija; stoga se potrebe za takvim akcijama moraju identifikovati posredstvom nekih netržišnih mehanizama, a van tržišta moraju biti obezbeđena i potrebna finansijska sredstva. S druge strane, ne manifestuju se sve društvene potrebe na istom nivou. Neke od njih ispoljavaju se na nivou pojedinačnih potrošača, neke na nivou radnih organizacija, a neke na znatno višim nivoima — na nivou pojedinih teritorijalno-političkih zajednica, pa čak i društvene zajednice kao celine. Tržište je, u načelu, pogodno za zadovoljenje potreba koje se ispoljavaju na nižim nivoima — nivo potrošača i radnih organizacija — dok potrebe koje zadovoljavaju društveno-političke zajednice ne mogu biti prepuštene tržištu.

Tražnja za kulturnim uslugama ima još jednu specifičnost koja znatno umanjuje efikasnost tržišta u mnogim delatnostima. Da bi tražnja za nekim kulturnim uslugama uopšte postojala, neophodno je da je već dostignut određeni kulturni nivo i da su oformljene kulturne navike. Kulturne navike su veoma često funkcija onoga što je ljudima već bilo ponuđeno — drugim rečima, kulturne navike, a zajedno sa njima i tražnja za odgovarajućim uslugama, ne formiraju se u nekom kulturnom vakuumu, nego bitno zavise od onoga što je društvo na planu kulture već ostvarilo. Dok je u privredi tražnja relativno samo-

stalan faktor i dok, prema tome, služi kao kriterijum za određivanje obima i strukture ponude, u kulturi ona nema ni približno toliki značaj. Za kulturu se može reći ne samo da je ponuda funkcija tražnje, nego je — ponekad čak i više — i sama tražnja funkcija ponude. Ovaj momenat je od bitne važnosti za razumevanje one tako često sretane i toliko puta pominjane pojave da kič — ta negacija pravih kulturnih vrednosti — na tržištu doživljava izvanredne uspehe. Sigurno je da njegov tržišni prosperitet nije isključivo posledica neke inherentne deformacije ukusa širokih potrošačkih masa, nego je velikim delom rezultat činjenice da su ukusi potrošača već ranije formirani pod uticajem kiča¹). Da bi se stvorile kulturne navike i oformili odgovarajući ukusi, potrebno je da potrošačima budu na neki (očigledno netržišni) način dostupne određene kulturne vrednosti, a tek kad se ukusi oforme stvara se trajan izvor tražnje za kulturnim uslugama. U privredi po pravilu tražnja prethodi ponudi, a u kulturi veoma često ponuda mora da prethodi tražnji. Tržište je efikasno u zadovoljenju postojeće konfiguracije ukusa i preferencija, a društveni smisao i svrha kulture velikim delom se iscrpljuje upravo u nužnosti menjanja postojećih ukusa.

Prikladnost tržišta u domenu kulture zavisi, stoga, kako od već dostignutog kulturnog nivoa i od postojanja nekih efikasnih oblika društvene intervencije koji bi omogućili transformisanje ukusa, afirmaciju i razvoj novih kulturnih vrednosti. U ambijentu koji karakterišu nasleđeni niski kulturni nivo, odsustvom kulturnih navika i nedovoljnim obrazovanjem širokih slojeva društva, tržište — ukoliko postane odlučujući, ili čak jedini regulator kulturnog razvitka — može, funkcionišući po logici zadovoljenja postojećih ukusa, samo da konzervira i produži trajanje nasleđenog niskog kulturnog nivoa.

Istaknuto je da tržište nije pogodno za zadovoljenje svih onih potreba koje se na njemu ne ispoljavaju, kao i svih potreba koje se ispoljavaju na nivoima višim od nivoa individualnih potrošača i radnih organizacija. Međutim, postoje neke kategorije potreba koje se manifestuju kao potreba potrošača, a koje, ipak, ne mogu biti efikasno zadovoljene preko tržišta. Reč je o situacijama u kojima tržišni izbor nije izraz stvarne potrebe potrošača. Sve propozicije o efikasnosti tržišta u alociranju privrednih resursa zasnivaju se na pretpostavci o potrošačevom suverenitetu. Ta pretpostavka implicira verovanje da sam potrošač najbolje zna kakve su njegove potrebe i da svi privredni tokovi treba da se formiraju na način koji će najpotpunije zadovoljiti tržišnu tražnju kao objektivnu manifestaciju tih potreba.

¹) Ilić Miloš, „Sociologija kulture i umetnosti“, Institut društvenih nauka, Beograd, 1966, str. 4.

Prema toj pretpostavci, potrošač je racionalno biće, on suvereno troši svoj dohodak i formira tokove tražnje koji, u krajnjoj liniji, opredeljuju način upotrebe privrednih izvora. U velikoj većini slučajeva pretpostavka o potrošačevom suverenitetu ima ekonomskog smisla, jer bi van tržišnog mehanizma zaista bilo nemoguće identifikovati mnogobrojne i raznovrsne potrebe ogromnog broja potrošača. Međutim, ponašanje potrošača na tržištu opredeljeno je njegovim celokupnim sistemom vrednovanja, a ovaj bitno zavisi od njegovog kulturnog nivoa i stepena obrazovanja. Nije u svim slučajevima opravdano pretpostavljati da će potrošač, bez obzira na opšti kulturni nivo koji determiniše njegove potrebe i navike, biti u stanju da svoj dohodak potroši na način koji bi bio u skladu sa njegovim sopstvenim interesom. Ljudi koji znatan deo svog dohotka potroše na alkohol, droge itd. navode se kao klasična ilustracija tvrdjenja da princip potrošačevog suvereniteta može da ima samo ograničen i uslovan značaj. Za razmatranje odnosa tržišta i kulture bitno je saznanje da upravo u ovim oblastima princip potrošačevog suvereniteta ima najmanje društvenog opravdanja i ekonomskog smisla. Dok identifikovanje materijalnih potreba i donošenje odluka o njihovom zadovoljenju ne iziskuje ni veliko znanje, niti naročit intelektualni napor, kod kulturnih potreba situacija je umnogome različita. Kulturne potrebe ne samo da predstavljaju funkciju opšteg kulturnog nivoa stanovništva, nego, istovremeno, imaju i svojevrstan kumulativni karakter: sa povećanjem stepena zadovoljenja tih potreba i same potrebe još više rastu. Pored toga, i sam čin zadovoljenja kulturnih potreba pretpostavlja određeni intelektualni napor koji neki članovi društva ili nisu u stanju ili nisu voljni da učine. Zbog svega ovoga, principu potrošačevog suvereniteta praktično nikada nije pripisivan univerzalni značaj, a njegovo eventualno isticanje imalo je često apologetski karakter, obeležen naporima da se u najboljem svetlu prikažu svi efekti koje vrši tržište kao opšti mehanizam kapitalističkog društva. Svim eksplicitne sumnje u sposobnost potrošača da u svim slučajevima urade baš ono što je najviše u njihovom i u društvenom interesu — izrazili su još klasični ekonomisti, i to upravo u vezi sa obrazovanjem i kulturom. Tako Džon Stjuart Mil (John Stuart Mill), govoreći o sistemu obrazovanja, a mutatis mutandis to važi i za kulturu i umetnost, ističe da neobrazovani ljudi ne mogu formirati kompetentne stavove u pogledu potrebe za obrazovanjem, i na osnovu toga zaključuje: „Dobronamjerna i dovoljno civilizirana vlada može slobodno misliti da posjeduje ili bi trebala da posjeduje nivo obrazovanja iznad prosjeka zajednice kojom vlada i, prema tome, da

bude sposobna da pruži bolje obrazovanje i poduku ljudima nego što bi veći broj njih spontano odabrao. Obrazovanje je, prema tome, jedna od onih stvari za koju je u načelu prihvatljivo da je narodu mora osigurati vlada²⁾). Zbog svega ovoga, javlja se jedna kategorija potreba koje bi, doduše, mogle da budu zadovoljene i na bazi decentralizovanih odluka, preko tržišta, ali do čijeg adekvatnog zadovoljenja je društvu kao celini toliko stalo da ono mimo tržišta, fiskalnim sredstvima i na direktan način obezbeđuje da te potrebe budu adekvatno zadovoljene. Masgrejv³⁾ ove potrebe kvalifikuje kao javne, a njihov javni karakter očigledno proističe od njihovog značaja za efikasno funkcionisanje društva kao celine. Ovakve potrebe su veoma karakteristične upravo za kulturu i obrazovanje i njihova priroda nalaže da se, pored tržišta, izgrađuju i razvijaju i drugi mehanizmi za njihovo zadovoljenje.

Neophodnost korekcije onih rešenja koja bi u sferi tražnje za kulturnim uslugama dovodila do automatskog delovanja tržišnog mehanizma proističe i iz nekih bitnih karakteristika samog procesa formiranja tražnje. Poznato je da veličina tražnje za pojedinim vrstama dobara i usluga zavisi od veličine dohotka i od njegove raspodele. Razne kategorije dobara i usluga imaju različite dohodovne elastičnosti, pa se sa porastom dohotka i tražnja za njima povećava različitim tempom. S druge strane, promene u raspodeli dohotka — posebno povećanje ili smanjenje neravnomernosti raspodele — rezultiraju iz diferencijacije brzine kojom raste dohodak pojedinih kategorija stanovništva, a samim tim utiču i na strukturu njihove tražnje. Tako promene u raspodeli deluju kao faktor menjanja agregatne tražnje u privredi.

Tržište u sferi raspodele ne daje automatski optimalne rezultate, čak i ako se usvoje sve one veoma restriktivne pretpostavke koje predstavljaju analitičku deskripciju veoma idealizovane statičke privredne situacije. Ako je raspodela tako značajna determinanta obima i strukture tražnje i ako tržište ne daje optimalna rešenja u domenu raspodele, onda je očigledno da tržišnim mehanizmom opredeljeni obim ponude i potrošnje raznih dobara i usluga nije, striktno uzevši, konzistentan sa zahtevima društvenog optimuma. Optimum se u načelu može postići samo kombinovanim dejstvom tržišnog mehanizma, koji deluje kao instrument alokacije, i jednog fiskalnog mehanizma, koji vrši neophodne korekcije tržišnih kretanja. Kako je podizanje kulturnog nivoa naroda jedan od suštinskih preduslova za funkcionisanje samoupravnog mehanizma i de-

²⁾ Baletić dr Zvonimir, „Obrazovanje i ekonomski razvoj”, „Economist”, br. 4, 1967, s. 640.

³⁾ Musgrave A. Richard: „The Theory of Public Finance — A Study in Public Economy”, Mc Graw-Hill Book Company, New York, 1959, s. 13.

mokratskog političkog sistema, a kako tržište već zbog deformacija u raspodeli dohotka — da se i ne pominju drugi momenti — ne može osigurati optimalni obim svih kategorija kulturne potrošnje, očigledno je da postoji potreba za drugim mehanizmima koji će, korigujući delovanje tržišta uz istovremeno korišćenje svih njegovih pozitivnih karakteristika, dovesti kulturnu potrošnju na neophodni nivo.

Postoji još jedan suštinski razlog zbog koga zadovoljenje tražnje za kulturnim uslugama i formiranje odgovarajućeg nivoa potrošnje ne može biti prepušteno isključivo tržištu. Poznato je da u našoj zemlji postoje velike regionalne razlike u dohotku po glavi stanovnika. Kako se na osnovu dohotka formiraju sve kategorije tražnje, pa i tražnja za kulturnim uslugama, došlo bi do velike regionalne diferencijacije u nivou kulturnog standarda. Takva diferencijacija bila bi ne samo politički štetna nego, pre svega, ekonomski neefikasna. Za razlike u dohotku i za razlike u većini kategorija potrošnje može se prihvatiti da odražavaju, u manjoj ili većoj meri, princip nagrađivanja prema radu i, naročito, da imaju stimulatívni karakter. Razlike u kulturnoj potrošnji nemaju takav karakter s obzirom na to da se znatan deo te potrošnje ne finansira iz ličnih dohodaka i da bi negativni efekti koji bi se javili kao rezultat nedovoljne kulturne potrošnje više nego kompenzirali pozitivne stimulatívne efekte što potiču od onog dela kulturne potrošnje koji se finansira iz ličnih dohodaka. Jedino racionalno i ekonomski efikasno rešenje sastoji se u stvaranju takve kulturne (i, naravno, obrazovne) situacije u kojoj bi svi građani imali makar približno iste mogućnosti za razvitak svojih sposobnosti. Nejednak kulturni standard, koji bi tržište sigurno stvorilo kroz neravnomernosti u raspodeli dohotka, imao bi za posledicu nejednake mogućnosti kulturnog razvoja ličnosti, a takva nejednakost direktno vodi rasipanju jednog značajnog dela dragocenog ljudskog potencijala. Neki članovi društva ne bi mogli da postanu efikasni i produktívni u onoj meri u kojoj je to objektivno moguće. Diferencijacija dohotka i životnog standarda, zajedno sa društvenim nejednakostima koje se na toj osnovi stvaraju, ima svoje pozitivne stimulatívne efekte samo kad su u pitanju već oformljene ličnosti, tj. oni članovi društva koji su već stekli neophodne radne i samoupravljačke kvalifikacije. Međutim, kad su u pitanju materijalni uslovi neophodni za razvoj i formiranje ličnosti — a kulturna potrošnja čini važan deo tih uslova — diferencijacija nema pozitivnih stimulatívnih efekata, nego jednostavno onemogućava da se svi ljudski potencijali efikasno iskoriste u razvoju privrede i društva. Kako tržište spontano stvara razlike u

dohotku i u svim vidovima potrošnje, to ono, očigledno, ne može samo, bez sadejstva nekih fiskalnih mehanizama, obezbediti jednake uslove za sve i ne može, stoga, obezbediti optimalno korišćenje ljudskog potencijala. Pored toga, određene komponente kulturne potrošnje predstavljaju, kako je već istaknuto, ne samo neophodan predušlov za uspešan privredni razvoj, nego, još i više, činilac bez koga ne može efikasno da funkcioniše demokratski politički sistem i samoupravni mehanizam. Stoga je društvo kao celina sasvim direktno zainteresovano da neke kategorije kulturne potrošnje dostignu određeni nivo, a taj cilj ne može nikako da se ostvari isključivim oslanjanjem na tržišni automatizam. Svakako da sadašnje, zaista velike regionalne disproporcije u pogledu zadovoljenja pojedinih vidova kulturne potrošnje⁴⁾ nisu na liniji ostvarenja osnovnih ciljeva našeg demokratskog razvitka. Takvo stanje može da se dovede u sklad sa proklamovanim ciljevima samo ako se ostvare krupne promene i ako se u strukturnom pogledu radikalno izmeni ceo kulturni kompleks. Takva transformacija implicira korenite promene u ambijentu u kome posluju kulturne ustanove. Kako je jedna od karakteristika tržišta da efikasno funkcioniše u datom ambijentu i da svojim spontanim delovanjem konzervira i učvršćuje postojeće strukture, to se neophodne promene u domenu kulture mogu ostvariti samo ako se u tržišni mehanizam ugrade elementi svesnog, planskog usmeravanja. Ako se svemu tome doda i činjenica da u jednoj višenacionalnoj zajednici, kakva je naša, kultura predstavlja jedan od najvažnijih instrumenata ne samo svestranog i potpunog razvoja pojedinih nacija, nego i njihovog integrisanja u jedinstveno socijalističko društvo, onda je jasno da nosioci interesa za kulturna zbivanja ne mogu biti samo decentralizovani privredni subjekti, potrošači i radne organizacije, nego i društvo kao celina.

Neophodnost korekcija delovanja tržišta javlja se i u vezi sa strukturom tražnje. Poznato je da kulturne usluge čine veoma heterogen kompleks. Tu su sadržane kako one usluge koje potrošači uzimaju samo zbog vlastitog zadovoljstva i koje nemaju nikakvog trajnijeg efekta, tako i one usluge čija se funkcija sastoji u stvaranju i prenošenju značajnih kulturnih i opštedruštvenih vrednosti. U skladu s tim, i društveni efekat raznih usluga je veoma različit. Štaviše, ceo spektar kulturnih delatnosti je toliko heterogen da on, pored dela koja inkorporiraju stvarne kulturne vrednosti, daje i takva koja predstavljaju pravu negaciju istinske kulture. Iz činjenice da raspored tražnje ni približno ne odgovara

⁴⁾ Majstorović Stevan: Diskusija u Institutu za političke studije VSPN, op. cit., s. 264.

stvarnom odnosu kulturnih vrednosti — štaviše, „laka kultura“ na tržištu mnogo bolje prolazi od ozbiljne — sledi zaključak da tržište ne vrši uvek uspešnu selekciju kulturnih usluga i da, prema tome, ne može obezbediti potpuno ostvarenje svih ciljeva kulturnog razvoja. Kako tržište posebno podstiče sve one kulturne usluge koje imaju karakter zabave i kako relativno loše prolaze upravo one usluge koje najviše doprinose osposobljavanju radnih ljudi i povećanju njihove efikasnosti u privrednom i političkom životu, očigledno je da društvena intervencija mora, pored ostalog, da deluje na strukturu tražnje, i to u smislu unapređenja onih delatnosti koje daju usluge od opšteg društvenog značaja. Tržišna kretanja delovala bi u pravcu formiranja takve kompozicije kulturnih delatnosti kojima bi nedostajali toliko neophodni pozitivni indirektni efekti ili kod kojih bi ti efekti bili nedovoljno izraženi. To utoliko pre što su, u celini uzeto, kulturne potrebe nedovoljno razvijene⁵). Nedovoljno razvijene potrebe ne mogu obezbediti strukturu tražnje koja bi kulturni razvoj učinila sasvim konzistentnim sa društvenim ciljevima, tržišni odnosi zasnovani na relativno niskom kulturnom nivou mogu u sferi kulture da produkuju razne deformacije, a deformacije u kulturi — kako ističe Supek⁶) — nužno izazivaju deformacije u političkom sistemu i drugim važnim oblastima društvenog života.

Za analiziranje načina funkcionisanja tržišta u domenu kulture od velikog je značaja saznanje da obim i struktura tražnje za kulturnim dobrima i uslugama ne zavise samo od kvaliteta i asortimana tih dobara i usluga, nego i od mnogih faktora koji deluju van uže definisane sfere kulture, a koji bitno utiču na odnos potrošača, pa i radnih organizacija, prema kulturi. Poznato je da sistem obrazovanja veoma mnogo utiče na formiranje svesti kako pojedinaca tako i širih društvenih grupa, pa i društva kao celine. Odnos prema kulturi velikim delom je opredeljen upravo vrstom i kvalitetom obrazovanja koje se može dobiti u datoj društvenoj sredini, a od tog odnosa zavise ne samo suštinske karakteristike tražnje za kulturnim uslugama, nego i mogućnost tržišta da, orijentišući se prema tražnji, obezbedi realizaciju ciljeva kulturnog razvoja. Prema tome, delovanje tržišta u domenu kulture nije nezavisno od razvojnih procesa van kulture i, stoga, eventualno jače orijentisanje na tržište kao regulator kulturnog života nužno pretpostavlja da su u oblasti sistema obrazovanja i u drugim oblastima prethodno izvršene, ili bar inicirane, sve one promene od kojih zavisi da li će tržište u kulturi dati poželjne rezul-

⁵) „Aktuelni problemi razvoja društveno-ekonomskih odnosa i materijalne osnovice kulture“, Separat iz Biltena Sabora Hrvatske i Izvršnog vijeća, br. 27 od 12. IX 1967.

⁶) Rudi Supek, „Sociologija i socijalizam“, „Znanje“, Zagreb, 1966, s. 80.

tate ili ne. Bilo bi, na primer, veoma opasno naglo se orijentisati na tržište, a ne preduzimati istovremeno akcije u pravcu reformisanja i modernizacije obrazovnog sistema; svojim spontanim delovanjem, tržište u sferi kulture može samo da uveća eventualne slabosti u drugim sektorima. Sveopšta povezanost razvojnih procesa u raznim sferama društvenog života zahteva, neosporno, celovit pristup.

DR LJUBOMIR
MADŽAR

Kako tržište usmerava resurse u pravcu već postojeće i oformljene tražnje, ono, po pravilu, ne omogućava afirmaciju onih vrednosti koje postoje samo kao potencijalna tražnja, koje društvo još nije usvojilo, a koje bi u daljem razvoju moglo i trebalo da usvoji. Tako tržište, više nego ijedan drugi mehanizam, može da dovede do fenomena „izostale svesti” — da neki skup kulturnih vrednosti, koji bi predstavljao značajan faktor humanizacije društva, ostane neafirmisan zbog toga što se cela kulturna javnost vezala za postojeće vrednosti⁷⁾. Toj pojavi može mnogo da doprinese i komercijalizacija nekih kulturnih delatnosti, koju tržište, prirodno, može vremenom da stvori. Komercijalizacija u velikoj meri negira kreativni i progresivni karakter kulture u društvu: umesto da podiže kulturni nivo građana, da razvija njihovu svest i formira nove ukuse, komercijalizovana kultura eksploatiše postojeće ukuse i vodi njihovom konzerviranju. Štaviše, komercijalizacija može potpomoći razvoj primitivizma na račun istinskih kulturnih vrednosti. Proces komercijalizacije kulture može da bude potpomognut komercijalizacijom drugih oblasti, s obzirom na to da se ukusi potrošača — pa prema tome i njihovo ponašanje — oformljuju pod manje ili više izraženim uticajem velikog broja različitih društvenih zbivanja. Pored toga, komercijalizacija samo nekih segmenata u okviru kompleksa kulture može da izazove efekte koji se šire kroz ceo kompleks. Od posebne važnosti je činjenica da su komercijalizaciji najviše podložne one delatnosti koje se bave saopštavanjem i prenošenjem kulturnih vrednosti, a one upravo najviše utiču na karakter svih ostalih delatnosti koje se, prema Supekovoj klasifikaciji⁸⁾, mogu svrstati ili u fazu stvaranja, ili u fazu primanja. Međutim, stvarna opasnost komercijalizacije postoji samo u slučaju potpunog prepuštanja kulturnih tokova tržišnom mehanizmu; smisao društvene intervencije jeste u tome da se iskoriste sva značajna pozitivna dejstva tržišta, da se njegovi efekti, tamo gde je potrebno, koriguju i da tržište na taj način postane efikasan instrument za ostvarenje ciljeva kulturnog razvoja.

7) Ilić Miloš: „Svetski kulturni tokovi i uslovi razvoja kulture u Jugoslaviji”, Institut za političke studije VSPN, „Kulturna politika samoupravnog društva i SKJ”, „Ekonomska politika”, Beograd, 1968, s. 170.

8) Rudi Supek, op. cit., s. 418.

2. EKONOMSKE KARAKTERISTIKE KULTURNIH DELATNOSTI I NEKE NJIHOVE IMPLIKACIJE

Da bi se potpunije sagledali svi važniji efekti tržišta u sferi kulture, neophodno je da se razmotre sve specifičnosti kulturnih delatnosti koje utiču na funkcionisanje tržišta, a ponašanje kulturnih ustanova čine, u nekim bitnim aspektima, različitim od ponašanja privrednih organizacija. Naročito je važno da se što preciznije odredi mera u kojoj pojedine specifičnosti kulture narušavaju one ključne pretpostavke na kojima se temelje zaključci o efikasnosti tržišta u alokaciji privrednih resursa. Na osnovu takvog jednog istraživanja mogu se dobiti dodatni elementi za ocenu tržišta kao mehanizma za regulisanje kulturnog razvoja.

TRŽISTE
I
KULTURA

Poznato je da se defekti tržišta javljaju kao rezultat eksternih ekonomija, ekonomije obima i elemenata monopolskih struktura.

Eksterne ekonomije predstavljaju, svakako, najozbiljniji defekt kad su u pitanju kulturne delatnosti. To su oni pozitivni indirektni efekti koji se javljaju kao rezultat odluka i akcija kulturnih ustanova, a koji su od značaja za privredu ili društvo kao celinu. Kako se ti efekti ne manifestuju kao povećanje dohotka onih subjekata koji donose odluke i kako ih oni ne uzimaju u obzir prilikom dimenzioniranja svojih aktivnosti, to će te aktivnosti imati obim koji je manji od optimalnog i koji, prema tome, nije u skladu sa racionalnim zadovoljenjem društvenih potreba. U oblasti kulture mogu se identifikovati tri vida eksternih ekonomija. To su, pre svega, eksterne ekonomije u sferi potrošnje, zatim eksterne ekonomije u oblasti proizvodnje kulturnih usluga — pri čemu su odgovarajući efekti eksterni sa stanovišta subjekta koji donosi odluke, ali ne i sa stanovišta cele oblasti kulture — i, najzad, to su oni pozitivni efekti koje razvoj kulture ima na sve druge oblasti društvenog života, a koji ne rezultiraju u povećanju dohotka bilo onog subjekta koji je doneo datu odluku, bilo nekog drugog subjekta u sferi kulture.

Eksterne ekonomije u oblasti potrošnje kulturnih dobara i usluga javljaju se kao rezultat činjenice da pretpostavka, prema kojoj je blagostanje pojedinca funkcija samo njegove potrošnje — prestaje da važi kao aproksimacija stvarnih zbivanja kad je u pitanju potrošnja kulturnih usluga. Očigledno je da svaki pojedinac ima koristi ne samo od sopstvenog kulturnog uzdizanja nego i od uzdizanja ljudi sa kojima živi i radi; uzdizanje drugih ljudi — koje se, naravno, manifestuje kao potrošnja kulturnih usluga — stvara, pre svega, ambijent u kome se ugodno oseća svaki kulturni čovek, a zatim stvara

i uslove koji, sa svoje strane, stimuliraju dalji kulturni razvoj pojedinca. S obzirom na postojanje ovih povoljnih eksternih efekata u oblasti potrošnje, tražnja za kulturnim uslugama, pa prema tome i njihova potrošnja, bila bi manja nego što to zahteva opštedruštveni optimum, a rešenja koja bi, bez ikakvih korekcija, produkovala tržište ne bi osiguravala najbolje korišćenje kulturnog potencijala društva.

DR LJUBOMIR
MADŽAR

U oblasti „proizvodnje” kulturnih usluga eksterne ekonomije se javljaju kao rezultat činjenice da pojedine kulturne ustanove, obavljajući svoju delatnost i ostvarujući svoj dohodak, znatno utiču na ambijent u kome posluju druge kulturne ustanove i, indirektno, poboljšavaju uslove pod kojima ove ostvaruju i svoju društvenu funkciju, i svoj dohodak. Tako svojom aktivnošću svaka kulturna ustanova na ovaj ili onaj način menja ukus potrošača, razvija kulturne navike i potrebe za kulturnim dobrima i uslugama i, samim tim, povećava tražnju za uslugama drugih ustanova, povećavajući istovremeno i njihov dohodak. Posebno su značajni efekti koji proističu iz obuke i usavršavanja kadrova u pojedinim ustanovama. Za razliku od velikog broja privrednih delatnosti, gde je opšta efikasnost u najvećoj meri određena kvalitetom i tehničkom usavršenošću sredstava za proizvodnju, u kulturnim delatnostima dobri i visoko obrazovani kadrovi predstavljaju osnovni i daleko najvažniji preduslov za uspešno funkcionisanje. Kako se ti kadrovi najvećim delom formiraju upravo u samim kulturnim ustanovama — s obzirom na to da im obrazovne institucije daju samo neophodni minimum znanja koji im omogućuje da svoj životni put uopšte započnu kao kulturni radnici — to se one faktički javljaju ne samo kao subjekti koji stvaraju kulturna dobra i usluge nego, istovremeno, i kao stvaraoci osnovnog faktora za razvoj kulture. Pošto kulturni radnici ne moraju ostati u onim ustanovama u kojima su izrasli kao stvaraoci i pošto njihov eventualni prelazak u druge ustanove predstavlja za te ustanove dobitak za koji nisu morale ništa da ulože, to je upravo proces formiranja kadrova jedan od glavnih izvora eksternih ekonomija. Ova vrsta eksternih ekonomija je utoliko značajnija što kulturni radnici imaju znatno veću mobilnost od proseka i što, izgleda, postoje izvesne tendencije za ravnomerno raspoređivanje kadrova: iz onih ustanova gde radi veliki broj izrazitih stvaralačkih individualnosti kadrovi spontano odlaze tamo gde je taj broj manji. U svakom slučaju, fluktuacija kadrova izaziva takve ekonomske efekte koje tržište ne može registrovati i koji stvaraju jaz između posebnog i opšteg interesa. Ako su u stvaranju svog dohotka prepuštene isključivo tržištu, kulturne ustanove će u obrazovanje kadrova

ulagati sigurno manje nego što je to neophodno sa šireg, društvenog stanovišta; takvo ponašanje je sasvim razumljivo kad se ima u vidu da ustanove nerado idu na velika ulaganja u kadrove za koje nisu sigurne da li će ih, i za koje vreme, moći da zadrže. Tako, eksterne ekonomije na sasvim konkretan način onemogućuju racionalnu alokaciju ljudskog faktora u oblasti kulture, ukoliko tu alokaciju treba, bez ikakvih spoljnih intervencija, da ostvari tržišni mehanizam.

Eksterne ekonomije koje prevazilaze okvire kulture kao oblasti društvenog života i koje, u ovde prihvaćenoj klasifikaciji, predstavljaju treću kategoriju direktno stvaraju situaciju u kojoj je obim kulturnih aktivnosti nužno manji od društvenog optimuma. U tom pogledu one su slične prvoj kategoriji eksternih ekonomija — eksternim efektima u sferi potrošnje kulturnih dobara i usluga. Potrošnja kulturnih usluga ne samo što, slično drugim vidovima potrošnje, zadovoljava određene potrebe, nego istovremeno povećava radnu i, uopšte, proizvodnu efikasnost ljudi. To povećanje radnih sposobnosti, izazvano potrošnjom kulturnih usluga, predstavlja svojevrsan indirektan efekat, a eksteran je u tom smislu što u najvećoj meri izaziva povećanje dohotka u proizvodnji, a ne u kulturi koja je taj efekat zapravo i stvorila. I ovoga puta dolazi do pojave koja je pomenuta u vezi sa drugim oblicima eksternih ekonomija: spontano delovanje tržišnog mehanizma može da obezbedi samo suboptimalnu ekspanziju kulturnih delatnosti. Tako se dolazi do još jednog skupa argumenata u prilog takvih intervencija na tržištu kulturnih dobara i usluga koje bi delovanje tržišta dovelo u sklad sa opštedruštvenim kriterijima racionalnog odlučivanja.

U ovom kontekstu treba pomenuti još jednu varijantu eksternih ekonomija. Već je istaknuto da povećana potrošnja kulturnih usluga doprinosi ne samo povećanju efikasnosti u sferi proizvodnje nego znatno povećava i sposobnost ljudi da aktivno participiraju u političkim i samoupravnim procesima. Kako efikasnost privrede kao celine u velikoj meri zavisi od stabilnosti i načina funkcionisanja demokratskog političkog sistema i kako je kultura bitna komponenta takvog sistema, to svaka značajnija ekspanzija kulture, povećavajući efikasnost funkcionisanja političkih i samoupravnih institucija, deluje u pravcu povećanja opšte produktivnosti rada. Povoljni indirektni efekti kulture ne mogu se u ovom slučaju precizno locirati pošto se prostiru kroz ceo kompleks privrednih i neprivrednih delatnosti; time, međutim, njihov značaj nije nimalo umanjen.

Kultura u tolikoj meri utiče na sistem vrednosti i ponašanje privrednih i drugih subjekata i na toliko raznih načina deluje na ambijent u kome ljudi stvaraju

materijalne uslove svoje egzistencije, da se pre može govoriti o kulturi kao determinanti strukture i načina funkcionisanja tržišnog mehanizma nego o tržištu kao o nekom osnovnom ili čak jedinom instrumentu kulturnog razvoja. Prihvati li se Baumanov⁹⁾ stav da se osnovna uloga kulture svodi, s jedne strane, na strukturiranje i uređivanje ambijenta u kome ljudi ispoljavaju sve oblike svoga ponašanja, a, s druge strane, na uobličavanje tog ponašanja i njegovo usklađivanje sa okolinom — fundamentalni značaj kulture u svim društvenim razvojnim procesima postaje evidentan. Posebno je značajna ona funkcija kulture koja na nivou privrednih i drugih subjekata obezbeđuje da se određene forme ponašanja sistematski povezuju sa određenim stimulusima; tako ponašanje privrednih subjekata postaje zakonito i predvidivo, tržišna kretanja manje-više pravilno reaguju na određene promene u parametrima, a ceo tržišni mehanizam može da se — zajedno sa drugim mehanizmima — iskoristi za realizaciju brojnih društvenih ciljeva. Kultura će moći da ostvari nužan stepen usklađenosti između ponašanja subjekata i ambijenta u kome deluju samo ako bude istinski demokratska, tj. ako bude jednako dostupna svim građanima¹⁰⁾.

Pored eksternih ekonomija, postoje i druge specifičnosti kulturnih delatnosti koje modifikuju funkcionisanje tržišta i utiču na njegove rezultate. Tu, pre svega, treba pomenuti ekonomiju obima. Poznato je da je u mnogim kulturnim delatnostima odnos fiksnih i varijabilnih troškova veoma visok. To je u prvom redu zbog toga što mnoge kulturne ustanove zahtevaju velika ulaganja u zgrade i odgovarajuću opremu da bi, uopšte, mogle započeti sa radom. Pored toga, priroda kulturnih delatnosti je takva da zahteva određenu veličinu i sastav radnog kolektiva; postojanje mnogobrojnih i veoma različitih specijalista često je uslov bez koga kulturne ustanove ne mogu normalno, ili čak uopšte, da funkcionišu, a mogućnosti za variranje radne snage i njeno prilagođavanje datom obimu „proizvodnje“ u najvećem broju slučajeva sasvim su ograničene. Prema tome, mnoge kulturne aktivnosti zahtevaju prethodno angažovanje znatnih količina raznovrsnih izbora da bi mogle da počnu sa normalnim radom. Na osnovu navedenih specifičnosti, proizlazi da se u oblasti kulture sreću pojave nedeljivosti faktora (značajni elementi fiksnih fondova u vidu zgrada i opreme, sasvim ograničene mogućnosti menjanja veličine i strukture radnog kolektiva) kombinovane sa svojevrsnom nedeljivošću procesa: kad jednom započnu i afirmišu svoju društvenu misiju, kulturne usta-

⁹⁾ Zygmunt Bauman, „Marxism and the Contemporary Theory of Culture“, „Co-Existence“, No. 2, 1968, s. 170.

¹⁰⁾ Ibidem, s. 162.

nove nemaju ni želje ni mogućnosti da unose velike varijacije u način i oblike ostvarenja te misije.

Ekonomija obima, izazvana nedeljivošću faktora i procesa, manifestuje se, kao što je poznato, u formi opadajuće krivulje prosečnih troškova. Kako su u onom intervalu u kome ta krivulja opada granični troškovi manji od prosečnih i kako uslovi optimalne alokacije uključuju jednakost cene i graničnih troškova, to sasvim jasno proizlazi da one kulturne ustanove koje posluju u uslovima opadajućih prosečnih troškova, a koje vode politiku konzistentnu sa društvenim optimumom u alokaciji resursa — ne mogu ni u kom slučaju svojim prihodima pokriti svoje ukupne troškove. Masa nepokrivenih troškova jednaka je razlici između prosečnih i graničnih troškova pomnoženoj količinom proizvedenih kulturnih dobara ili izvršenih usluga. Ta masa je, u načelu, jednaka ukupnoj veličini fiksnih troškova u datoj kulturnoj ustanovi; do izvesnih razlika će doći jedino ukoliko varijabilni troškovi nisu direktno proporcionalni obimu aktivnosti u celom rasponu varijacija tog obima i ukoliko, stoga, dođe do izvesnog nepodudaranja između varijabilnih i graničnih troškova.

TRŽISTE
I
KULTURA

Ovaj nalaz ima značajne implikacije u pogledu racionalne politike cena u oblasti kulture. U svim onim slučajevima u kojima tražnja nije tako velika da u potpunosti i u svim periodima angažuje ili čak opterećuje postojeće kapacitete, cene treba da budu jednake graničnim troškovima, a neka pozitivna razlika između cene i graničnih troškova može da se pojavi samo ako je tražnja u odnosu na ponudu toliko velika da se oskudna kulturna dobra moraju racionirati povišenim cenama. To znači da će u velikom broju slučajeva redovni prihodi kulturnih ustanova biti dovoljni samo za pokriće varijabilnih troškova, dok će fiksni troškovi — u prvom redu troškovi izgradnje kulturnih objekata i deo troškova čiji je fiksni karakter opredeljen rigidnom strukturom i nedovoljnom mobilnošću radnog kolektiva — morati da budu pokriveni preko nekog drugog, uglavnom fiskalnog mehanizma. Prema tome, protivno ustaljenom verovanju, subvencioniranje kulturnih ustanova nije nikakav „neekonomski” zahvat u normalno funkcionisanje „ekonomskih” mehanizama, nego je upravo u skladu sa čisto ekonomskim principima alociranja resursa u domenu kulture. Problem se, dakle, ne sastoji u tome da li je postojanje subvencija u principu nekonzistentno sa racionalnim privređivanjem, nego u iznalaženju takvog rešenja koje će osigurati da te subvencije budu ekonomski zasnovane i da se upotrebe na onim punktovima gde su korekcije tržišnog mehanizma zaista neophodne.

Ako bi cene bile formirane tako da u potpunosti pokrivaju troškove proizvodnje kulturnih dobara i usluga, one ni u kom slučaju ne bi obezbedile optimalno korišćenje svih potencijala u sferi kulture. Kako je veliki deo troškova fiksnog karaktera i kako je kod mnogih ustanova najveći deo resursa neophodnih za proizvodnju datih dobara i usluga već angažovan nezavisno od obima same proizvodnje, to je sasvim tipična situacija u kojoj se dodatna dobra i usluge mogu proizvesti uz veoma male troškove, pa bi fiksiranje cena na relativno visokom nivou u kupnih troškova isključilo iz potrošnje one potrošače koji su spremni da kupe uslugu po ceni koja varira između graničnih i prosečnih troškova, ali ne i po većoj ceni. Drugim rečima, fiksirajući cenu u visini ukupnih troškova, od kojih je znatan deo već angažovan i ostvaren u vidu početnih investicija, društvo se sasvim nepotrebno lišava jednog dela potencijalne i ostvarive proizvodnje kulturnih dobara i usluga. Takva bi situacija imala za posledicu suboptimalno korišćenje resursa u oblasti kulture, a veličina gubitaka potencijalne proizvodnje zavisila bi od cenovne elastičnosti tražnje za datom kategorijom dobara ili usluga: gubici su utoliko veći ukoliko je veća elastičnost. Cena može da pokriva pune troškove samo ako, i tako visoka, obezbeđuje potpuno korišćenje raspoloživih resursa; to će biti samo u slučaju zaista velike tražnje — koja može da bude tolika da zahteva određivanje cena čak i iznad punih troškova — ali to je već znak da treba graditi nove kapacitete.

U svetlu ovih razmatranja treba sagledati i one koncepcije prema kojima cene kulturnih dobara i usluga treba da pokriju ne samo amortizaciju, tj. fiksne troškove, nego moraju obezbediti i sredstva za proširenu reprodukciju. Taj zahtev se ističe veoma često, a sasvim eksplicitno je formulisan u poznatoj Bijeloj knjizi. Pored već istaknute činjenice da takve cene onemogućuju potpuno korišćenje kulturnog potencijala, jer dodatne usluge vrednuju iznad troškova njihove proizvodnje i jer u principu odbacuju one pozitivne efekte koje društvo može da realizuje u vidu razlike između cena i graničnih troškova, ovde se može dodati još i sledeća argumentacija: ukupni prihod svake delatnosti očigledno predstavlja funkciju cene. Međutim, cena nije jedina determinanta ukupnog prihoda. Način na koji ukupni prihod reaguje na promene cene opredeljen je cenovnom elastičnošću tražnje za datim dobrom, odnosno uslugom. Veoma je naivno verovanje prema kome svako povećanje cene, njeno podizanje na „ekonomski” nivo, nužno poboljšava ekonomski položaj neke delatnosti. Za određene vrednosti cenovne elastičnosti, sasvim nezatna povećanja ukupnog prihoda mogu zahtevati velika povećanja cena, a bio

bi puki slučaj da baš cena koja pokriva pune troškove plus izvestan deo za proširenu reprodukciju bude ona „prava” „ekonomska” cena, koja u složenijoj konstelaciji cenovnih elasticiteta datog dobra i njegovih supstituta i komplemenata obezbeđuje optimalno korišćenje kulturnog potencijala. Na osnovu sasvim jednostavnih teorijskih razmatranja lako se pokazuje da cena ne može biti istovremeno i instrument optimalne alokacije, i faktor proširene reprodukcije¹¹⁾. Pored toga, nijedan od onih koji podržavaju zahtev prema kome cena treba da obezbedi finansijska sredstva za investicije nije dao elemente za njegovu konkretnu specifikaciju. Kakav treba da bude odnos između potrebnih finansijskih sredstava i cene? U kom periodu treba cena da obezbedi povraćaj uložених sredstava? Ako u datoj situaciji postoji potreba za ekspanzijom neke delatnosti, znači li to da njene cene treba drastično povećati i moraju li se relativne cene stalno i naglo menjati u zavisnosti od investicione politike u kulturi? Efekti nedeljivosti investicionih ulaganja u oblasti kulture rezultat su činjenice da mnogi kulturni objekti moraju imati određenu veličinu nezavisno od toga kolika je tražnja u datom periodu za datim dobrom ili uslugom; takvi efekti, sa svoje strane, produkuju situaciju u kojoj cena, da bi u razumnom roku pokrila sve investicione rashode, mora da bude toliko velika da je postojeća tražnja uopšte ne može prihvatiti. Najzad, cenovna elastičnost tražnje može da bude takva da svako povećanje cene, u pokušaju da se ona digne na „ekonomski” nivo, može da izazove smanjenje, a ne povećanje ukupnog prihoda. Ova situacija je sasvim česta kad su u pitanju kulturne delatnosti, jer u slučaju znatnijeg porasta cena potrošači smanjuju one kategorije potrošnje koje su im najmanje prioritetne, a tu, svakako, spada i potrošnja mnogih kulturnih dobara i usluga. U toj situaciji cena ne samo da ne može obezbediti proširenu reprodukciju nego, veoma često, ni pune troškove, a koncepcija o ceni kao faktoru proširene reprodukcije gubi svaku realnu osnovu.

Ekonomija obima ne samo što ima važne implikacije u pogledu politike cena nego, istovremeno, predstavlja jedan od faktora koji stvaraju monopolske tržišne strukture, pa i na taj način umanjuje efikasnost tržišnog mehanizma. Opadajući prosečni troškovi, koji su konkretna manifestacija ekonomije obima, stimuliraju subjekte kulturnih aktivnosti na ekspanziju, a takva ekspanzija nije u skladu sa onom pretpostavkom savršene konkurencije koja zahteva da na strani ponude bude veliki broj subje-

¹¹⁾ Ljubomir Madžar: „Cena kao faktor proširene reprodukcije”, „Ekonomist”, br. 4, 1965, s. 601—618.

kata. Monopolske strukture imaju za posledicu da krivulje tražnje gube svoj horizontalni položaj, krivulja graničnog prihoda prestaje da se poklapa sa krivuljom prosečnog prihoda, a ukida se i koincidencija između individualnog i opšteg optimuma bez koje decentralizovano odlučivanje ne može osigurati racionalnu alokaciju. Obim „proizvodnje” koji, maksimizirajući svoju dobit, određuje monopolista — manji je od onog koji je optimalan sa opšteg stanovišta.

Pored ekonomije obima, elemente monopolizma kod kulturnih delatnosti produkuju i mnogi drugi faktori. Najvažniji su oni koji proističu iz same funkcije kulturnih ustanova. Naime, mnoge ustanove obavljaju takve društvene funkcije koje zahtevaju da budu koncentrisane u veoma malom broju ustanova, ili čak u samo jednoj ustanovi. Karakterističan primer predstavljaju veliki muzeji, arhive ili biblioteke. Očigledno je da nema smisla da se postojeće muzejsko blago rasparča na veliki broj muzeja samo da bi se zadovoljio jedan od preduslova savršene konkurencije. Naprotiv, svi razlozi govore u prilog zahtevu da muzejske i druge zbirke budu koncentrisane na manje mesta, ne samo zato što se na taj način eksponati mogu bolje održavati nego i zbog toga što gledaoci, prirodno, žele da što više eksponata vide na jednom mestu. Pored toga, neki kulturni objekti, opet zbog svoje funkcije, imaju opštedruštveni značaj. Troškovi izgradnje i održavanja ovih objekata imaju, u neku ruku, karakter fiksnih troškova za društvo kao celinu, a njihovo udvostručavanje bilo bi sasvim nepotrebno i neracionalno. Broj takvih objekata je mali i, stoga, njihovo potpuno prepuštanje tržišnom mehanizmu sigurno ne može osigurati racionalnu alokaciju.

Elementi monopolizma dolaze kao rezultat još jedne specifičnosti kulturnih delatnosti. Poznato je da većina kulturnih delatnosti „vrši” usluge koje se mogu koristiti samo tamo gde su locirane odgovarajuće ustanove. Usluge se ne mogu prenositi sa jednog mesta na drugo i zato izostaje jedan važan mehanizam ujednačavanja cena i stvaranja neophodnih uslova konkurencije. Tako se kod nekih delatnosti struktura tržišta svodi na jedan niz lokalnih monopola koji bez nekih elemenata društvene intervencije ne može dati prihvatljiva rešenja.

Kad je u pitanju tržište kulturnih usluga, monopolističke strukture često postoje ne samo na strani ponude nego i na strani tražnje. Istaknuto je da se neke od potreba zbog kojih postoje kulturne ustanove ne manifestuju na nivou pojedinih privrednih subjekata, nego na višim nivoima, pa čak i na nivou celog društva. Kao finansijer tih usluga mora nastupiti neka društveno-politička zajednica. Kako je ona faktički jedini kupac tih usluga — ili, u svakom

slučaju, jedan od malobrojnih kupaca — to se stvara svojevrsna monopsona situacija koja tržišne signale čini nepouzdanim i neadekvatnim alokacionim kriterijima.

Ovim su istražene neke važnije karakteristike kulturnih delatnosti koje su od značaja za način funkcionisanja tržišnog mehanizma i za sagledavanja mogućih efekata tržišta u oblasti kulture. Kad se svi navedeni momenti uzmu u obzir, jasno proizlazi zaključak da je u oblasti kulture tržište daleko manje pogodno kao alokator resursa nego u oblasti privrede. Kultura sadrži mnogo više elemenata koji sistematski dovode do defekata u funkcionisanju tržišta. Naročito su značajni razni oblici eksternih ekonomija. Ekonomija obima, sa svoje strane, ima takve implikacije u pogledu racionalne politike cena da kod svih delatnosti koje rade u uslovima opadajućih prosečnih troškova, tržišni mehanizam, da bi efikasno funkcionisao, mora da bude dopunjen nekim fiskalnim mehanizmom. Monopolizam se, opet, javlja kao rezultat same prirode pojedinih kulturnih aktivnosti i kao posledica njihove društvene funkcije.

Iz konstatacije da se kultura mnogo manje može osloniti na tržište nego privreda nipošto ne sledi da tržište u kulturi treba potpuno odbaciti. Pre svega, skup kulturnih delatnosti je veoma heterogen i razni tržišni defekti nisu pojednako prisutni u svim delatnostima. Pored toga, tržište, iako defektno, može još uvek da bude efikasnije nego alternativni mehanizmi. Konkretna i detaljna istraživanja treba da pokažu u kojoj se meri razni defekti sreću u raznim delatnostima i da predlože najprikladniji način neutralisanja tih defekata; takva istraživanja, međutim, izlaze van okvira ovog napisa.

* Monopsono u ekonomskoj terminologiji označava monopol na strani tražnje.

dr branko
pavlović

**IDEJE O
ZAJEDNICI
SLOBODNIH**

Svaki oblik društva ili ljudske zajednice može se posmatrati kao skup ili sistem ideja, koje ga čine shvatljivim iako između tog skupa ideja i odgovarajućeg oblika društva ne mora postojati, a redovno i ne postoji, neka jednostavna uzročno-posledična veza ili veza mimesisa, odnosno odražavanja. Drugim rečima, može se pretpostaviti da svaki dati ili željeni oblik društvenog uređenja ima neku svoju „filozofiju“. Drugo je pitanje kako je ova „filozofija“ data. Da li je ona sadržana u kompleksu običajnih normi kojima se u osnovi reguliše društveno ponašanje jedinki i grupa, ili u religioznom predanju koje ima istu regulativnu funkciju, mada je ona redovno manje ili više maskirana, ili, najzad, u raspravama koje sadrže racionalnu argumentaciju, obično između sa patosom ideala socijalne pravde? Izraz „socijalna filozofija“ najbolje odgovara ovoj poslednjoj lekciji. On upućuje na rasprave pojedinih čuvenih i uticajnih autora i svoje poreklo ima u sadržaju i cilju rasprava koje su o društvu i državi napisali Platon i Aristotel. Osnovni cilj autora klasičnih političko-filozofskih rasprava bio je shvaćen kao otkrivanje onih trajnih ili čak i večitih, vanvremenih struktura koje moraju biti u osnovi pravih i pravednih ljudskih zajednica i koje čine logos ovih poslednjih, logos skriven običnom i površnom pogledu na empirijsku stvarnost društva. Zamisljalo se da takve strukture, ukoliko su otkrivene, duguju svoju stabilnost večnom fizičkom ili metafizičkom redu stvari u koji, razumljivo, ulazi i logos individualne duše i njenog racionalnog dru-

štenog ponašanja. U takvom Weltanschauungu je poreklo nauke o društvu.

Starogrčka filozofija stvorila je i pojam ili postulat jedinstva stvarnog i umnog: empirijski svet sadrži toliko stvarnosti, a to, između ostalog, znači stabilnosti i savršenosti, koliko sadrži umnosti. Razume se, takvo stanovište bilo je inspirator ponekad vrlo oštrog kritičkog stava prema datoj empirijskoj društvenoj stvarnosti, pri čemu su razlozi za njenu empirijsku datost najčešće traženi u neobrazovanosti i psihološkoj neumnosti njenih pripadnika ili u moralnoj iskvarenosti i nesavršenstvu, koji su takođe izjednačavani sa neznanjem budući da su znanje i mudrost identifikovani. Stoga se u evropskoj istoriji dugo održavalo uverenje da Um utoliko dominira nad bezumnošću ukoliko moć i uticaj pametnih, obrazovanih i vrlini odanih ljudi odnose prevagu nad glupim, neobrazovanim i raznovrsnim porocima sklonim članovima društva. Otuda i napor da se valjanim zakonima, koje smišljaju i formulišu najumnije ličnosti, celokupna populacija primora da poštuje zamišljeni racionalni i pravični društveni poredak. U tom sklopu ideja nije teško razumeti čuvenu Platonovu misao da u državama sve dotle neće biti mira dok vladari ne postanu filozofi ili dok filozofi ne postanu vladari. Htelo se, dakle, reći da će ljudska društva sve dotle biti nestabilna, sve dotle prelaziti iz jednog lošeg oblika vladavine na neki još gori ili na neki ne mnogo bolji, dok bezumnost ili nedovoljna umnost u ljudskim odnosima ne budu potpuno zamenjeni umnošću. Iako je čovek, prema poznatoj Aristotelovoj tvrdnji, „politička”, odnosno „društvena životinja”, ta osobenost, ukoliko mu nužnim načinom pripada, nije dovoljna da on u svom empirijskom ponašanju bude i „racionalna životinja”. A to empirijsko čovekovo ponašanje nije ništa drugo do njegovo društveno ponašanje, njegovo odnošenje prema drugim ljudima. Reći će se: čovek se ne odnosi samo prema drugom čoveku, nego i prema samom sebi, svojim nagonima, namerama, potrebama, postupcima, proizvodima svoga rada, svojoj individualnoj prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, prema činjenici svoga rođenja i neumitnom kraju svoje individualne egzistencije. Nesumnjivo, ali isto je tako nesumnjivo da svako od nabrojanih odnošenja biva u jednom društvenom mediju i da je pomoću ovoga, na ovaj ili onaj način, determinirano. Zbog toga se društvenost i može uzimati za primarnu odredbu čovekove egzistencije.

Društveni medij ne sastoji se, međutim, samo u tome što se čovekova individualna egzistencija odvija u prisustvu drugih individualnih egzistencija kao što se egzistencija jednog zrnca peska nalazi u prisustvu drugih sličnih zrnaca, nego u nečem što je

neuporedivo složenije. Složenost društvenog medija i njegovog uticaja na ljudsku jedinku dolazi, uprošćeno govoreći, otuda što se on ne može redukovati ni na jednu od dobro poznatih shematičkih struktura: ni na geometrijsku, ni na biološku, ni na pravnu, ni na individualno psihološku, ni na ekonomsku, ni na bilo koju drugu koja bi opisivala jedno potpuno ustaljeno, uniformno ponašanje objekta u pitanju. Pa ipak, sve nabrojane shematične strukture, kao i druge njima slične, sadržane su u onome što nazivamo društvom. Od nepomenutih struktura naročito je, za pitanje koje ovde raspravljamo, značajna ona koja ljudsko društvo opisuje kao temporalni totalitet, tj. kao totalitet koji bivstvuje u istoriji.

Obično se pretpostavlja da je gledanje na društvo kao na temporalni totalitet tvorevina evropske kulturne istorije devetnaestog veka. U toj pretpostavci ima utoliko tačnosti ukoliko se temporalno kretanje shvata isključivo kao progresivna i neponovljiva evolucija koja ide od krajnje nerazvijenih do krajnje razvijenih „faza“ u kojima razvoj društva postiže savršenstvo i, prema tome, kraj svoje promenljive i nestabilne egzistencije. No čak i ovom shvatanju temporalnog kretanja društva možemo naći nešto slično u hrišćanskoj mitologiji, naročito u onoj njenoj varijanti u kojoj se govori o prvobitnom grehu kao otuđenju čoveka od Boga, vladavini Satane nad ljudskim zemaljskim carstvom, vladavini čiji je važan elemenat sklonost ka čulnim uživanjima i pohlepna želja za materijalnim bogatstvom. U toj varijanti takođe se govori o konačnom porazu vladavine Satane, pomirenju Boga i čoveka, vraćanju ili dezalijenaciji ljudskog društva u božansku duhovnost. Međutim, antičko grčko shvatanje temporalnosti društvene egzistencije razlikovalo se od spomenutih po tome što je najčešće bilo vezano za pretpostavku cikličkog kretanja svega postojećeg. Ova pretpostavka mogla je navoditi na pomisao da jednom uspostavljeni savršeni i racionalni društveni poredak može, po nekom višem logosu, biti uništen i bačen ponovo u stanje haosa i neracionalnosti, da bi kasnije doživeo svoju renesansu i tako in infinitum.

Ono što je od antičkih grčkih shvatanja izvršilo značajan uticaj na evropsku političku filozofiju i državotvornu praksu novoga doba, bilo je nastojanje da se smanji raspon između empirijski date društvenosti i jednog zamišljenog idealnog racionalnog društvenog poretka. Ancien régime bio je osporavan kao nešto što je protivno razumu, a oficijelna religija koja ga je podupirala, bila je osuđivana kao tvorevina neznanja, sujeverja i obične ljudske gluposti. Za razliku od ovog ugledanja na antičke grčke ideje, mnogi politički filozofi novoga

doza pridavali su veliku vrednost ideji jednakosti ljudi, koju, kao što je poznato, većina grčkih filozofa nije tako visoko cenila. Već kartezijanski b o n s e n s, po pretpostavci podjednako raspodeljen među ljudima, pružao je osnovu za tvrđenje o jednakosti svih ljudi u mogućnostima i pravima. Iz toga se onda može izvesti visoka vrednost demokratije, pri čemu se polazi od pretpostavke da svaki čovek, odnosno svaki građanin ima prirodno i neot u đ i v o pravo da na određeni, zakonom regulisani način, odlučuje o stvarima koje se tiču cele zajednice i koje, prema tome, utiču i na njegovu sudbinu.

Antički filozofi, prvenstveno Platon, polazili su od suprotne pretpostavke: ljudi koji sačinjavaju jedno društvo ili državu nisu, po svojoj datoj empirijskoj prirodi, jednaki. Oni se međusobno razlikuju kako po intelektualnim i drugim sposobnostima, tako i po etičkim kvalitetima. Otuda, „pravedna država”, ili najbolje društvo omogućuje da svako ima ona prava i one dužnosti koji mu „stvarno” pripadaju prema njegovim individualnim sposobnostima, etičkim kvalitetima i profesionalnim kvalifikacijama. Za Platona, dobro građanina podređeno je dobru grada (država = Polis), ono se izvodi iz D o b r a, odnosno iz harmonične egzistencije države. Politika, tj. vođenje poslova zajednice, podređena je moralu ili opštem dobru shvaćenom kao harmonija zajednice. Za političke filozofe modernog građanskog društva, naprotiv, politika mora biti podređena individualnim interesima tako da ono što je dobro za individualnog građanina mora biti dobro i za državu, odnosno društvo. U prvom slučaju, akcenat je na zajednici; u drugom, na individui, na društvenom atomu. U prvom slučaju, država je shvaćena kao organizam tako da individualni građanin egzistira sa smislom i svrhom tek onda kad je njegovo ponašanje usklađeno sa celinom. Ruke vrše posao ruku, a glava posao glave. Svaki poremećaj u smislu težnje da se ove uloge zamene bio je onda shvaćen kao bolest organizma i, naravno, budući da se metafora odnosi na društvo, kao bolest društva.

Sasvim drukčiji izgled stvari dobija se kad se akcenat stavi na individualnog građanina, na društveni atom. Država se tada pokazuje kao dobrovoljno i ugovorno udruživanje. Država više ne može da zasniva svoj autoritet na pretpostavljenoj prirodno nužnoj nadmoći organizma nad svojim delovima, nego jedino na slobodnom i dobrovoljnom pristanku svojih delova, koji u tom slučaju dobijaju dignitet relativno samostalnih celina. Po Platonovoj zamisli, umni ljudi mogli bi prema određenom dobro smišljenom projektu stvoriti idealno društvo, a toj zamisli su ostali verni i mnogi kasniji politički filozofi i reformatori. Kao što se neka građevina ili mašina izgrađuje prema projektu stvorenom najpre u ljudskoj glavi,

tako je trebalo izgraditi i ljudsko društvo. Ideje doista postaju materijalna snaga kad ovladaju ljudima, ali time nije mnogo rečeno. Pitanje je koje i kakve ideje mogu da ovladaju ljudima; zašto neke ideje ostaju u domenu fanatičkog verovanja pojedinih sekta, dok druge uspeavaju da prodru u sve pore društvenog života?

U sedamnaestom veku, a to je vek nastanka modernih matematičko-fizičkih nauka, ideje o racionalnom uređenju ljudskog društva dobile su nov snažni impuls. Racionalno je imalo da se izvede iz realnog, a realna je Priroda čije zakone treba otkriti postepenim pažljivim posmatranjem i rasuđivanjem. Verovalo se da se na taj način može dovesti u sklad napredak u saznanju sa napretkom u racionalnom reformisanju društvenih institucija. U sklopu takvog rasuđivanja već je bila sadržana ideja o progresivnoj evoluciji ljudskog društva: napredak društva posledica je napretka saznanja zakona koji upravljaju celokupnim univerzumom, pa prema tome na specifičan način, i ljudskim ponašanjem. Kako je fizički svet bio shvaćen kao skup tela koja se kreću po neumitnim zakonima, tako je i ljudski svet, po analogiji, bio viđen kao skup individualnih tela koja se ponašaju prema zakonima dejstva njihovih nagona interesa i težnje za „srećom“. I ovde, kao i u vizijama starih političkih filozofa, oni koji formulišu ustave i druge pravne norme morali bi biti dobri poznavaooci ljudske prirode i „mehanizma“ koji je u osnovi funkcionisanja ljudskog društva. Međutim, sada se činilo neplodnim da dobrom poznavanju takvih stvari mora prethoditi istraživanje ljudske istorije, istraživanje koje će dati odgovor na pitanje o uzrocima propasti pojedinih oblika vladavine, kao i na pitanje o uzrocima nastanka države uopšte. Na isti način tražio se i odgovor na pitanje koja su to prirodna i neotuđiva prava čoveka i građanina.

Kada je Robert Filmer (Robert Filmer) pisao svoje delo „Patrijarh, ili prirodna vlast kraljeva“ (Patriarcha: or the natural power Kings), on je bio zaokupljen pobijanjima novih ideja kojima se zahtevalo ograničavanje vlasti kraljeva i davanje određenih sloboda i prava njihovim podanicima. Spomenuto Filmereovo delo inspirisalo je Džona Loka (John Locke) da napiše „Dve rasprave o vladi“ (Two Treatises of Government, 1690), kojima je inaugurisao novovekovni individualizam i liberalizam. No istraživanja o kojima je upravo bilo reči preduzimali su i mnogi drugi s manje ili više različitim i suprotnim rezultatima. Hobs i Spinoza, a kasnije Hjum, Ruso, Monteskje i drugi. Na liniji razvoja i rasprostiranja Lokovih, Rusoovih i Monteskiyeovih ideja, kao i na liniji razvoja celokupnog pokreta prosvetćenosti, u Francuskoj je izvedena

revolucija od 1789. godine, a mnoge od tih ideja našle su svoje mesto u Deklaraciji o pravima čoveka i građanina, Deklaraciji o nezavisnosti, ustavima zapadnoevropskih država i ustavu Sjedinjenih Američkih Država.

Druga jedna razvojna linija ideja, koja takođe ima svoga inicijatora u Džonu Loku, jeste linija nastanka i generalizacije tzv. radne teorije vrednosti. Prvi nagoveštaji ove teorije nalaze se već kod Tome Akvinskog i upereni su protiv „zelenaškog“ finansijskog kapitala čiji su nosioci u srednjem veku bili pretežno Jevreji, što je, uzgred spomenuto, jedan od uzročnika srednjovekovnog antisemitizma. Lok je u novom vremenu i pod novim socijalnim okolnostima doprineo da ideja o utrošenom radu kao osnovnom merilu vrednosti postane plodna. Ona je kasnije prihvaćena od Rikarda i ugrađena je u temelje nove nauke nazvane politička ekonomija. No najšire zaključke iz radne teorije vrednosti izveo je Karl Marks, stavljajući je u kontekst kritički razmotrene Hegelove filozofije, takođe kritički razmotrenih komunističkih ideja devetnaestog veka, kritike političke ekonomije, kao i kritike mladohegelijanskih ideja o mogućnostima emancipacije Jevreja u tzv. hrišćanskoj državi.

Pretpostavka da je određeni oblik zajednice slobodnih sam po sebi očigledna vrednost pojavljuje se najpre u okvirima liberalnog individualizma. Još 1656. godine Džozef Li (Joseph Lee) je pisao: „Nepobitna je maksima da će svako pomoću prirodne prosvetljenosti i razuma činiti ono što donosi najveću korist... Napredak privatnih ličnosti biće i opšti napredak.“ Osnovu za slično tvrđenje nalazio je Džon Lok u onome što je nazvao „prirodnim stanjem“. Ovo „prirodno stanje“ moglo bi biti prenešto što odgovara ljudskoj prirodi kao takvoj nego neka činjenica ljudske egzistencije u istorijskom vremenu, mada je Lok možda pretpostavljao da je nekada doista postojalo „prirodno stanje“ koje on opisuje kao stanje u kojem „ljudi žive u zajednici saglasno s razumom, bez jednog zajedničkog zemaljskog starešine koji bi imao vlast da među njima sudi“. Iz toga bi sledilo da jedna samoupravna ljudska zajednica, samoupravna po tome što joj nikakav autoritet nije nadređen kao od nje otuđena sila, odgovara samoj ljudskoj prirodi kao takvoj, jer je ova po sebi savršena pa zato funkcioniše u skladu s razumom ako je nešto spolja nametnuto u tome ne ometa.

Lok je istovremeno pretpostavljao da je sticanje i posedovanje dobara jedan od najvažnijih elemenata ljudske prirode i da je taj element takođe u skladu s razumom. Ljudi bi, dakle, po samoj svojoj prirodi težili da svoju egzistenciju u oskudici zamene za egzistenciju u obilju materijalnih dobara. No Loku

se činilo neposredno jasnim da ljudi u svojoj „prirodnoj“ težnji za posedovanjem i bogaćenjem neće uvek postupati „u skladu s razumom“, tj. dobro shvaćenim individualnim interesom, jer svoja dobra ponekad mogu lakše sticati i uvećavati ako ih otimaju, krađu ili na neki drugi način prisvajaju od svojih bližnjih, ne ulažući pri tome rad koji je neophodan za „racionalno“ sticanje dobara. Zbog toga mu je „prirodno stanje“ izgledalo kao stanje opšte nesigurnosti, jer ništa ne garantuje da će jednom stečena dobra biti sačuvana u vlasništvu onoga koji ih je stekao. Iz toga je sledio zaključak da „prirodno stanje“ kao zajednica potpuno slobodnih jedinki nije ništa drugo do jedno nestabilno stanje ili stanje u kojem je sloboda individue data bez ograničenja, ali upravo zbog toga ona neprestano biva ugrožavana drugim neograničeno slobodnim individuama. Stoga, „prirodno stanje“ bi po logici stvari trebalo da vodi uspostavljanju države, jer „veliki i glavni cilj ljudi koji se ujedinjuju i potčinjavaju državi jeste očuvanje njihove sopstvenosti, a za ovo u prirodnom stanju štošta nedostaje“.

Ako je očuvanje sopstvenosti glavni razlog koji goni ljude da se ujedinjuju i potčinjavaju državi kao što je Lok verovao, onda je glavni zadatak političke filozofije u tome da otkrije načine pomoću kojih bi individuum mogao održati svoja „prirodna prava“ u situaciji kada je prinuđen da se odrekne jednog dela svoga „prirodnog“ suvereniteta prenoseći ga na državu, odnosno na državnu upravu. Deklaracija o pravima čoveka i građanina (Declaration des droits de l'homme et du citoyen), čl. 2, proglašava prirodnim i neotuđivim sledeća ljudska prava: jednakost (l'égalité), slobodu (la liberté), sigurnost (la sûreté), svojinu (la propriété). Ustav od 1795. godine, čl. 5, kaže: „Jednakost se sastoji u tome da je zakon isti za sve, bilo da štiti, bilo da kažnjava.“ Član 6. pomenute Deklaracije definiše slobodu: „Sloboda je moć koja pripada čoveku da čini sve što ne škodi pravima drugog“. Član 8. Ustava od 1793. određuje šta je to sigurnost: „Sigurnost je zaštita koju društvo pruža svakom svom članu radi očuvanja njegove ličnosti, njegovih prava i njegove imovine“. Najzad, u članu 16. Ustava od 1793. nalazimo odgovor na pitanje u čemu se sastoji čovekovo pravo na privatno vlasništvo: „pravo vlasništva je ono koje pripada svakom građaninu da uživa i po svojoj volji raspolaže svojom imovinom, svojim prihodima, plodovima svoga rada i radičnosti“.

o zamisli političkih filozofa građanskog individualizma, država bi bila dužna da javno proklamuje i sredstvima svoje legitimne prinude štiti ova prava čoveka i građanina koja su deklarirana kao „prirodna i neotuđiva“. To bi ujedno bio *raison d'être*

države. No šta da se radi ako državna uprava ne poštuje proklamovana prava ili ako zakonodavno telo donese takve zakone kojima se ignorišu ona „prirodna i neotuđiva prava čoveka i građanina”? Ne-poštovanje ili ignorisanje „prirodnih i neotuđivih” prava označavaju situaciju u kojoj izvršna i zakonodavna vlast prestaju da budu legitimne, jer vlast prisvaja za sebe ona suverena prava koja joj prema „društvenom ugovoru” ne pripadaju. Na taj način „društveni ugovor” postaje ništavan jer ga je jedna strana u bitnom pogledu prekršila, pa se svi akti vlasti u tom slučaju mogu smatrati nasilnim kršenjem „prirodnih i neotuđivih prava čoveka i građanina”. Na početku svoje rasprave „Le contrat social” Ruso je pisao: „Kad bih uzeo u obzir samo silu i njene posledice, rekao bih: Dok je narod prinuđen da se pokorava i dok se pokorava, on dobro čini; a čim može da zbaci jaram i zbaci ga, on čini još bolje: jer povrativši svoju slobodu na osnovu istog onog prava na osnovu kojega mu je oduzeta, ili je on u pravu da je povrati, ili drugi nisu bili u pravu da mu je oduzmu”.

Ukoliko, dakle, „prirodna i neotuđiva prava” budu oduzeta silom, koja se prema tome ima smatrati protiv-prirodnom i nerazumnom, narod kao jedini suveren ima prirodno pravo da sebe zaštiti svim sredstvima, pa čak i silom. Narod ima pravo na pobunu protiv vlasti koja je uzurpirala njegov suverenitet. To pravo inspirisalo je učesnike i vođe francuske revolucije 1789. godine, koja je srušila feudalno uređenje, to, prema rečima Žana Žaka Rusoa, „nepravedno i besmisleno uređenje, u kome je ljudski rod ponižen i čovekovo ime osramoćeno”.

Značajno je napomenuti da Ruso, kao i drugi politički i filozofi moderne epohe, stoji daleko od shvatanja istorije kao postepenog „prograsa u slobodi”, koja se kasnije prvenstveno i najviše pod Hegelovim uticajem razvila i proširila. „Političko telo, pisao je Ruso u već citiranoj raspravi, isto kao i čovečje telo, počinje da umire od samog rođenja, i u sebi nosi uzroke svog razaranja. No i jedno kao i drugo može da ima više ili manje jak sastav, koji mu omogućuje da se održi duže ili kraće. Čovečje telo je delo prirode; državno telo — veštine. Ne zavisi od ljudi da svoj život produže, ali od njih zavisi da produže život države, koliko god je moguće, dajući joj najbolje uređenje koje ona može da ima. I najbolje uređena država će prestati da postoji, ali docnije od druge, ako nekakav nepredviđeni događaj ne dovede pre vremena do njenog nestajanja”. Takvo rasuđivanje Ruso je oslanjao na iskustvo dotadašnje istorije: „Kad su Sparta i Rim propadali, koja se država sme nadati da će večno trajati?”

Propadanje država ovde je shvaćeno kao prirodno umiranje jednoga tela, a ne kao hegelovsko dijalektičko kretanje koje obeležava jedno progresivno sponzato, tj. bez učešća ljudske volje i umešnosti, uzdizanje po shemi: *negare, conservare, elevare*. Istorija je, prema ovde izloženom shvatanju, delo ljudi, pa ukoliko su ovi nerazumni, njihovi načini udruživanja biće takođe nerazumni; svaki narod imaće takvu vladu kakvu zaslužuje: ropski narodi — ropsku, slobodoljubivi — slobodoljubivu, korumpirani — korumpiranu i tome slično. Ukoliko se ljudi i narodi mogu emancipovati, ta emancipacija može biti izvedena samo na bazi prosvetavanja, tj. na bazi uvećavanja njihove razumnosti i znanja o tome dokle seže njihova moć i kakve su društvene posledice ovakvog ili onakvog njihovog ponašanja. Krajnji društveni domet individualne ljudske emancipacije može, prema tome, biti samo politička emancipacija. Revolucije, isto tako, mogu biti samo političke revolucije, tj. njihove posledice mogu se odnositi samo na bolju ili goru raspodelu društvene moći, samo na pravičnije ili nepravičnije društvene institucije.

Jedno radikalno drukčije shvatanje istorije proizlazi iz Marksovih napora da utvrdi smisao kretanja društvenog bića. I prema Marks-u, istoriju stvaraju ljudi, ali je ne stvaraju na bazi individualne volje ili individualnih moralnih osobina, nego na bazi datih okolnosti u koje prvenstveno ulazi način proizvodnje materijalnih uslova njihova života. Narod nije homogena celina čiji suverenitet uzurpiraju ili poštuju ovi ili oni vladavci, narod je jedna unutar sebe protivrečna celina u kojoj se pojedine klase međusobno bore za prevlast svojih interesa. Država, prema tome, nije sredstvo zaštite „prirodnih i netuđivih prava čoveka i građanina“, nego sredstvo kojim vladajuća klasa legalizuje svoju vlast nad drugim društvenim klasama. Društveni odnosi nisu samo politički odnosi u okvirima neke države, nego su to prvenstveno odnosi proizvodnje i vlasništva tako da se politički odnosi pojavljuju kao refleks ekonomskih odnosa i odnosa vlasništva nad materijalnim dobrima. Shodno tome, nijedno društveno uređenje nije shvaćeno kao „besmisleno“ i „neprirodno“, nego kao jedino moguće pri datom stanju „proizvodnih snaga“, u koje, razume se, ulaze ljudska veština i moralne osobine onih koji vladaju i onih koji vladavinu trpe, ali ovi ni izdaleka ne određuju pravu prirodu društvenog uređenja.

Sloboda, jednakost, sigurnost mogu biti stvar deklaracija, ali da ove deklaracije ne bi ostale u manjem ili većem stepenu mrtvo slovo na papiru, potrebno je da se dogodi više socijalnih, a ne samo političkih revolucija, pri čemu je sam fenomen revolucije do-

bio drukčije tumačenje: revolucija nije prvenstveni politički nego socijalni prevrat, revolucijom stupa na istorijsku pozornicu neka nova društvena klasa i taj progresivni niz pojavljivanja novih klasa završiće se onda kad na istorijsku pozornicu stupi ona društvena klasa koja ne može samu sebe osloboditi i pretvoriti u vladajuću, a da time ne oslobodi celo društvo i „ukine” sve društvene klase „ukidajući”, shodno tome, i državu kao instrument klasne vladavine, ostvarujući na taj način punu samoupravu, „ljudsku zajednicu” ili zajednicu slobodnih. Razume se, „ukinuti” za Marksa, kao i za Hegela, ne znači prostu voljnu, političku ili pravnu negaciju datog stanja društvenih odnosa, nego događaj koji proizlazi iz samog stvarnog kretanja ljudske istorije. Time se podrazumeva da ljudi ne mogu prosto, na bazi nekog dogovora, ukinuti kapitalističko društveno uređenje da bi uspostavili feudalno, kao što ne mogu na bazi „prosvećenog razuma” ukinuti robovlasničko društvo da bi najednom uspostavili industrijsko kapitalističko društvo.

Marks je, shodno takvoj filozofiji istorije, shvatio slobodu šire nego što su to učinili politički filozofi liberalizma koji su u ovoj videli „mogućnost ili pravo svakog čoveka da čini sve ono što ne škodi pravima drugih”, ili jedan odnos individuuma naspram drugog individuuma, odnos definisan utilitarno tako da svako može uživati u svojoj egoističnoj egzistenciji, brinući se za egzistenciju drugih samo utoliko ukoliko treba da se uzdrži od narušavanja njenog prava na istu takvu egzistenciju. „Carstvo slobode, pisao je Marks u „Kapitalu”, počinje, u stvari, tek tamo gde prestaje rad koji je određen nevoljom i spoljašnjom svrsishodnošću; po prirodi stvari, ono, dakle, leži s one strane oblasti same materijalne proizvodnje... Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da društveni čovek, udruženi proizvođači, racionalno urede ovaj svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila, da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvek ostaje carstvom nužnosti. S one strane njega počinje razvitak ljudske snage, koji je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da procveta samo na onom carstvu nužnosti kao svojoj osnovici” („Kapital”, sv. III, 9—10, str. 367).

U citiranom fragmentu nije teško uočiti da Marks nije sasvim odbacio govor o „ljudskoj prirodi” kao ni pojam „racionalnog uređivanja” društvene egzistencije, oličene prvenstveno u radu kroz koji ljudi obavljaju „svoj promet materije s prirodom”. Samo, za razliku od političkih filozofa modernog doba, on pod „ljudskom prirodom” nije razumevao skup van-

istorijski datih osobina ili prava, nego postepeno istorijsko nastajanje č o v e k a iz primitivnog lovca divljači ili obrađivača zemlje, iz robovlasnika ili trgovca, iz feudalca ili sveštenika, iz vlasnika, činovnika i radnika. Nastajanje čoveka iz radnika pokazuje se kao jedna od ključnih ideja u Marksovom antropološkom i političko-filozofskom stanovištu. Ljudska priroda se istorijski ne realizuje potpuno time što svi ljudi ili većina njih postaju radnici, još manje time što postaju najamni radnici. Jer status radnika uključuje onu proizvodnu egzistenciju ljudskog bića koja je pod pritiskom „nevolje i spoljašnje svrsishodnosti”. Doista, da je Marks u radu kao takvom video najviši oblik moguće čovekove egzistencije, njegovo stanovište se u tom pogledu ne bi bitno razlikovalo, recimo, od Kalvinovog. Sve dok je rad u službi održanja čovekove egzistencije, ljudsko društvo je u domenu „carstva nužnosti”. Tek kad na bazi tog „carstva nužnosti”, dovedenog do krajnjih granica njegovog mogućeg razvijanja, nastanu neophodni uslovi za „ukidanje” rada kao „nevolje i spoljašnje svrsishodnosti”, pojaviće se beskrajni horizonti „carstva slobode” i „predistorija” će biti okončana da bi nastala prava „istorija” l j u d s k o g roda. Tek u toj pravoj „istoriji” ljudsko biće postaje č o v e k u pravom smislu te reči, generičko biće, prava ljudska zajednica u kojoj je sloboda s v a k o g pojedinca uslov slobode zajednice.

IDEJE O
ZAJEDNICI
SLOBODNIH

Međutim, bilo bi pogrešno na osnovi svega toga zaključiti da je Marks potcenjivao značaj političkih sloboda, a još manje da je potcenjivao značaj intelektualnih sloboda ili da je osvajanje ovih sloboda predviđao kao stvar daleke budućnosti. „Carstvo slobode”, o kojem on govori kao o više ili manje dalekoj perspektivi čovečanstva, ne sme se shvatiti kao idealna zamena za faktičko nedostajanje bilo kakvih sloboda h i c e t n u n c. Evo šta je Marks, na primer, mislio o slobodi štampe: „Slobodna štampa je vazda budno i svevideće oko narodnog duha, oličeno poverenje naroda prema samom sebi, rečita spona koja vezuje pojedinca sa državom i sa svetom, otevljena kultura koja materijalne borbe preobražava u duhovne borbe i idealizuje njihovu grubu materijalnu formu. Ona je bezobzirna ispovest naroda pred samim sobom, a ispovest, kao što je poznato, ima spasilačku snagu. Ona je duhovno ogledalo u kojem narod opaža samog sebe, a samoposmatranje je prvi uslov za mudrost. Ona je državni duh koji je moguće doneti u svaku kolibu, i to je jevtinije od gasa za osvetljenje. Ona je svestrana, sveprisutna, sveznajuća. Ona je idealni svet koji neprestano izvire iz stvarnog sveta i ponovo se životvorno uliva u njega kao sve bogatiji duh” (Reinische Zeitung, br. 135, 15. V 1842).

Primetan romantični ton citiranih reči iščezao je u kasnijim Marksovim radovima, ali Marks nikada nije napustio ono što je u navedenom tekstu bitno za stvar o kojoj govorimo. Kao racionalni duh, koji pokušava da otkrije smisao stvarnog istorijskog kretanja, Marks je uvek bio daleko od toga da surovu stvarnost sadašnjosti maskira ili opravdava zamišljenom idealnom stvarnošću. Kao revolucionar, koji čini sve što može da bi datu društvenu stvarnost izmenio, Marks je bio jedan od najoštrijih kritičara svakog političkog despotizma bez obzira na epohu u kojoj se takav despotizam pojavljivao: „Jedina misao despotizma je preziranje ljudi, onečovečeni čovek, i ova misao ima prednost pred mnogim drugima utoliko, što je istovremeno i činjenica. Despot uvek vidi ljude lišene dostojanstva. Oni se utapaju pred njegovim očima i za njega, u blatu obična života, u kojem se razmnožavaju slično žabama”. Otuda za Marksa, *Voyez ces crepains*, reči koje se pripisuju Napoleonu na Berezini, simboliziraju način rasuđivanja svakog despota u ljudskoj istoriji (v. Pisma Rugeu iz 1843).

Marksova kritika liberalizma 18. veka nije kritika sa stanovišta despotizma, nego kritika sa stanovišta moguće punije slobode, jednakosti i sigurnosti. Drugim rečima, to je kritika sa stanovišta samoupravnog ljudskog društva u kojem ideja o narodnom suverenitetu treba da dobije svoju punu realizaciju. Šta je nedostatak klasičnog liberalizma? — Pre svega, onaj koji je napred već pomenut: iluzorno je verovati da se pomoću čistog jurističkog razuma može ostvariti „carstvo slobode”. Isto je tako iluzorno verovati da će se pomoću čiste revolucionarne političke volje ostvariti „carstvo razuma”, a još manje se ovo može ostvariti samo prosvetavanjem naroda i ubeđivanjem posednika bogatstava i društvene moći da je njihovo posedovanje protivprirodno i nerazumno. U najboljem slučaju, na taj način je moguće postići političku emancipaciju, tj. ostvarenje većeg obima intelektualnih i političkih sloboda. Ali na taj način se ne može postići ljudska emancipacija, tj. stvaranje prave ljudske zajednice u kojoj tek počinje „razvitak ljudske snage, koji je svrha samom sebi”.

Na koji se onda način takva emancipacija uopšte može postići, da li je ona uopšte moguća i u stvarnosti, a ne samo u misli, u ideji? Marks je verovao da je zakon kretanja ljudske istorije upravo takav da ova u izvesnom smislu nužno ide ka ljudskoj emancipaciji ili, što je isto, zajednici slobodnih, samoupravnom socijalizmu. Reći „samoupravni socijalizam” bilo bi, u okviru Marksovog načina rasuđivanja, nepotrebno upotrebljavanje atributa „samoupravni”, jer ako se to ne podrazumeva, onda uopšte ne može biti reči o socijalizmu, već jedino o nekome njego-

vom surogatu. Ljudsko delovanje, ljudska racionalno-kritička misao upravo imaju svoje mesto u tom nužnom kretanju istorije ka ljudskoj emancipaciji. Oni nisu izvan njih kao odvojene i samostalne sile. Oni nisu ni u njima poput mašinovođe u zahuktaljoj lokomotivi, koji može njome slobodno manevrisati napred ili nazad. Ljudsko delovanje i ljudska racionalno-kritička misao konstituenti su pretpostavljenog nužnog kretanja istorije ka socijalizmu. U okvirima takvog nužnog kretanja, čak i oni koji mu se svim snagama protive na svoj način doprinose da se ono odvija. Kao i Ruso, Marks je verovao da svako društveno uređenje u samom sebi nosi klicu sopstvene propasti, ali za razliku od Rusoa, on je bio daleko od toga da pretpostavlja kako se istorijsko zbivanje iscrpno i valjano opisuje time što će se tvrditi da bolje uređene države propadaju kasnije od onih koje su loše uređene.

Za Marksa, stvarna propast jednog društvenog uređenja istovremeno rađa stvarnu klicu nastajanja nekog novog društvenog uređenja i obrnuto. Način proizvodnje materijalnih dobara, društvene klase koje se oko njega formiraju, celokupna ideološka nadgradnja koja se na toj osnovi razvija i deluje — sve to u svom ukupnom delovanju, prožimanju i sukobljavanju čini od istorije ne jedan skup slučajnih događaja, nego jedno samo sobom usmereno kretanje. Septembra 1843. godine Marks je pisao Rugeu: „Ne samo da je izbila opšta anarhija među reformatorima nego će svaki sam sebi morati da prizna da nema nikakva tačna uvida u to što u sebi krije budućnost. Međutim, to je upravo opet prednost novoga pravca da mi ne anticipiramo svet dogmatski, nego da novi svet hoćemo naći tek pomoću kritike staroga” ... „Stoga ja nisam za to da podignemo dogmatsku zastavu, naprotiv. Mi moramo pomoći dogmatičarima da sebi objasne svoje stavove. Tako je osobito k o m u n i z a m jedna dogmatska apstrakcija, pri čemu nemam u vidu neki zamišljeni i mogući komunizam, nego stvarno postojeći komunizam, kako ga propovedaju Kabe (Cabet), Dezami (Dezamy), Vajtling (Weitling) itd. Ovaj komunizam je samo posebna pojava humanističkog principa koja je inficirana od svoje suprotnosti, privatnog vlasništva. Ukidanje privatnog vlasništva i komunizam nisu stoga ni u kom slučaju identični, i s komunizmom nisu slučajno, nego nužno nastala druga socijalistička učenja, kao Furijevo (Fourier), Prudonovo (Proudhon) itd., jer je sam komunizam samo posebno, jednostrano ostvarenje socijalističkog principa”.

Bitno je ovde tvrđenje da se novi svet rađa tek pomoću „kritike” staroga, čime se naravno ne tvrdi da bilo kakva kritika staroga sveta može da rodi novi svet. Akcenat nije, naime, na kritici kao takvoj, nego na

onoj kritici koja pogađa u srž stvari i koja, prema tome, nije samo izraz individualnog nezadovoljstva i verbalnog gneva kritičara. Drugim rečima, ako stari svet traje i dalje, i pored najoštrije kritike, to znači da kritika ne pogađa srž stvari i da, ako i nađe izvestan broj svojih pristalica, ovi neće stvoriti ništa drugo do stari svet u novom ideološkom i verbalnom ruhu. Drugo, pravnim ukidanjem privatnog vlasništva, socijalističko društvo još nije stvoreno. Naprotiv, reč je samo o „jednostranom ostvarenju socijalističkog principa”. Ergo, socijalističko ili samoupravno društvo ne stvara se iz dogme niti ovim ili onim dekretom, nego „kritikom”, tj. revolucionisanjem onog društva koje već u klici sadrži nagoveštaje novog društva.

„Obličje procesa društvenog života, tj. procesa materijalne proizvodnje, skinuće sa sebe mistični magleni veo samo kad kao proizvod slobodno udruženih ljudi bude stajao pod njihovom saveznom planskom kontrolom. Ali ovo zahteva takvu materijalnu osnovu društva ili takav niz materijalnih uslova egzistencije, koji su i sami opet samonikao proizvod dugog i bolnog istorijskog razvitka” (Marks, „Kapital”, Fetiški karakter robe i njegova tajna, podvukao B. P.). Zašto je potreban tako dug period da bi se stvorilo društvo „slobodno udruženih ljudi”? — Razmatrajući fenomen robe, Marks je konstatovao da se „tajna izraza vrednosti, jednakost, jednako važenje sviju radova... može odgonetnuti kad pojam jednakosti ljudi postane čvrstom narodnom predrasudom. A ovo je moguće tek u društvu u kome je robni oblik opšti oblik proizvoda rada, gde su, dakle, i uzajamni odnosi ljudi kao proizvođača roba vladajući društveni odnosi”. Aristotel nije mogao otkriti ovu jednakost, jer ona faktički nigde nije ni postojala. „Grčko društvo je počivalo na robovskom radu” i zato je Aristotelu „nejednakost ljudi i njihovih radnih snaga bila prirodna osnova”.

Kasnije, Trocki je napustio ovu važnu tačku Marksove filozofije istorije, pa je tvrdio da se socijalističko društvo može izgraditi jedino svesnom organizovanom političkom akcijom, usmerenom najpre na rušenje političkih institucija feudalnog društva a zatim na formiranje institucija socijalističkog društva i celokupne ideološke nadgradnje koja bi trebalo da odgovara socijalističkom društvu, takvom kakvo je u ideji, u glavama relativno malog broja protagonista revolucionarne akcije. Dok je za Marksa politika bila samo jedan od izraza ili refleksa ekonomije, odnosno određenog načina proizvodnje, za Trockoga i Staljina taj odnos je obrnut. Stoga nije čudno što je na taj način stvoreno socijalističko

društvo ubrzo evoluiralo s jedne strane u koncentrisani napor nove vlasti da od nerazvijene feudalne ekonomije stvori razvijenu industrijsku ekonomiju, a s druge strane u čvrsti distatorski birokratski oblik vladavine, koji donekle odgovara tome zadatku. Birokratski voluntarizam, prirodno udružen sa krajnje dogmatizovanim marksizmom, počeo je u ime socijalizma da vrši surovo nasilje nad društvenom stvarnošću i nad ljudima. Politička volja u takvoj situaciji dobila je apsolutni primat nad svim ljudskim željama, radovima, mislima i kreativnim činovima. Otuda težnja protagonista političke volje da se fanatički usvojena ideja silom pretvori u stvarnost. A kad to iz razumljivih i prirodnih razloga ne uspeva, onda se rađa monstruozno proširena hipokrizija društvenog i ličnog života. Nedavno postavljeno Lukačevo pitanje: „Zar može jedna poema da sruši jednu narodnu demokratiju?“ nalazi svoj razumljiv odgovor tek u okviru razumevanja osnova na kojima se određena formula socijalizma hoće silom realizovati, kao i u rasvetljavanju sredstava kojima se tako nešto nastoji postići, rasvetljavanju koje skida onaj „magleni veo“ sa oficijelne ideologije. Pri takvom nasilnom usrećivanju ljudi normalno je da neka poema, članak u novinama ili esej u časopisu mogu izazvati paranoični strah birokrata koji se odmah maskira kao strah za „sudbinu socijalizma“.

S druge strane, takav birokratski i nasilnički oblik socijalizma izaziva kočenje evolucije najrazvijenijih kapitalističkih društava u pravcu socijalizma i parališe revolucionarnu akciju usmerenu na ubrzavanje takve evolucije. Bauk birokratskog socijalizma kruži danas svetom ali tim baukom nisu danas zastrašeni samo buržuji, nego i radnici i intelektualci. Ovi poslednji su zato često skloni da od dva zla biraju ono manje ili da rezignirano misle o sadašnjoj društvenoj stvarnosti kao o stvarnosti koja ne pruža dovoljno nade u mogućnost spajanja socijalizma i slobode.

Iskustvo koje proizlazi iz date stvarnosti birokratskog i apstraktnog, dehumanizovanog, socijalizma moraće, međutim, i na širem svetskom planu delovati u pravcu oslobađanja političke svesti od voluntarističkog idealizma i dogmatizma. To iskustvo je samo po sebi deo istorijskog kretanja. I kao što direktno protivljenje socijalizaciji i humanizaciji ne može sprečiti progres u slobodi ljudi, njihovu „društvenu emancipaciju“, tako isto taj proces ne može biti onemogućen time što je pojava birokratski izopačenog socijalizma privremeno umanjila nade u realističnost Marksovih predviđanja budućeg toka istorije.

Ako istorijska perspektiva čovečanstva nije u nastajanju slobodne ličnosti u slobodnoj ljudskoj zajednici, onda na horizontima buduće istorije doista nema nikakvih svetlih tačaka i, mi se, kao ljudi ovoga veka, moramo osećati potpuno izgubljeni, pritisnuti strahom od sutrašnjeg dana, strahom koji ne daje nikakav putokaz za našu ljudsku akciju.

dr milivoje
trklja

**DILEME O
OPRAVDANOSTI
PROGRESIVNOG
OPOREZIVANJA
LIČNOG DOHOTKA**

Izvršiti tako krupnu promenu kao što je uvođenje progresivnog oporezivanja ličnog dohotka iz radnog odnosa predstavljalo bi zaista veoma delikatan poduhvat, ako ni zbog čega drugog, onda zbog toga što bi se time, tako reći, potezom pera, izmenio za više od 3,5 miliona građana onaj deo ličnog dohotka koji mogu koristiti za zadovoljenje ličnih potreba. A to bi bila samo jedna, i to ne i najznačajnija, posledica uvođenja progresivnog oporezivanja ličnog dohotka iz radnog odnosa. Naša je namera da se problem koliko-toliko sagleda s najbitnijih aspekata, da se razmotre najznačajniji razlozi za i protiv progresivnog oporezivanja ličnog dohotka iz radnog odnosa i razjasne bar neke dileme povodom toga.

I

Prvo pitanje u razmatranju opravdanosti progresivnog oporezivanja ličnog dohotka iz radnog odnosa tiče se osnovnog načela po kome se konstituiše ili treba da se konstituiše sistem zahvatanja sredstava za opštu potrošnju. Odgovorom na ovo pitanje ujedno se pruža i jedan od najznačajnijih argumenata za ili protiv ovakvog oporezivanja ličnog dohotka. Osnovno načelo po kome treba vršiti oporezivanje u nas jasno i precizno je formulisano u Smernicama. Naime, u Smernicama se zahteva „da se kroz celokupni sistem oporezivanja obezbedi doslednije ostvarivanje načela da svi građani, koji stiču viši lični dohodak, više i doprinose podmirivanju zajedničkih potreba”, što sasvim logično implicira zahtev da

se „treba koristiti progresivnim oporezivanjem”. Dakle, proklamuje se formiranje sredstava za opštu potrošnju po načelu ekonomske snage. Time je ujedno učinjena značajna prekretnica u, moglo bi se reći, već tradicionalnom shvatanju kod nas da se sredstva za opštu potrošnju treba da formiraju po načelu raspodele prema radu, tj. po načelu koje iziskuje proporcionalno oporezivanje. Takvo shvatanje, pak, počiva na stanovištu da formiranje sredstava za opštu potrošnju prema radu predstavlja adekvatan izraz odnosa koji se konstituiše u domenu formiranja i raspodele sredstava za lične dohotke. Stoga je sasvim razumljivo što je načelo raspodele prema radu prihvaćeno u novom Ustavu kao osnovno načelo formiranja sredstava za opštu potrošnju. Naime, u Ustavu se kaže da „društveno-političkim zajednicama pripadaju iz ličnih dohodaka, kao i iz drugih izvora koje utvrđuje zakon, u skladu sa načelom raspodele prema radu, sredstva za podmirenje društvenih potreba na njihovoj teritoriji”. Ustavno načelo raspodele prema radu konkretizovano je, manje više uspešno i konzistentno, u Osnovnom zakonu o doprinosima i porezima građana, u republičkim zakonima o doprinosima i porezima građana, kao i u zakonodavstvu kojim se uvode doprinosi i porezi i regulišu njihove stope.

Uvođenje progresivnog oporezivanja ličnog dohotka iz radnog odnosa ne samo što bi bilo u skladu sa načelom oporezivanja prema ekonomskoj snazi već je i bitan uslov za primenu ovog načela — pod pretpostavkom u biti neizmenjene konstelacije izvora prihoda za opštu potrošnju kod nas. Naime, lični dohodak je najizdašniji izvor prihoda građana (lični dohodak iz radnog odnosa čini oko 60% svih prihoda građana iz kojih se direktnim porezima i doprinosima formiraju sredstva za opštu potrošnju). Stoga način oporezivanja ličnog dohotka iz radnog odnosa daje pečat načinu oporezivanja u celokupnom poreskom sistemu. S druge strane, proporcionalno oporezivanje ličnog dohotka iz radnog odnosa ujedno znači da u sistemu de facto preovlađuje oporezivanje po načelu formiranja sredstava za opštu potrošnju prema radu, odnosno da bi progresivno oporezivanje ličnog dohotka iz radnog odnosa de facto značilo dominaciju načela ekonomske snage u oporezivanju. Kada se ovo ima u vidu, onda je sasvim razumljivo da progresivno oporezivanje ostalih izvora prihoda, koje je kod nas i do sada bilo veoma rašireno, ne znači negaciju dominirajuće uloge načela formiranja sredstava prema radu u poreskom sistemu. Figuriranje ovog načela u Ustavu i poreskom zakonodavstvu nije u kontradikciji s progresivnim oporezivanjem relativno neizdašnih izvora prihoda, pod uslovom da je proporcionalno oporezovan lični dohodak iz radnog odnosa.

Za progresivno oporezivanje svih izvora prihoda građana, osim ličnog dohotka iz radnog odnosa, postoji pravni osnov u Ustavu i osnovnom poreskom zakonodavstvu. Međutim, da bi se koristilo progresivno oporezivanje ličnog dohotka iz radnog odnosa, nužno bi bilo izvršiti odgovarajuće promene u Ustavu (proklamovanje načela formiranja sredstava prema ekonomskoj snazi, umesto formiranja sredstava prema radu) i u Osnovnom zakonu o doprinosima i porezima građana (pružanjem mogućnosti društveno-političkim zajednicama da vrše oporezivanje i ličnog dohotka iz radnog odnosa na način koji im najviše odgovara, umesto postojeće obaveze da primenjuju proporcionalne stope pri oporezivanju ovog izvora). Isto tako, trebalo bi izvršiti niz promena u poreskom zakonodavstvu koje se konstituiše na bazi Ustava i osnovnog zakonodavstva iz domena formiranja sredstava za opštu potrošnju.

Kad tvrdimo da bi progresivno oporezivanje ličnog dohotka iz radnog odnosa imalo za posledicu da u poreskom sistemu faktički figurira formiranje sredstava po načelu ekonomske snage i da bi to iziskivalo inauguraciju ovog načela i u Ustavu, s obzirom na mesto ličnog dohotka iz radnog odnosa u strukturi prihoda građana, mogao bi se staviti prigovor da je i do sada lični dohodak iz radnog odnosa progresivno oporezovan u formi doprinosa iz ukupnog prihoda građana i da bi se ovim instrumentom moglo obezbediti doslednije ostvarenje načela formiranja prihoda prema ekonomskoj snazi. Međutim, pri ovome treba imati u vidu (1) da se doprinosom iz ukupnog prihoda građana progresivno oporezuje lični dohodak iz radnog odnosa samo ukoliko prelazi određenu granicu, (2) da je zbog toga, uglavnom, efekat ovog doprinosa mali (doprinosom iz ukupnog prihoda građana ostvaruje se svega oko 0,1% sredstava koja se formiraju direktnim budžetskim oblicima prihoda iz ličnog dohotka iz radnog odnosa) i (3) da su relativno male mogućnosti za povećanje finansijskog efekta doprinosa iz ukupnog prihoda građana time što bi se proširila osnovica ili što bi se povećale postojeće stope ovog doprinosa — s obzirom na karakter i cilj korišćenja doprinosa iz ukupnog prihoda građana i njegovo mesto u pozitivnom poreskom sistemu.

II

Čak i ako po sebi ne predstavlja naročito veliku teškoću izvršiti promene u zakonodavstvu, pa i u Ustavu. Problem nije ni u tome da se utvrdi ono što treba promeniti u zakonodavstvu ako se nađe da je opravdano zavesti progresivno oporezivanje ličnog dohotka iz radnog odnosa. Međutim, centralno je pitanje — utvrditi opravdanost progresivnog opore-

zivanja ovog izvora prihoda. Na ovo pitanje dobija se sasvim delimičan odgovor time što se dokazuje da bi progresivno oporezivanje bilo u skladu sa ovim ili onim načelom koje je proklamovano više kao cilj kome treba težiti nego kao obaveza sadašnjeg trenutka. Nužno je utvrditi pre svega da li progresivno oporezivanje ličnog dohotka iz radnog odnosa proizlazi iz neke objektivne zakonitosti kojom se regulišu odnosi u primarnoj raspodeli, da li je uslovljeno faktorima iz primarne raspodele i u kojoj meri, kao i ispitati efekte koje bi imalo progresivno oporezivanje ovog izvora prihoda i dati sintetičku ocenu tih efekata.

- a) Na prvi pogled prosto se nameće zaključak da postoji uska povezanost između proporcionalnog oporezivanja ličnog dohotka iz radnog odnosa i principa interne raspodele dohotka. Kao da načelo raspodele sredstava za lične dohotke prema radu i načelo raspodele ličnih dohodaka na ličnu i opštu potrošnju prema radu čine koherentnu celinu. Njen početni elemenat čini načelo po kome se reguliše formiranje ličnih dohodaka, a izvedeni načelo po kome se reguliše participacija nosilaca sredstava za opštu potrošnju u tom izvoru sredstava, s tim što drugo deluje u pravcu potpunijeg ostvarenja prvog. Međutim, treba istaći da su odnosi raspodele fonda ličnih dohodaka na pojedine radnike i odnosi raspodele na ličnu i opštu potrošnju sasvim različiti odnosi, mada je materijalni izraz prvih odnosa (lični dohoci) predmet konstituisanja drugih odnosa. Dati kriterijum regulacije prvih odnosa može samo pod određenim uslovima i na posredan način da ima odraza na kriterijum regulacije odnosa u raspodeli ličnih dohodaka između radnika i nosilaca sredstava za opštu potrošnju, i obrnuto. Ukoliko su ispunjeni ostali uslovi, može biti, na primer, opravdano da se i ne oporezuje lični dohodak iz radnog odnosa, iako se lični dohoci formiraju na bazi rezultata rada. Isto tako, lični dohoci se mogu oporezivati proporcionalno ili progresivno ukoliko su ispunjeni odgovarajući ostali uslovi. Ali, ukoliko primena nekog kriterijuma u raspodeli sredstava za lične dohotke na pojedine radnike dovodi do većeg diferenciranja u ličnim dohocima, odnosno ukoliko izaziva nepovoljne posledice na socijalnom planu, taj kriterijum, preko takvih efekata, može predstavljati jedan od argumenata za primenu progresivnog oporezivanja ličnog dohotka iz radnog odnosa. Progresivno oporezivanje ličnih dohodaka ima svoje opravdanje i u tome što može da predstavlja korektiv efekata raspodele prema rezultima rada, budući da se i po ovom kriterijumu ostvaruje „nepravedna” raspodela. Ali, s druge strane, progresivno oporezivanje ličnog dohotka uslovljava da se onaj deo ličnog dohotka kojim radnik

raspolaže diferencira neadekvatno rezultatima rada. S tog aspekta posmatrano, proporcionalno oporezivanje ličnog dohotka iz radnog odnosa imalo bi više opravdanje, tj. time bi se u izvesnoj meri doprinosilo boljem ostvarivanju načela raspodele prema rezultatima rada u raspodeli sredstava za lične dohotke na pojedine radnike.

Kada bi diferenciranje u ličnim dohocima rezultiralo isključivo iz raspodele prema rezultatima rada, onda to ne bi moglo da ima socijalne efekte koji bi iziskivali potrebu za primenom progresivnog oporezivanja ličnih dohodaka, ili bar ne u meri u kojoj se sada kod nas javlja. Ali diferenciranje u ličnim dohocima nastaje i pod dejstvom drugih faktora koji su van domena raspodele prema rezultatima rada. Pre svega, kriterijum primarne raspodele dohotka nije kvantum uloženog rada u proizvodnju od strane kolektiva proizvođača, ako se taj kriterijum izvede iz datih empirijskih odnosa, pa se diferenciranje u ostvarenom dohotku između radnih organizacija ne ostvaruje na bazi diferenciranja u uloženom radu. Jedne radne organizacije ostvaruju dohodak veći od novostvorene vrednosti koju su proizvele, a druge dohodak koji je manji od novostvorene vrednosti koju su proizvele. Pored toga, nejednaki su uslovi privređivanja kao i efekti ekonomskih instrumenata i mera društva, što dalje potencira odstupanje dohotka koji prisvajaju radne organizacije od novostvorene vrednosti. I sprovođenje privredne reforme, tj. adaptacija privređivanja reformom projektovanim uslovima, u ovom trenutku se odražava u vrlo različitoj meri na ekonomski položaj pojedinih privrednih grupacija, kao i preduzeća unutar njih, što, sa svoje strane, uslovljava pojavu velikih razlika u realizovanom dohotku u odnosu na uloženi rad. Sve to ima za rezultat i diferenciranje u ličnim dohocima radnika koji rade u raznim preduzećima iste grane ili u preduzećima različitih grana. Tome treba, svakako, dodati i deformacije u primeni načela raspodele prema rezultatima rada u internoj raspodeli, kao i razna odstupanja od ovog načela.

Progresivnim oporezivanjem ličnog dohotka iz radnog odnosa mogu se eliminisati neke deformacije u raspodeli sredstava za lične dohotke prema radu, ublažiti negativni efekti primene samog principa raspodele prema radu i može se, istovremeno u većoj meri afirmisati princip solidarnosti u snošenju tereta za finansiranje zajedničkih potreba i time omogućiti inauguraciju jednog od osnovnih načela socijalističkih odnosa, bar u domenu gde je to objektivno moguće. S druge strane, iluzorno bi bilo očekivati da se progresivnim oporezivanjem eliminišu tzv. „nesocijalistički“ odnosi u raspodeli, jer se poreskim instrumentima nikad nisu mogli, niti

DILEME O OPRAVDANOSTI
PROGRESIVNOG
OPOREZIVANJA
LIČNOG DOHOTKA

će se moći, bitnije izmeniti dati odnosi u primarnoj raspodeli jer su oni uslovljeni faktorima koji deluju van domašaja poreskog sistema. Pitanje progresivnog oporezivanja ličnog dohotka iz radnog odnosa postalo je aktuelno zato što su se dejstva maločas navedenih faktora veoma intenzivirala i time postala žarište određenih socijalnih konflikata, ispoljenih na ovaj ili onaj način, kao i pogodno tlo za pojavu određenih ideološko-političkih akcija, različito motivisanih i usmerenih na ostvarivanje različitih ciljeva. Time su se, ujedno, sve više sticali uslovi za progresivno oporezivanje i ličnog dohotka iz radnog odnosa. Znatno promenjenim uslovima formiranja ličnih dohodaka više ne odgovara proporcionalno oporezivanje, kojim bi se, pored ostalog, potencirali negativni efekti postojeće raspodele sredstava za lične dohotke na socijalnom planu.

- c) Progresivno oporezivanje ličnog dohotka iz radnog odnosa opravdano je i s aspekta preliivanja sredstava u sekundarnoj raspodeli, koje se vrši preko širih društveno-političkih zajednica u formi dopunskog finansiranja. To preliivanje stvara niz problema, bilo onih koji se javljaju prilikom utvrđivanja visine stopa doprinosa i poreza od strane širih društveno-političkih zajednica radi obezbeđenja sredstava za dopunsko finansiranje, bilo onih koji se tiču kriterijuma i merila distribucije dopunskih sredstava. Isto tako veoma su izraženi i problemi koji se tiču stepena participacije užih društveno-političkih zajednica u dopunskim sredstvima, što nepovoljno utiče na odnose između društveno-političkih zajednica, kao i na odnose na međunarodnom planu.

Sama pojava dopunskog finansiranja je objektivno uslovljena, pre svega, nejednakim stepenom regionalne privredne razvijenosti zemlje. Društveno-političke zajednice sa privredno nerazvijenih područja ne mogu iz sopstvenih izvora formirati ni sredstva koja su im potrebna za vršenje ustavnih i zakonskih funkcija i podmirenje zajedničkih potreba na svom području, ukoliko šire društveno-političke zajednice zahvataju od tih sredstava srazmerno izvorima, bez obzira na njihovu izdašnost. I sam način oporezivanja ima, dakle, sasvim određene reperkusije na mogućnosti društveno-političkih zajednica u formiranju sredstava iz izvora na njihovom području. Međutim, proporcionalno oporezivanje od strane širih društveno-političkih zajednica ujedno ne znači, u krajnjoj konsekvenci, ostvarivanje srazmernosti u zahvatanju izvora sredstava po područjima zemlje. Time što postoji nužnost da šire društveno-političke zajednice dodeljuju dopunska sredstva užim postiže se da raspodela tereta finansiranja funkcija širih društveno-političkih zajednica bude srazmerna stepenu izdašnosti izvora po područjima užih dru-

štveno-političkih zajednica, mada šire društveno-političke zajednice primenjuju proporcionalne stope doprinosa i poreza. U stvari, šire društveno-političke zajednice „vraćaju” deo zahvaćenih sredstava u formi dopuskog finansiranja užim društveno-političkim zajednicama koje ispunjavaju uslove za to. Kad već nije objektivno moguće formirati sredstva srazmerno izvorima, pa da se time ujedno omogući formiranje potrebnih sredstava za zadovoljenje zajedničkih potreba svih društveno-političkih zajednica, postavlja se pitanje zašto primenjivati proporcionalne stope doprinosa i poreza i time komplikovati poreski sistem i izazivati niz drugih, značajnijih posledica — sve to u ime jednog načela neostvarivog u ovom domenu (načela formiranja sredstava za opštu potrošnju prema radu).

DILEME O OPRAVDANOSTI
PROGRESIVNOG
OPOREZIVANJA
LIČNOG DOHOTKA

Vakako da se progresivnim oporezivanjem ličnog dohotka iz radnog odnosa, kao i ostalih izvora sredstava, ne bi mogao u celini rešiti problem samofinansiranja društveno-političkih zajednica, odnosno ne bi se moglo izbeći dopusko finansiranje — bar ne u sadašnjem sistemu finansiranja društveno-političkih zajednica. Međutim, time bi se ovaj problem mogao znatno ublažiti. Naime, usled nejednake akumulativne sposobnosti privrede po područjima zemlje pojavljuje se, na toj osnovi, i diferenciranje u ličnim dohocima, naročito ako te odnose posmatramo po područjima republika. Progresivno oporezivanje ličnog dohotka iz radnog odnosa, koje bi primenjivale šire društveno-političke zajednice, značilo bi veće zahvatanje sredstava iz ličnih dohoda sa privredno razvijenih područja, odnosno manje zahvatanje sredstava iz tog izvora sa privredno nerazvijenih područja nego kad se lični dohoci proporcionalno oporezuju. Time bi se ostavljao širi prostor za formiranje sredstava, uz isti volumen formiranih sredstava od strane širih društveno-političkih zajednica, društveno-političkim zajednicama sa privredno nerazvijenih područja, što bi istovremeno značilo smanjenje potreba za dopunskim finansiranjem, odnosno za prikupljanjem sredstava za ove svrhe.

Progresivno oporezivanje ličnog dohotka iz radnog odnosa opravdano je i s aspekta podjednakog tretmana svih izvora prihoda. Mada je prihvaćeno u sistemu finansiranja opštih potreba, i to ne samo u njemu, da svi prihodi građana koji su ostvareni radom čine istu kategoriju (lični dohodak), bez obzira na to da li su ostvareni radom na društvenim sredstvima za proizvodnju (u stalnom ili u dopunskom radnog odnosu) ili radom na sopstvenim sredstvima za proizvodnju, oni nemaju isti tretman s aspekta oporezivanja. Dok se lični dohodak iz radnog odnosa može samo proporcionalno oporezovati, dotle ostali oblici ličnog dohotka (lični dohodak

od poljoprivredne delatnosti, lični dohodak od samostalnog vršenja zanatske i drugih privrednih delatnosti, lični dohodak od samostalnog vršenja intelektualnih usluga, lični dohodak od autorskih prava i sl.) mogu se oporezovati bilo proporcionalno, bilo progresivno. A ovi oblici prihoda uglavnom su progresivno oporezivani od strane opština. S gledišta ravnopravnosti građana u snošenju tereta finansiranja zajedničkih potreba svakako bi bilo opravdano da svaki građanin koji ostvaruje isti lični dohodak, bez obzira na to gde i kako ulaže rad za sticanje ličnog dohotka, pojednako doprinosi zadovoljenju zajedničkih potreba. Primenom proporcionalnog oporezivanja u formiranju sredstava iz jednog izvora (lični dohodak iz radnog odnosa), a progresivnog oporezivanja u zahvatanju sredstava iz drugih izvora (ostali oblici ličnog dohotka) — to se ne može postići.

- e) Onemogućavanje primene progresivnih stopa pri oporezivanju ličnog dohotka iz radnog odnosa u izvesnoj meri ograničava proklamovanu samoupravnost društveno-političkih zajednica u formiranju sredstava. Dok sve druge izvore prihoda koji im pripadaju društveno-političke zajednice mogu oporezovati na način koji im najviše odgovara, dotle lični dohodak iz radnog odnosa mogu oporezovati samo proporcionalno. Svakako da je oporezivanje ličnog dohotka iz radnog odnosa delikatnije pitanje i da raznolikost ponašanja društveno-političkih zajednica u oporezivanju ovog izvora prihoda ima krupnije posledice, pored ostalog, na jedinstvo finansijskog sistema i na skladnije ostvarivanje projektovanih ciljeva nego kada je reč o oporezivanju ostalih izvora prihoda. Ali ne može se smatrati da je u skladu sa samoupravnim sistemom usklađivanje ponašanja društveno-političkih zajednica i u sferi oporezivanja na jedan administrativan način, umesto na bazi samoupravnog dogovaranja društveno-političkih zajednica i u ovome domenu.
- f) Nije beznačajan ni čisto finansijski aspekt primene progresivnog oporezivanja ličnog dohotka iz radnog odnosa. Naime, poznato je da se poresko opterećenje lakše podnosi i manje oseća ako je ravnomernije i pravednije raspoređeno po obveznicima. A progresivnim oporezivanjem se upravo to postiže. Progresivno oporezivanje ličnog dohotka iz radnog odnosa u ovom trenutku ne bi imalo za cilj da se iz ovog izvora prikupljaju sredstva veća od sadašnjih, pa u tom smislu fiskalni razlozi ne bi mogli doći u obzir za ovakvo oporezivanje ličnog dohotka. Međutim, progresivnim oporezivanjem ličnog dohotka iz radnog odnosa mogao bi se ublažiti postojeći poreski pritisak, koji sigurno nije mali, te bi primena ovakvog načina oporezivanja ličnog dohotka iz radnog odnosa bila i time opravdana.

Da bi se izvršila tako krupna promena u oporezivanju ličnog dohotka iz radnog odnosa, kakvu predstavlja uvođenje progresivnog oporezivanja, neophodno je imati u vidu efekte te izmene na privredne tokove. Posmatrano s te strane, progresivno oporezivanje ličnog dohotka iz radnog odnosa ne bi se moglo pozitivno oceniti. Naime, ovakvim oporezivanjem umanjili bi se postojeći neto lični dohoci onih radnika (to su, po pravilu, visokokvalifikovani radnici) koji imaju veće bruto lične dohotke, a povećali bi se neto lični dohoci onih radnika koji sada imaju najniže bruto lične dohotke (to su, po pravilu, nekvalifikovani radnici). Dalji efekat takvog oporezivanja ogledao bi se u pritisku onih radnika čiji bi se neto lični dohoci smanjili prelaskom na progresivno oporezivanje — u pravcu povećanja bruto ličnih dohodaka, kako bi se neto lični dohoci održali na postojećem nivou. U sadašnjim okolnostima taj pritisak bi dobrim delom i uspevao, tj. ispoljavale bi se tendencije „poskupljenja” kvalifikovanog rada, odnosno „pojevtinjenja” nekvalifikovanog rada. A to bi, sa svoje strane, delovalo destimulativno na zapošljavanje, pre svega, visokokvalifikovane radne snage, odnosno stimulisalo bi se zapošljavanje nekvalifikovane radne snage. S druge strane, pošto povećanje bruto ličnih dohodaka onih radnika čiji bi se neto lični dohoci umanjili pod dejstvom progresivnog oporezivanja ličnog dohotka iz radnog odnosa ne bi imalo adekvatan pandan u smanjenju bruto ličnih dohodaka onih radnika čiji bi se postojeći neto lični dohoci povećali primenom progresivnog oporezivanja — to bi imalo za rezultat izmenu odnosa u raspodeli dohotka na akumulaciju i potrošnju u prilog potrošnje. I jedno i drugo bi se u postojećim uslovima, kao i u onim iz doledne budućnosti negativno odražavalo pre svega na modernizaciju i rekonstrukciju privrede, odnosno na povećanje produktivnosti rada i time brže osposobljavanje naše privrede za uključivanje u međunarodnu podelu rada. Doduše, izmenama u načinu naplate doprinosa iz ličnog dohotka iz radnog odnosa (na primer, kada bi sam radnik bio i platac doprinosa iz ličnog dohotka) moguće bi bilo u izvesnoj meri ublažiti prevaljivanje na radnu organizaciju većeg poreskog opterećenja, koje bi se efektiviralo od strane radnika čiji bi se postojeći neto lični dohoci umanjili korišćenjem progresivnog oporezivanja, ali bi se, i pored toga, sasvim izvesno, ispoljavali navedeni negativni efekti primene progresivnog oporezivanja ličnog dohotka iz radnog odnosa, i to verovatno u znatnoj meri.

DILEME O OPRAVDANOSTI
PROGRESIVNOG
OPOREZIVANJA
LIČNOG DOHOTKA

Pored ovoga, i tzv. administrativno-tehnički razlozi ne govore u prilog progresivnom oporezivanju ličnog

dohotka iz radnog odnosa. Naime, to bi komplikovalo sistem obračuna, evidencije i naplate, kao i kontrolu pravilnosti ubiranja doprinosa iz ličnog dohotka iz radnog odnosa, što bi, sa svoje strane, izazvalo povećanje tzv. režijskih troškova primene ovog doprinosa.

IV

DR MILIVOJE
TRKLJA

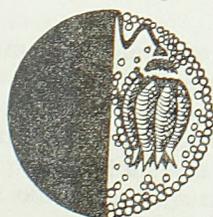
Na osnovu svega što smo prethodno rekli moglo bi se zaključiti da je korišćenje progresivnog oporezivanja ličnog dohotka opravdano iz više razloga manjeg ili većeg značaja. Načelo solidarnosti u snošenju tereta finansiranja zajedničkih potreba postalo je društveno-politički imperativ u postojećim uslovima i nužno ga je utkati u temelje sistema oporezivanja i primenjivati adekvatne poreske instrumente da bi se ono u praksi i ostvarilo. Progresivnim oporezivanjem ličnog dohotka iz radnog odnosa upravo se to postiže — u mnogo većoj meri nego progresivnim oporezivanjem ostalih izvora prihoda. Stoga o opravdanosti progresivnog oporezivanja ličnog dohotka iz radnog odnosa ne bi trebalo da ima dileme.

Međutim, može da se postavi pitanje o stepenu oštine progresije, kao i o subjektu, ili subjektima, koji treba da primenjuje progresivno oporezivanje (federacija, republike, opštine ili sve društveno-političke zajednice), kao i niz drugih pitanja u vezi s tim. Usled negativnih dejstava progresivnog oporezivanja ličnog dohotka na određene odnose u privredi sigurno ne bi došlo u obzir takvo oporezivanje ovog izvora prihoda koje bi se moglo smatrati oštrim. Međutim, adekvatno odmerenom blagom progresijom u oporezivanju ličnog dohotka svakako bi se omogućilo ostvarivanje pozitivnih rezultata u onim domenima iz kojih proističu razlozi u prilog ovakvom oporezivanju, a da se istovremeno ne proizvedu značajniji negativni efekti pri ostvarivanju određenih ciljeva u privredi. U načelu trebalo bi omogućiti da progresivno oporezivanje ličnog dohotka iz radnog odnosa primenjuju sve društveno-političke zajednice, kao što čine u pogledu ostalih izvora prihoda. Ali, ako bi se zauzelo stanovište da progresivno oporezivanje ličnog dohotka iz radnog odnosa mogu koristiti samo društveno-političke zajednice na jednom nivou, onda bi imalo najviše opravdanja da to bude federacija pošto bi se time najviše doprinelo ostvarivanju načela solidarnosti na planu cele zajednice i ublažilo preliivanje sredstava za opštu potrošnju preko federacije, koje, inače, izaziva najviše nesporazuma.

Na kraju, potrebno je istaći da se pri razmatranju problematike opravdanosti progresivnog oporezivanja ličnog dohotka iz radnog odnosa postavlja i pitanje

opravdanosti egzistencije postojećeg sistema izvora i oblika prihoda. Čim se dođe do zaključka da je opravdano primeniti progresivno oporezivanje ličnog dohotka iz radnog odnosa, odmah se nameće i pitanje: zašto oporezovati date izvore prihoda posebnim oblicima doprinosa i poreza umesto da se bar neki prihodi (npr., oni koji spadaju u istu kategoriju — lični dohodak) ne obuhvate jednim poreskim oblikom sa progresivnim stopama. Naime, samo oporezivanje prema ekonomskoj snazi iziskuje, upravo radi ostvarivanja ovog principa, obuhvatanje celokupne ekonomske snage obveznika, tj. oporezivanje svih prihoda obveznika jednim poreskim oblikom sa uvažavanjem određenih socijalnih, porodičnih i drugih momenata — adekvatnom primenom oslobođenja i olakšica pri oporezivanju. Razume se da uvođenje jednog subjektivnog poreza, kao osnovnog poreskog oblika, ne negira potrebu zadržavanja nekih od postojećih objektnih poreza ili pak uvođenja novih, kako bi se što potpunije primenio princip ekonomske snage u oporezivanju i kako bi se oštrije oporezovali oni prihodi koji nisu adekvatni rezultatima rada ili se pretežno stiču po drugim osnovama.

DILEME O OPRAVDANOSTI
PROGRESIVNOG
OPOREZIVANJA
LIČNOG DOHOTKA

THE STATE OF NEW YORK
IN SENATE
JANUARY 15, 1913.
REPORT

OF THE
COMMISSIONERS OF THE LAND OFFICE
IN ANSWER TO A RESOLUTION PASSED BY THE SENATE
MAY 17, 1912.
ALBANY: J. B. WARD, STATE PRINTER, 1913.

zoran
vidojević

U ČEMU SU SNAGA I SLABOST SAMOUPRAVLJANJA*

I dobre i slabe snage samoupravljanja odnose se prvenstveno na konkretno društvo koje se orijentisalo na njegovo ostvarenje. Jedino, ukoliko se u sličnim uslovima razvija u raznim društvima, može se uočiti više zajedničkih karakteristika, pozitivnih rezultata, slabosti i teškoća s kojima se susreće samoupravljanje u tim društvima. Međutim, ukoliko se uslovi u kojima niče samoupravljanje u većoj meri međusobno razlikuju, onda kako određena dostignuća tako i slabosti samoupravljanja mogu da budu izraziti u jednom, a da su u maloj meri prisutni ili da ih uopšte nema u drugom društvu. Stoga je neopravdano na osnovu dosadašnje veoma ograničene samoupravne prakse graditi opštu sliku samoupravljanja. I kada se govori o tzv. univerzalnoj sadržini samoupravljanja, to se može činiti samo u relativnom, opšteteorijskom smislu. Neke bitne zajedničke osobine, svakako, moraju da postoje u svim konkretnim oblicima samoupravne prakse. Međutim, mera njihove prisutnosti i način na koji se ispoljavaju nužno su veoma različiti. Pošto do sada jedino naše društvo pokušava da izgradi samoupravljanje kao celovit društveni sistem i u tim svojim nastojanjima ima iskustvo od skoro 20 godina, najopravdanije je razmatrati rezultate, snagu, teškoće i slabosti našeg odnosno jednog društva na putu ka samoupravljanju.

Obzirom na to da se samoupravljanje ne može pojaviti u čistom vidu kao realizacija idealnog teorijskog modela, jedino ispravan metodološki postupak je ako se samoupravljanje u nas posmatra u svojim postojećim „nesavršenim“ konkretnim oblicima, kao kompleksni društveni proces, gde je ono što je u njemu novo, omeđeno i sputano prevaziđenim, gde

* Rad otkupljen na konkursu GLEDISTA o istoj temi.

pozitivno i negativno nisu međusobno izolovani elementi, nego su isprepleteni i zavisni jedni od drugih. Međutim, to ne znači da je u analizi samoupravljanja najispravnije usvajanje jedne koncepcije ravnoteže i jednake proporcionalne prisutnosti „pozitivnog“ i „negativnog“, prednosti i nedostataka da bi se sagledale njegove dobre i slabe strane. Odnos između tih „strana“ i momenata u razvoju samoupravljanja uvek je konkretno istorijski uslovljen. Cilj teorijskog razmatranja samoupravljanja je dati presek sadašnje slike i uočiti tendencije razvitka konkretne samoupravne prakse. Ali, pri sagledavanju tendencija društvenog razvoja u današnjim socijalističkim društvima uopšte, često je prisutna koncepcija jednog naivnog, nekritičkog optimizma, u kome snage svetlosti, progresa, obavezno, po nuždi istorije pobeđuju sile mraka i nazatka. Takvo shvatanje automatskog društvenog progresa uočljivo je i u nas kad se govori o perspektivama samoupravljanja. Međutim, ako se govori o tendencijama društvenog razvoja, onda je nužno uočiti sve moguće tendencije, a ne samo one koje su najpoželjnije. Sem toga, pored ukazivanja na mogućnosti drugih, a ne samo onih najpovoljnijih trendova društvenog razvitka, treba ispitati pod kojim uslovima i kojim sredstvima socijalističko društvo može obezbediti stvarnu pobedu najpovoljnijih perspektiva svog razvitka. A to znači ispitati u kome smeru i na koji način moraju delovati motorne snage socijalističkog društva da bi između raznih mogućnosti društvenog razvoja bile realizovane zaista one koje najviše obezbeđuju progres socijalizma i samoupravljanja.

Na osnovu naše društvene prakse, koja je u velikoj meri još opterećena starim strukturama vlasti i društvenih odnosa i u kojoj je samoupravljanje često prigušeno omotačem materijalne nerazvijenosti i moći tih struktura, teško je govoriti o svemu onome mogućem, istorijski radikalno novom što ona sobom treba da nosi kao razvijen celovit sistem. Tek kada to postane, samoupravljanje može da ispolji sve svoje prednosti nad ranijim oblicima organizacije društvenih odnosa. Stoga, i kad se govori o slabim stranama naše samoupravne prakse, to ne znači da su to imanentne slabosti samoupravljanja. Tek onda kad određeni način organizacije društvenih odnosa dostigne svoju zrelost, moguće je izvlačiti relevantne zaključke i o njegovim slabostima. Činjenice iz naše društvene prakse nisu dovoljne za donošenje potpunijih zaključaka o tome, mada se i na osnovu zametaka jednog novog društvenog odnosa i sagledavanjem mogućnosti njihovog razvitka, na teorijskom planu, mogu iznaći neki elementi ocene jednog budućeg, razvijenog samoupravljanja. Takvo teorijsko razmatranje korisno je jer unapred može da skrene pažnju na mogućnost nastajanja određenih problema i da, eventualno, predloži rešenje za njih. Ali važnije je da se u našem postojećem društvenom stanju iznađu oni odnosi i problemi koji su, iako ne proizlaze iz samoupravljanja, od bitnog značaja za njega, jer predstavljaju kočnice i prepreke njegovom razvitku.

U pitanju dokle smo stigli u razvitku samoupravljanja često se zauzimaju dva nedijalektička stava. Ili se sve što nazivamo samoupravnom praksom identifikuje sa samoupravljanjem ili se celokupna ta praksa odbacuje kao potpuno nesamoupravna.

Prvi od ova dva stava uspostavlja lažno jedinstvo između ideje samoupravljanja i njene realizacije, ne uzimajući u obzir društvene uslove koji su okvir te realizacije i ne sagledavajući postojeće društvene odnose kritički. Drugi stav najčešće nastaje kao reakcija na prvi i vodi opasnosti da se usled nedovoljne prisutnosti ili, pak, odsutnosti samoupravljanja u realnosti, usled ideološkog proglašavanja nesamoupravnog za samoupravno, usled apologetskog opravdanja grešaka i promašaja prvenstveno spletom objektivnih uslova — delimično ili potpuno odbaci i sama ideja samoupravljanja, da se zaboravi njen autentični sadržaj i da se teži uspostavljanju ove ili one varijante birokratizma i tehnokratizma pa čak i građanskog društva.

U ČEMU SU
SNAGA I SLABOST
SAMOUPRAVLJANJA

Dijalektički odgovor, svakako, nije aritmetička sredina između ova dva stava, nego se sastoji u konkretnoj analizi te prakse uočavanjem i onih elemenata samoupravljanja koji su tek njegovi zameci a koji pod određenim uslovima mogu da izrastu u celovit samoupravni sistem, kao i kritičkim odnosom prema svemu onome što ima samo oblik samoupravljanja, odnosno upoređivanjem deklarativnog i realnog u samoupravljanju i ispitivanjem kakvi se sve stvarni društveni sadržaji nalaze ispod određenih samoupravnih formi.

Da bi se dao relativno adekvatan presek društvenih odnosa neophodno je uzeti jedan ključni kriterijum čijom primenom mogu da se objasne bitni problemi i karakteristike koji se javljaju na određenom stupnju razvitka tih odnosa. Za kamen temeljac svojih analiza društva Marks je uzimao kriterijum prisvajanja viška rada, odnosno klasni kriterijum. Taj kriterijum važi i danas i u društvu koje je izvršilo političku revoluciju i učinilo prve korake u pravcu samoupravne zajednice, ali u društvu pred kojim tek stoji zadatak celovite socijalne transformacije. Dakle, raspolaganje viškom rada je ona okosnica oko koje se pletu svi socijalni odnosi i koja se kao crvena nit provlači od elementarnih društvenih jedinica do njegovog globalnog nivoa. Ta nit je ponekad drastično vidljiva, ali češće je zatrpana naslagama raznovrsnih interesa i ideologija. Neophodno je u osnovnim konturama sagledati tu nit na čitavoj vertikali društva i pomoću nje, bar u glavnim crtama odrediti nivo razvijenosti, praktično funkcionisanje našeg samoupravljanja, kao i glavne prepreke koje stoje na putu njegovog razvitka.

NAJVAŽNIJI ISTORIJSKI REZULTATI

Premda se gradi na nedovoljno razvijenim proizvodnim snagama pa, stoga, nije u mogućnosti da u relativno kraćem vremenu eliminiše materijalnu zaostalost, iz čega proizlazi niz nepovoljnih posledica za tempo i kvalitet društvenog razvitka, naše današnje samoupravljanje vodi prevlada-

vanju najamnih odnosa i ukidanju eksploatacije, iako ih još nije u potpunosti eliminisalo. Već do sada ono je u oblasti materijalne proizvodnje podseklo neke bitne, ali ne i iščupalo sve korene održavanja i pojavljivanja najamnih odnosa. Pri tome je najvažnije otvaranje procesa prevazilaženja državne svojine i određenih formi najamnih odnosa koji se iz nje nužno rađaju, makar ona postojala i u društvu koje se izvršivši političku revoluciju uputilo ka socijalizmu. Iako posrednim putem država još uvek zahvata najveći deo viška rada proizvođača, oni ipak imaju u svojim rukama jedan njegov (premda mali) deo kojim, u načelu, slobodno raspolažu. To je, svakako, napredak u odnosu na period administrativnog socijalizma. Ali u svemu tome je najvažnija perspektiva, jer će proizvođači sve više nastojati da odlučujuće utiču na raspodelu svog viška rada na svim nivoima i da raspolažu njegovim najvećim delom. Taj, sada tek otpočet proces, više se ne može zaustaviti mada se neadekvatnom političkom organizacijom može znatno usporavati.

I ovakvo kakvo je na sadašnjem stupnju razvitka, samoupravljanje je doprinelo debirokratizaciji društvenih odnosa i defetišizaciji uloge države i političke avangarde i uopšte vlasti i politike. Iako se u velikoj meri odvija na ideološkom planu, taj proces je istakao potrebu da polazna tačka organizacije socijalističkih odnosa bude proizvođač i njegov radni kolektiv. Probuđena svest radničke klase i drugih progresivnih snaga o tome šta treba i šta može da bude samoupravljanje deluje čak i protiv pokušaja onih sila u državno-partijskom aparatu koje, mada su jednom sagledale potrebu samoupravljanja i založile se za njegovo praktično ostvarenje, nastoje da se ono ipak ne razvije toliko da bi njih eliminisalo kao profesionalne političke predstavnike društva i radničke klase. Kroz tu svest ispoljava se težnja radničke klase da što više osvaja ključne društvene pozicije, da sve samostalnije odlučuje o svim bitnim društvenim pitanjima. Otpori tim težnjama još više jačaju saznanje o potrebi drugačijih društvenih odnosa nego što su postojeći, još više ukazuju na to šta je pravi sadržaj samoupravljanja.

Svest o tome šta samoupravljanje može da bude kad bi se ostvarile sve političke deklaracije o samoupravljanju i realizovale ustavno-zakonske norme o njemu, služi kao podloga za upoređivanje normativno-deklarativnog i faktičkog. Ona postaje snažan politički faktor u nastojanjima za izgradnjom potpunijih samoupravnih društvenih odnosa. Naša najnovija društvena praksa upravo snažno ističe tu spontanu, revolucionarnu i kritičku samoupravljačku svest. Radnička klasa i njeni socijalni i idejni saveznici nisu puka politički zbudjena masa, bez koncepta samoupravnih društvenih odnosa i svog položaja u njima. Izrazitije razilaženje normativnog i faktičkog može privremeno da bude razlog za političku apatiju, ali posle određenog vremena taj raskorak između ideologije (koja operiše s ciljevima i vrednostima koji su duboko usađeni u težnje masa) i prakse postaje podsticaj za društveno-političku aktivizaciju masa u pravcu borbe za samoupravljanje. Ta svest o tome

kakvo samoupravljanje može i treba da bude, odnosno snažno prisustvo ideje samoupravljanja u političkoj svesti masa, jedan je od veoma značajnih rezultata našeg dosadašnjeg, nedovoljnog i ograničenog samoupravnog razvitka. I sama teorijska saznanja, ustavna, zakonska i idejno-politička razrada koncepta samoupravnih institucija i procesa kao sastavni deo šire shvaćene te svesti, predstavljaju važan rezultat i faktor razvoja samoupravljanja.

remda pretežno predstavničkog karaktera, naše samoupravljanje i kao takvo približava odlučivanje radniku i „običnom” čoveku i smanjuje većitu distancu između upravljača i izvršilaca u odnosima u radu i društveno-političkom životu. Iako zbog pretežnosti predstavničkog samoupravljanja ti „obični” ljudi u ograničenom broju prolaze kroz samoupravne organe, ipak je to proces koji klasna i birokratska organizacija društva ne poznaju i ne mogu da uspostave i koji je značajan korak napred u savlađivanju političkog elitizma.

o makar i ograničeno političko dejstvo „običnog čoveka”, njegova mogućnost da se makar i delimično realizuje kao slobodno biće, da detronizira većite političke sile oličene u otuđenoj državi i političkim organizacijama, ta njegova makar i nedovoljno razvijena svest o svojoj ulozi — ipak predstavljaju neobično važan rezultat naše dosadašnje samoupravne prakse.

avremeni društveno-politički sistemi u svetu doživljavaju krizu „institucija”. Ukoliko i samo nije institucionalizirano toliko da guši ono što predstavlja njegovu bit — samodelatnost radničke klase i društvenih snaga koje je slede — samoupravljanje kao politička, individualno-kolektivna kreacija predstavlja izlaz iz te krize. Ono revalorizuje antički pojam demosa i demokratije, sa kojima je nerazdvojivo vezano, što je moguće neposrednije odlučivanje o svim društvenim pitanjima. Stoga u eri preovladavanja političkog posredovanja, zasnivanja političkih sistema na upravljanju u ime naroda ili radničke klase — samoupravljanje ima mogućnost da institucije potčini jednoj izvornoj političkoj delatnosti radničke klase i celine progresivnih snaga društva. Međutim, ni ono ne može bez političkog posredovanja. Ali karakter tog posredovanja mora da bude suštinski drugačiji.

ko se odvija pretežno na verbalno-teorijskom planu i često, onda kada je uperena protiv konkretnih interesa moćnih grupa ili pojedinaca, nije efikasna, javna reč u našem današnjem društvu znatno je izrazitija i slobodnija nego u sistemu državno-partijskog ekonomskog, političkog i ideološkog monopola. Ta reč još nije postala ubojito političko oružje proizvođača. Ali ona je realni politički i demokratski fakt s kojim se mora sve više računati. Ona je indikator promenjene političke atmosfere i već sada se može nazreti da njen sve izrazitiji kvantitativni rast polako prelazi u kvalitet, u začetak oblikovanja snažnog socijalističkog javnog mnjenja u našem društvu. Iako nastaje ne samo kao nameravani rezultat političkih foruma već i pod pritiskom složenih problema i teškoća same dru-

U ČEMU SU
SNAGA I SLABOST
SAMOUPRAVLJANJA

štvene prakse, ona je postala moguća tek onda kad su u toj praksi počele da izniču prve klice samoupravljanja. Ta reč predstavlja jedan od najvidljivijih, a gledano sa aspekta savremenog stanja u svetu socijalizma, i jedan od najznačajnijih rezultata te prakse.

SAMOUPRAVLJANJE KAO PROIZVODNI ODNOS

ZORAN
VIDOJEVIĆ

Samoupravljanje se u nas tek začinje kao novi društveno-ekonomski odnos. A u razmatranju uzroka usled kojih se ono nije potpunije razvilo kao društveno-ekonomski odnos, ekonomsko-politička demokratija, bitno je pitanje promene karaktera svojine sredstava za proizvodnju.

U nas se uvrežilo shvatanje da se državna svojina preobrazila u društvenu samim zakonskim uvođenjem samoupravljanja. U tome se kao odlučujući kriterijumi uzimaju ustavno-zakonske promene u statusu sredstava za proizvodnju i formiranje novih organa upravljanja u radnim organizacijama. Međutim, i sama društvena svojina ostvaruje se kao protivrečan, vremenski duži proces na čijem putu stoje razne materijalne, političke i idejne zapreke. Ona ne može biti odjednom stvorena, već se stvara zajedno sa samoupravljanjem. Ona je, upravo, njegoa bitna materijalna strana. Pošto raspolaganje viškom rada u ogromnoj meri zavisi od postojeće političke strukture, mnogo više nego što bi to bilo normalno u uslovima razvijenijeg samoupravljanja, sve dok politički faktori odlučujuće utiču na raspodelu najvećeg dela viška rada, i sama društvena svojina je samo delimično ostvarena. Tek vraćanjem raspolaganja viškom rada neposrednim proizvođačima, ona postaje potpunija realnost. Stoga su razvitak društvene svojine i razvitak samoupravljanja jedinstven društveni proces. Zato se ne može govoriti o potpunoj prisutnosti društvene svojine onda kada je samoupravljanje nepotpuno ili malo razvijeno. Inače, usled formalnopravnog rezonovanja, koje vidi samo zakonsku promenu statusa svojine sredstava za proizvodnju, ne bi se sagledalo koliko su ne samo država već i čitav splet političkih struktura stvarno prestali da budu glavni činilac u raspodeli viška rada, što je ključni kriterijum za to koliko su prevaziđeni raniji svojinski i politički odnosi. Dakle, politička struktura i politički odnosi pokazuju dokle su razvijeni novi proizvodni, odnosno svojinski odnosi i koliko je realizovana koncepcija samoupravnog socijalizma.

Postavlja se pitanje, bitno za društveno-ekonomski sadržaj samoupravljanja: sadrži li samoupravljanje imanentnu zakonitost rasta proizvodnih snaga? Ako je ne sadrži, onda nema jedne od bitnih garancija da se ono ne svede na forme političkog društva, s obzirom na to da je materijalna nerazvijenost jedan od glavnih izvora birokratizacije i otuđenja političkih odnosa i prevlasti političke sfere u društvenom životu. Bez te unutrašnje logike neprestanog progressa u razvoju proizvodnih snaga, samoupravljanje ne može da zameni birokratske i etati-

stičke oblike organizacije društvenih odnosa niti da bude perspektiva koju bi usvojila i razvijena nesamoupravna društva u kojima ne bi bio prihvaćen nikakav sistem koji, pored ostalih demokratsko-humanističkih prednosti u odnosu na njih, ne bi obezbeđivao stalni napredak proizvodnih snaga.

Prema nekim istraživanjima (M. Korać, „Analiza ekonomskog položaja privrednih grupacija na bazi zakona vrednosti”, 1962 — 1966, Ekonomski institut, Zagreb, 1968), najveći deo samoupravnih radnih organizacija u privredi ponaša se u raspodeli svog dohotka kao dobar privrednik, stalno izdvajajući relativno visok deo dohotka za akumulaciju, koji je utoliko veći ukoliko je lični dohodak veći. To bi značilo da samoupravljanje nosi u sebi tu mogućnost neprestanog reprodukovanja na višem nivou razvoja svojih proizvodnih snaga. Međutim, to nije dovoljno da do tog napretka stvarno dođe. Jer sam dohodak, ne samo zbog nedovoljne produktivnosti rada već i zbog znatnog smanjenja usled zahvatanja od strane državno-političkog aparata i dela tzv. vanprivrednih delatnosti, tako je reduciran da bi čak i veće izdvajanje sredstava za akumulaciju bilo nedovoljno za značajnije obezbeđenje proširene reprodukcije, odnosno materijalne osnove samoupravljanja. Bitni uzrok nije u samoupravljanju kao takvom, već se nalazi kako u niskoj produktivnosti rada (koja se u uslovima zatvorenosti radnih organizacija za stručnu radnu snagu neprestano reprodukuje) tako i u poziciji državno-političkog aparata i onih vanprivrednih delatnosti koje zajedno s tim aparatom oduzimaju, odnosno eksproprišu najveći deo viška rada radničke klase.

Nema tog „modela” produkcionih odnosa koji može da garantuje da neće doći do deformacija u proizvodnji i raspodeli. Delatnost subjektivnih snaga od velikog je značaja za sprečavanje tih mogućnosti. Znači li to njihovo uplitanje u samoupravljanje? U određenom smislu znači. Komparacija ciljeva i onog što je postignuto, stalna politička svest o rezultatima — bitne su crte njihovog angažovanja. One ne mogu svesti svoje delovanje na neka apstraktna ideološka pitanja. Centralna pitanja proizvodnih odnosa su bitno područje njihovog delovanja. U tom smislu one uvek moraju da imaju pred očima celinu društvenih odnosa i procesa, da budu i u „modelu”, ali i izvan njega. One ne mogu svojom subjektivnom akcijom rešiti sva pitanja rasta proizvodnih snaga i progressa proizvodnih odnosa, ali uveliko mogu tome da doprinesu.

Samoupravljanje u načelu predstavlja onaj tip socijalističkih produkcionih odnosa koji, u uslovnom smislu rečeno, može da se samoreprodukuje na sve višem nivou. Ono bi moglo da bude onaj stalno traženi kvalitativno novi „model” i „mehanizam” automatske reprodukcije socijalističkih proizvodnih odnosa i razvoja proizvodnih snaga, pod uslovom da proizvođači raspolazu viškom rada. Osnovna poluga tog mehanizma može da bude materijalni interes proizvođača, direktna zavisnost njegovog materijalnog položaja od rezultata njegovog rada i od rezultata rada njegovog radnog kolektiva i podruštvljene proizvodnje u celini. Taj interes

U ČEMU SU
SNAGA I SLABOST
SAMOUPRAVLJANJA

bi mogao da bude onakva pokretačka snaga za socijalizam kakva je profit za kapitalizam. Međutim, tu nije reč o pukom pojedinačnom interesu proizvođača kao izolovanih individua, već o rezultanti koja proizlazi iz usklađivanja individualnih, užih i širih interesa na svim društvenim nivoima. Ali važno je to što samoupravljanje pruža mogućnost za uspostavljanje direktnog odnosa između rezultata individualnog rada i materijalnog priznavanja tog rada. Ono što kapitalistički ili savremeni etatiistički oblici socijalističkih proizvodnih odnosa nikad do kraja ne mogu da učine, tj. da u najvećoj mogućoj meri zainteresuju proizvođače za proces i rezultate proizvodnje, samoupravljanje, uspostavljanjem tog direktnog odnosa, ima najviše šansi da postigne. Po tome, samoupravljanje u načelu pruža najviše mogućnosti za razvitak proizvodnih snaga. Međutim, neophodno je postojanje niza uslova da bi materijalni interesi udruženih proizvođača bili pokretačka poluga razvoja samoupravnih proizvodnih odnosa, da bi se uspostavila ta neposredna veza između rezultata rada i materijalnog nagrađivanja rada.

Prilikom razmatranja uslova koji moraju postojati da bi se samoupravljanje osnažilo i postalo dominirajući proizvodni odnos i društvena realnost, često se polazi od teze da oni moraju biti prethodno u potpunosti prisutni da bi uopšte imalo smisla početi izgradnju samoupravljanja. S druge strane, pojavljuje se spontanistička i mehanistička težnja da jednom otpočeto, samoupravljanje, makar i kad su ti uslovi nedovoljno prisutni ili kad nekih od njih uopšte i nema, može samo od sebe da ih stvori. Oba stava su „ideološka” i u suštini predstavljaju interese određenih društvenih grupa koje iza njih stoje. Prvi odlaže unedogled početak izgradnje samoupravnog društva, odvajajući fazu stvaranja uslova za samoupravljanje od procesa samoupravljanja. Drugi, vrlo često uočljiv u našem sadašnjem društvu, mistifikatorski prilazi jednom embrionalnom obliku samoupravljanja, pripisujući mu svemoć u revolucionarnom menjanju društva, ne dolazeći do pitanja šta pored samoupravnih institucija još mora postojati da bi samoupravljanje postalo dominantni društveni odnos i da bi te institucije mogle delovati kao samoupravne u samoj praksi. Jedno nerazvijeno društvo, kakvo je naše, može se izgraditi kao samoupravno samo ako uporedo sa institucionalnim ustrojstvom samoupravljanja, iznalaženjem raznovrsnih samoupravnih formi, teorijskim i normativnih koncipiranjem „optimalnog modela samoupravljanja” — gradi uslove potrebne da bi te institucije i forme živele i funkcionisale kao samoupravne. To znači ne čekati prethodno uspostavljanje svih tih uslova, ali i ne verovati da institucije, forme i zamisli, „bačene” u društveno stanje gde tih uslova ili uopšte nema ili ih nema dovoljno, mogu izvršiti magični preobražaj tog stanja u pravcu autentičnog samoupravljanja.

A tu se ponovo postavlja pitanje kvaliteta angažovanja onih socijalnih snaga koje svojim delovanjem treba da ubrzavaju nastanak tih uslova. Od tih uslova pomenuću one koji mi se čine bitni, a nedovoljno su prisutni ili, pak,

uopšte nisu prisutni u našem sadašnjem društvu. Takođe
ću uzeti u razmatranje one faktore koje smatram najvažni-
jim u njihovom stvaranju.

U sferi društveno-ekonomskih i političkih odnosa samouprav-
ljanje je ostvareno onoliko koliko proizvođač samostalno
raspolaze viškom svoga rada i koliko je eliminisana biro-
kratija kao otuđena društvena moć socijalističke države
i politike avangarde. Svakako, puni razvitak samouprav-
ljanja moguć je u uslovima snažno razvijenih proizvodnih
snaga, odnosno proizvodnje velikog viška rada. Međutim,
ono je realno moguće i kad je taj višak rada relativno mali,
ali kad njime raspolažu oni koji su ga proizveli. Nesum-
njivo, tu je važno pitanje nužne količine viška rada na
kojoj uopšte može otpočeti izgradnja samoupravljanja kao
novog društvenog odnosa. Siromašno socijalističko društvo
mora proći kroz fazu etatizma dok proizvodne snage ne
budu u stanju da stvore tu neophodnu količinu viška
rada. Međutim, za samoupravljanje je bitan način ras-
podele viška rada. Sve dok ona nije u rukama proiz-
vođača tog viška, ne može delovati onaj faktor koji treba
da bude motor razvitka proizvodnih snaga i samoupravnih
odnosa — materijalni interes proizvođača kao individuuma
i kao udruženih proizvođača. Tek tada taj elemenat u
organizaciji proizvodnih odnosa postaje ekonomski rele-
vantan. A politički čin vraćanja viška rada onima koji ga
proizvode predstavlja korak od prvorazrednog, društvenog,
posebno ekonomskog značenja. Ali taj korak znači elimini-
sanje mnogih parazitskih, zapravo eksploatorskih funk-
cija niza struktura još glomaznog aparata države i poli-
tičkih organizacija, kao i dela vanprivrednih delatnosti. Ako
sve te strukture neopravdano imaju privilegovan položaj
u društvu, ako zahvataju veliki deo viška rada proizvo-
đača, to onda znači da je radi značajnijeg razvoja samo-
upravljanja neophodno oduzeti sva sredstva koja su
one ekspropisale od proizvođača, vratiti ih njihovim
stvaraocima i sprečiti mogućnost novih oblika te eks-
proprijacije. Inače, samoupravljanje će stalno biti ograniče-
no, čak će se, ukoliko se ne ukine privilegovani položaj tih
struktura, situacija u tom pogledu pogoršavati, jer će se
stalno produbljivati razlika u materijalnom položaju
između njih i proizvođača i sve manji deo viška rada
ostaće na raspolaganju proizvođačima. Pri tome ne treba
zaboraviti činjenicu da je aparat svih tih struktura i
pored izvršenog smanjenja još uvek neracionalno obiman,
što uzrokuje veliko opterećenje za one koji ga izdržavaju.
U takvom stanju samoupravljanje nikako ne može steći
svoju materijalnu podlogu, bez koje se ne može razviti.
A u menjanju tog stanja socijalistička država — koja mora
da bude jedan od najvažnijih faktora razvoja i zaštite
samoupravljanja i njegov integralni činilac — ima veliki
značaj. Međutim, da bi to stvarno mogla učiniti, ona i
sama mora da bude sasvim drugačije sagrađena u odnosu
na sadašnju strukturu. Ovakva kakva je danas ona je deo
te strukture i stoga ne može ni preduzeti nešto radikalnije
u tom pravcu. Država može biti značajan činilac razvoja
samoupravljanja samo ako u njenim najvažnijim organima

U ČEMU SU
SNAGA I SLABOST
SAMOUPRAVLJANJA

dominiraju proizvođači. Jedino država koja je po svojoj strukturi prvenstveno radnička može biti pobornik pravih interesa radničke klase i svih drugih socijalnih grupa koje su istorijski upućene na radničku klasu.

Samoupravljanje koje nastaje u jednoj nerazvijenoj zemlji može afirmisati materijalne interese proizvođača i postati stimulus razvoja proizvodnih snaga jedino korišćenjem i razvijanjem pozitivnih snaga robne proizvodnje.

Raspodela prema radu, kao bit samoupravljanja, pretpostavlja postojanje robne proizvodnje koja pomoću tržišta (svakako ne anarhičnog, već usmeravanog) pokazuje koliko se određeni individualni i kolektivni rad društveno priznaje. Međutim, i sama raspodela prema radu u složenim uslovima robno-novčanih odnosa, pored neophodnih političkih pretpostavki, zahteva i čitavu jednu naučno-tehničku metodologiju merenja rezultata rada pojedinca, pogona, preduzeća itd. A to nije tehnički posao, kako se to u nas dosta često shvata, već naučno-politički zadatak u čijem rešavanju neposredni proizvođači deluju zajedno sa stručnim aparatom i naučnom mišlju koji polaze od istorijskih interesa tih proizvođača. Ali, pored toga, u uslovima izrazitih disproporcija u nivou razvika privrednih organizacija i užih i širih teritorija, ona mora biti dopunjavana principima klasne solidarnosti i uzajamnog pomaganja. Tu nije u pitanju apstraktni humanizam, već jedan od uslova izgradnje ravnomerno razvijenog sistema samoupravljanja na nivou čitavog društva, približavanja uslova života, političke i idejne integracije društva. Ali, subjekti tog procesa moraju biti ne država i partija kao „onostrano opšte”, već sami proizvođači sa celinom avangardnih društvenih snaga. Jednom rečju, raspodela prema radu na svim nivoima postaće stvarnost samo ukoliko se kombinuju političko-ekonomske, naučne i moralne pretpostavke.

Negirajući dugo nužnost robne proizvodnje u socijalizmu, gušeći političkim merama ispoljavanje i njenih pozitivnih efekata, etatističko-birokratski sistem je doveo do sputavanja razvoja proizvodnih snaga i celokupnih socijalističkih odnosa. Razume se, birokratija, kao okosnica tog sistema, nastojala je da ga učini trajnim, jer je jedino tako osiguravala svoju ulogu isključivog nosioca organizovanja proizvodnih odnosa i odlučivanja o raspodeli viška rada, čime je obezbeđivala i svoj privilegovani društveni status. Međutim, u bazi društva, težnje proizvođača za boljim materijalnim položajem i eliminisanjem najamnih odnosa u kojima se nalaze, primoravaju birokratiju na promene makar radi delimičnog uvođenja robne proizvodnje u socijalističko društvo i priznavanja njenih pozitivnih efekata. Da li to ujedno predstavlja i prvi, iako skroman, korak ka eliminisanju etatističkog sistema i uvođenju samoupravljanja? I da li samoupravljanje ima prednosti u odnosu na etatistički sistem u pogledu korišćenja pozitivnih strana robne proizvodnje, neophodnih materijalno nerazvijenom socijalističkom društvu?

Poznato je da etatistički model proizvodnih odnosa ne mora samo da guši i osujećuje ispoljavanje robne proizvodnje,

već i da se, kao u savremenom kapitalističkom društvu, razvija unutar nje. Sve grane koje je nacionalizovala savremena kapitalistička država, proizvode i posluju po principu robne proizvodnje. S druge strane, prelazak na određene oblike robne proizvodnje u socijalističkom društvu ne mora značiti i slamanje etatizma i orijentaciju na samoupravljanje. Ti oblici deluju unutar, u suštini netaknute zgrade postojećih društveno-političkih odnosa. Formirani, otvrdnuti, sveobuhvatni etatistički sistem nikada neće a i ne može sam sebe da eliminiše. Sve što može da čini on će činiti samo u okviru životnih pretpostavki svog postojanja. On će uvek nastojati da pukotine u svojim temeljima zamaže i zakrpi, u suštini na uvek isti način. Njega može srušiti samo politička moć proizvođača i avangardnih snaga koje se dosledno bore za njihove interese. Etatizam je u nekim socijalističkim društvima uspeo da snažno razvije kadrovsku bazu, da obezbedi dovoljno stručnjaka za proizvodnju. Planskom raspodelom tih stručnjaka on uspeva da relativno dobro zadovolji potrebe proizvodnje za njima. I u uslovima ograničenih mogućnosti za ispoljavanje pozitivnih efekata robne proizvodnje, ti stručnjaci nesumnjivo predstavljaju faktor podizanja produktivnosti rada, čime delimično kompenziraju nedostatke u organizaciji proizvodnih odnosa. Iako je to stanje privremeno, tj. iako će posle određenog vremena baš ta masovna, kvalifikovana i obrazovana kadrovska baza proizvodnje doći u oštar sukob sa proizvodnim odnosima, u određenoj etapi društvenog razvitka etatistički sistem, kombinovan sa izvesnim elementima robne proizvodnje, može da obezbedi relativno visok rast proizvodnih snaga.

U ČEMU SU
SNAGA I SLABOST
SAMOUPRAVLJANJA

Međutim, etatizam, bilo u socijalističkim bilo u kapitalističkim društvima, nikad ne može da reši dosledno i u potpunosti pitanje razvoja proizvodnih snaga i organizacije adekvatnih produkcionih odnosa kao što to, pod određenim uslovima, može da učini samoupravljanje. Ma koliko uspešno rešavao pitanje stvaranja dovoljnog broja stručnih kadrova i manje-više uspešno ih raspoređivao, etatizam ne može da obezbedi njihovu punu zainteresovanost za progres u razvoju proizvodnih snaga jer se raspodela viška rada vrši izvan njihovog uticaja, nju još vrši birokratija. Samoupravljanje ima tu suštinsku prednost, i u tome je njegov istorijski značaj i snaga, što proizvođače vezuje za višak rada koji su stvorili. U situaciji kada oni raspodeljuju taj višak rada, uz pretpostavku da samoupravno društvo takođe obezbeđuje dovoljno stručnih i adekvatnih kadrova i pod uslovom da im omogućuje stalni priliv u proizvodnju i zauzimanje onih mesta u proizvodnji koja odgovaraju njihovoj stručnosti — samoupravljanje, u perspektivi gledano, može mnogo više nego bilo koji drugi društveni sistem da razvije proizvodne snage društva, odnosno svoju materijalnu podlogu, a time da i celokupne društvene odnose podigne na kvalitativno viši socijalistički nivo.

Međutim, jedan od glavnih izvora slabosti, šturog razvitka i ograničenog dometa samoupravljanja kod nas nalazi se u neadekvatnom korišćenju robne proizvodnje, što je velikim delom uslovljeno neodgovarajućom i faktički malo

samoupravnom političkom organizacijom, inače formalno samoupravnih proizvodnih jedinica. Pored neophodnih korisnih strana robne proizvodnje, bez kojih samoupravljanje ne može, ispoljavaju se i njeni negativni efekti u većoj mjeri nego što bi to moralo da bude, koji umnogome onemogućuju samoupravljanje i parališu te pozitivne strane, a pod određenim uslovima mogli bi se ako ne potpuno eliminisati a ono bar znatno ublažiti. Pri tome se prećutno polazi od toga da je to nužna žrtva u u celini pozitivnom dejstvu robne proizvodnje. Naš samoupravni sistem na današnjem nivou razvoja ne može, sam po sebi, da u tom relativnom smislu uspešno luči iz robne proizvodnje ono što je korisno od onoga što je kočnica društvenog napretka. Za to je potrebna kompleksna akcija mnogobrojnih društvenih činilaca i određen protek vremena. Dakle, ne postavlja se pitanje da li je potrebna robna proizvodnja za razvitak samoupravljanja, već kako da se upotrebi u samoupravnom društvu da bi dala realno moguće pozitivne rezultate.

Samostalnost u pogledu određivanja proizvodnih programa i uređivanja unutrašnjih odnosa u svakoj privrednoj jedinici uslov je bez koga samoupravljanje ne može da iskoristi pozitivne efekte robne proizvodnje. Ali ono ih isto tako ne može iskoristiti ni onda kada se iza forme samostalnosti kriju posebni interesi za autarhijom, zatvorenošću i neodgovornošću rukovodećih grupa u privrednim organizacijama i kada se od te samostalnosti pravi fetiš. Kad govorim o fetišu autonomije, koja je sinonim za kvazi-samoupravljanje, imam u vidu sadašnju lažnu autonomiju proizvodnih jedinica, u kojoj se često u ime samostalnosti nesmetano održava privilegovani status grupa koje sputavaju samoupravljanje i odlučuju „u ime proizvođača” o svemu što je bitno. Do prave autonomije dolazi tek onda kada udruženi proizvođači odlučujuće utiču na raspodelu viška svog rada, kao i na rešavanje svih bitnih društvenih pitanja. Stoga, kada budu dominirali na svim važnim tačkama društveno-ekonomskih i političkih odnosa, oni će i sami znati da nađu optimalnu meru istinske autonomije osnovnih proizvodnih i društveno-političkih jedinica, i da usklađivanjem međusobnih interesa na svim nivoima obezbeđuju i jačaju autonomiju, ne praveći od nje surogat samostalnosti, ali i ne apsolutizujući je. Prema tome, nije jedan od uzroka sputanosti samoupravljanja i deformacija u njegovom razvitku, u autonomiji kao takvoj, već u sadašnjoj, kvazi-autonomiji. U uslovima stvarne autonomije reč je o optimalnom stepenu samostalnosti jedne proizvodne jedinice u odnosu na širu društvenu zajednicu, koji omogućuje korišćenje i razvoj pozitivnih strana robne proizvodnje. Autonomija uvek znači usklađivanje pojedinačnog interesa jednog privrednog subjekta sa širim društvenim interesima. Ako samoupravljanje treba da postane osnovni društveni odnos, onda ono to može biti samo pomoću dijalektičkog usklađivanja pojedinačnog i užeg interesa sa širim i globalnim društvenim interesima. A to usklađivanje je u određenoj mjeri uvek ograničavanje pretenzija za apsolutnom samostalnošću. Ali bitno je ko i na koji

način vrši to usklađivanje. Samostalnost dovedena do apsolutizacije i fetiša pretvara se u svoju suprotnost — nesamostalnost. Jedino se menjaju faktori od kojih su proizvođači u tako „samostalnom” radnom kolektivu zavisni. Stoga takva samostalnost nije u interesu ogromne većine proizvođača. Ona odgovara određenim interesnim grupama unutar radnog kolektiva, koje u njemu imaju najvažnije pozicije i privilegovan položaj. Koristeći se takvom samostalnošću, one čvrsto nastoje da održe te pozicije i onemoguće da ih iko ugrozi „sa strane”. Otuda se ta njihova pozicija neprestano reprodukuje i pored svih krizika i ukazivanja na potrebu da na rukovodeća mesta dođu u svakom pogledu kvalifikovani ljudi. U takvoj situaciji društvena svojina se nužno rastače i degeneriše u grupnu ili, češće, faktički klikašku svojinu. Na planu privrednog života i poslovanja takvo stanje mora da se ispolji kao stihijaska, neracionalna, rasepkana, neproduktivna proizvodnja i često besprincipijelna konkurencija. Neusklađena robna proizvodnja koja počiva na nisko-produktivnom radu, nepovoljnoj kvalifikacionoj strukturi radne snage i često nestručnom rukovođenju mora da ispolji mnoge oblike stihijnosti, ekonomskih i socijalno-političkih kriza, niske produktivnosti i nemogućnosti realizacije proizvoda. Sve se to odražava na materijalni položaj proizvođača, koji u većini slučajeva stagnira ili se pogoršava. Takva proizvodnja ugrožava osnovne uslove egzistencije proizvođača, jer, zato što je neproduktivna i neracionalna, oni koji njome rukovode traže spas u otpuštanju s posla velikog broja proizvođača.

Ako je jedan od izlaza iz ovakvog stanja usklađivanje različitih interesa i ostvarenje realno moguće i prave samostalnosti, onda se postavlja pitanje ko može da bude subjekt tog procesa.

Usklađivanje različitih interesa u društvu i uspostavljanje realno moguće samostalnosti privrednih i društveno-političkih jedinica, radi jačanja pozitivnih a suzbijanja negativnih strana robne proizvodnje, mora biti višedimenzionalno. Kao što postoji birokratski dogmatizam koji veruje da su država i vodeća partija u mogućnosti da učine sve i da reše svaki problem, isto tako postoji i samoupravni dogmatizam (u stvari, on je samo varijanta prvog) koji smatra da samoupravljanje, kao takvo, ograničeno i nerazvijeno, može samo da izvrši usklađivanje različitih interesa i obezbedi efikasnost funkcionisanja proizvodnih odnosa i integraciju društvenog rada. To je vrlo prisutna logika spontaniteta, čiji su koreni u interesu određenih privilegovanih birokratskih grupa u proizvodnji i političkom životu, kojima odgovara faktički neintegrisana proizvodnja i neusklađenost pojedinačnih i užih sa širim i globalnim društvenim interesima. Jer one nastupaju kao jedina snaga usklađivanja i integracije, koja, potičući iz interesa tih grupa, mora da bude jalova i fiktivna.

Kad kažem višedimenzionalno usklađivanje interesa, usmeravanje društvenog razvitka u celini i integracija društvenog rada, imam u vidu sadašnji nivo razvijenosti samoupravljanja. Stoga pod tim podrazumevam procese koji već sada

kroz samoupravljanje teku u tom pravcu, kao i delatnost socijalističke države (ali promenjene strukture njenih najviših organa), ulogu nauke u tom procesu i sve faktore formiranja društveno-političke svesti, prvenstveno Saveza komunista, koji mora da bude avangarda samoupravljačkih snaga, pre svega onih iz sfere materijalne proizvodnje. Apsolutizacija jednog metoda, apriorno zaziranje od drugog, nesagledavanje nužnosti kombinacija i kompleksnosti metoda usklađivanja i usmeravanja društva na današnjem stupnju razvitka našeg samoupravljanja zapravo su primer dogmatske svesti i odbrane birokratskih interesa.

Birokratski interesi koji dovode do pojave dezintegracije društvene svojine i stihijskih dejstava robne proizvodnje, krijući se pod plaštom autonomije, ne mogu biti otklonjeni izolovanom akcijom proizvođača. Zato je potrebna koordinacija aktivnosti mnogih snaga, koja mora da obuhvati društvo u celini. Ukoliko je država jedini, najvažniji činilac usklađivanja raznih interesa, društvenog usmeravanja i integracije, onda je reč o etatističkom sistemu. Međutim, ako je socijalistička država samo jedan od faktora usklađivanja odnosa u proizvodnji, različitih interesa i usmeravanja društvenog razvitka, ona može da bude integrisana u samoupravljanje i da postane jedan od njegovih najvažnijih oslonaca. To znači da u jednom društvu koje u uslovima mnogih i oštrih protivrečnosti nastoji da izgradi samoupravljanje država ne sme da uzurpira ulogu nosioca razrešavanja tih protivrečnosti (uostalom, na taj način ona to i ne može uspešno činiti), nego da deluje zajedno sa ostalim činilcima koji mogu doprineti tom razrešavanju. Veoma je važno kada se iz samog samoupravljanja rađaju forme integracije društvenog rada i društva u celini, usklađivanja interesa proizvođača i usmeravanje društvenog razvitka. Ali, s obzirom na to da je samoupravljanje još nejakom, te forme će se uspešnije razvijati ako se uz pomoć i drugih podobnih društvenih činilaca krči prostor za njihovo jačanje. Gde god se one pokažu kao dovoljno snažne, izlišno je nametati neke druge forme stimulacije društvene integracije i usmeravanja razvitka društva i tražiti pomoć za njihovu afirmaciju. Jer tada bi se svaka takva pomoć pretvorila u birokratsko tutorstvo, a samim tim i onemogućila samoupravljanje. S druge strane delatnost svih tih drugih činilaca ima opravdanje u društvu koje se kreće u pravcu samoupravljanja, jedino ako doprinosi snaženju tih samoupravnih oblika društvenog povezivanja, integrisanja i usmeravanja.

Kad govorimo o državi kao jednom od tih faktora pomoći razvitku takvih oblika, onda ona mora biti po svojoj organizaciji i strukturi prilagođena tom zadatku. U njenim najvišim organima, koji donose najvažnije političke odluke koje određuju sudbinu samoupravljanja, dominantnu ulogu moraju imati sami proizvođači. Bez toga ona se pretvara u emanaciju bivših struktura i objektivno ne može doprineti napretku samoupravljanja, već postaje njegova kočnica. Mislim da se mora razbijati jednostrano shvatanje po kome svaka intervencija države u „poslove samo-

upravljanja" a priori znači povratak na etatizam i birokratizam. Tom koncepcijom stvara se veštački rascep na dve odvojene i međusobno antagonističke strukture: samoupravnu i državnu. Međutim, bitno je kakve je vrste ta intervencija, da li je ona u određenom slučaju antisamoupravna ili doprinosi pojavljivanju i jačanju pravog samoupravljanja koje je ugušeno i sputano. Jedna mnogo više proizvođačka struktura države, uz oslanjanje na rezultate nauke, može nesumnjivo bolje da doprinese rešavanju i tog trajnog problema društvene integracije, usmeravanja i usklađivanja raznih interesa koji postoje u društvu.

U ČEMU SU
SNAGA I SLABOST
SAMOUPRAVLJANJA

Postoji mogućnost da u tim uslovima neke funkcije socijalističke države, odnosno njenih najviših, skupštinskih organa, privremeno i jačaju, pa i na području privrede. Na primer, u svim slučajevima eksploatacija tuđeg rada i kapitalisanja, poslovnih malverzacija i špukulisanja, materijalnih privilegija mnogih ustanova i državno-političkog aparata, monopolskog položaja nekih privrednih grana i u drugim sličnim slučajevima socijalistička država može i treba jače da deluje u smislu iskorenjivanja takvih pojava koje umnogome ometaju realno mogući razvitak samoupravljanja. Cilj jačanja intervencija države u tim slučajevima je: omogućiti bolji materijalni položaj radničke klase, koja je sada najvećim svojim delom u materijalno najnepovoljnijem položaju u odnosu na ostale društvene grupe, kao i učiniti odlučne korake u pravcu rušenja glavnih prepreka razvoja samoupravljanja. Takvo jačanje određenih funkcija ili, bolje rečeno, mera socijalističke države nema nikakve veze sa staljinističkom koncepcijom uloge države u socijalizmu. Time država samo priprema teren za svoje stvarnije i potpunije odumiranje, ali ne neznano kad, već u sasvim dostižnoj budućnosti. U stvari, neposredni proizvođači na taj način bolje i odlučnije koriste državu kao sredstvo obezbeđenja svojih interesa a samim tim i potpunijeg razvoja socijalističkog društva. Jer ako radnik odlučuje ne samo u fabrici već i u najvažnijim državnim organima, njegovo odlučivanje ne može ići protiv njegovih interesa, odnosno ka osamostaljenju države u odnosu na radničku klasu i društvo, pa se samim tim pitanje ingerencije države u društveno-privrednom životu postavlja sasvim drukčije nego kada je država otrgnuta i suprotstavljena sila u odnosu na neposredne proizvođače. U vezi s tim neophodno je da avangarda socijalističkog društva sledi i vodi te procese. Ona, nesumnjivo, mora da odumire kao sredstvo prinude, ideološke i političke, kao nadređeni i apriorni politički autoritet u odnosu na radničku klasu i društvo, ali u sadašnjim društvenim uslovima mora da jača kao najnaprednija i najborbenija idejno-politička, naučna i moralna svest društva, odnosno da upire prstom na sve što smeta samoupravnom socijalizmu i preti da ga skrene sa autentičnih tokova, da sazna je uzroke i nosioce tih pojava i pronalazi prava sredstva borbe protiv njih. Iz tog aspekta treba sagledavati i pitanje odumiranja partije, odnosno relativnog odvajanja onoga u čemu Savez komunista mora u okvirima današnjih naših

uslova i potreba da odumire od onoga što on mora da razvija i jača.

Ako je radnička klasa na svim važnijim društvenim punktovima odlučujuće prisutna, ako čitav sistem ima radničko-klasni karakter, onda usmeravanje i usklađivanje privrednog i društvenog života uopšte, ima posve drugačiji vid. Etatizam uvek znači natpoziciju u odnosu na radničku klasu. Međutim, ako se u državnim organima u odlučujućoj meri nalaze udruženi proizvođači, onda ta natpozicija otpada. Svakako, za to je potreban još jedan dodatni uslov, a to je da se proizvođači ne pretvore u profesionalne upravljače, nego da stalno sjedinjuju u maksimalno mogućoj meri svoju proizvodnu i političku funkciju. U tom pogledu sistem izbora ima veliki značaj. Međutim, nije dovoljno da oni dominiraju samo u državnim organima. Bez njihove dominacije u svim društveno-političkim organizacijama, osobito u Savezu komunista, politička organizacija društva neće biti dovoljno klasnog karaktera i neće biti dosledno samoupravna. U onim segmentima te organizacije u kojima udruženi proizvođači nisu ovladali ključnim pozicijama, nužno se zadržava birokratizam i formiraju interesi koji se suprotstavljaju interesima proizvođača.

Ako se celokupna politička organizacija konstituiše na pomenuti način, onda se i pitanje autonomije osnovnih proizvodnih i društveno-političkih jedinica postavlja drugačije, zapravo tek takva globalna politička organizacija društva pruža uslove za stvarnu autonomiju koja nije sama sebi cilj, iza koje se ne kriju interesi uskih vodećih grupa. Ona dobija svoje stvarne garantije jer udruženi proizvođači dominiraju celokupnim društvom, od svog radnog mesta do najviših društvenih organa. Usklađivanje interesa osnovnih proizvodnih i društveno-političkih jedinica, iako je nužno u određenoj meri ograničavanje tih interesa, ne oseća se ako ograničavanje, već kao realno moguća afirmacija tih interesa u sklopu društvene celine samoupravnih odnosa. Tek sveukupna dominacija udruženih proizvođača u društvenom životu ukida korene etatizma i birokratizma i na dijalektički način uspostavlja odnose autonomije i društvenih interesa u celini.

Naše društvo izbacilo je na površinu i one odnose koji su jasno pokazali da se pod firmom samoupravljanja mogu uspostavljati takvi oblici društvene nejednakosti da samoupravljanje u jednim radnim organizacijama koje imaju monopolske pozicije može da bude indiferentno prema činjenici da usled takve pozicije one vrše eksploataciju drugih radnih organizacija. Takvo samoupravljanje vodi potpunoj zatvorenosti u odnosu na društvo i stanju u kome jedni samoupravni kolektivi, na osnovu svog privilegovanog položaja, neprestano povećavaju svoje lične dohotke, dok drugi, bez svoje krivice, žive na egzistencijalnom minimumu. Baš povodom ovih pojava ispoljava se samoupravni dogmatizam, rezonujući da su to samo nužne propratne pojave jednog društvenog i političkog rasta, da su one uslovljene objektivnim okolnostima u kojima se nalaze pojedine privredne grane i vanprivredne delatnosti. Međutim, te

objektivne okolnosti stvorene su velikim delom i usled pogrešno usmeravane subjektivne političke akcije. One nisu proizlazile iz nedara samoupravljanja. Samoupravljanje je prilepljeno samo kao forma u onim radnim kolektivima koji ostvaruju svoj privilegovan položaj prisvajanjem tuđeg viška rada, čemu pogoduju i određena sistematska rešenja. Takvo „samoupravljanje“ veoma je vidljivo u dobrom delu vanprivrednih delatnosti. Iako unutar konkretnih radnih kolektiva može da zadovolji sve formalne kriterijume: i raspodelu prema radu, i demokratsko odlučivanje, i međusobnu solidarnost i dobro poslovanje itd., ma gde se javilo, ono nije vezano za istinsko samoupravljanje proizvođača jer pravo samoupravljanje uvek sadrži i u sebi celinu klasnog interesa proizvođača. Stoga, gledano u jednom širem društvenom kontekstu, ono nije samoupravljanje. To „samoupravljanje“ počiva na materijalnoj podlozi koju nije samo proizvelo, koja je uslovljena privilegovanim društvenim položajem radnih kolektiva u kojima se ono uspostavlja. To „samoupravljanje“ deluje protiv samoupravljanja ogromne većine proizvođača i izopačava se u antisamoupravljanje. Jedna od najvažnijih snaga preobražaja takvog stanja, kad je već do njega došlo, može biti socijalistička država, koja bi po svojoj strukturi i delatnosti prvenstveno bila faktor razvoja samoupravljanja. Ona mora sprečiti reprodukovanje tog stanja i vratiti proizvođačima nepravedno im oduzeti deo viška rada. Proglašavati takve mere za etatističke značilo bi biti slep za stvarne odnose u društvu, štiti interese privilegovanih i onemogućavati samoupravljanje. Upravo takve mere države predstavljaju jedan od najvažnijih uslova da samoupravljanje jednom krene sa svojih početnih pozicija.

U ČEMU SU
SNAGA I SLABOST
SAMOUPRAVLJANJA

Zatvorenost i privatizacija samoupravljanja na njegovom današnjem stepenu razvitka ogleda se i u neprekidnoj težnji da se spreči dolazak novih, stručnih kadrova u radne organizacije. I ovde je prvenstveno reč o strukturi postojećih interesa unutar radnih organizacija. S obzirom na to da je za naše radne organizacije, pre svega u privredi, karakteristično da u njima ključne položaje zauzima nestručni kadar, koji ujedno ima odlučujuće političke pozicije, razumljivo je što njima ne odgovara prijem novih stručnih ljudi koji bi morali doći na njihova mesta. Iako je jasno da bez odgovarajuće kvalifikacione strukture ne može biti povećanja produktivnosti rada, dobrog poslovanja i razvoja proizvodnih snaga u celini, a time ni samoupravljanja koje ne može da se afirmiše bez svoje materijalne osnove — ti uskogrupni i egoistični interesi, u uslovima zloupotrebljene autonomije radnih organizacija odnose prevagu nad svim onim što teži da im se suprotstavi, onemogućujući razvoj samoupravljanja i progres u proizvodnji. Stoga razbijanje tih struktura koje predstavljaju jednu od osnovnih prepreka samoupravljanju, kako merama socijalističke države tako i političkim i idejnim sredstvima, stvaranje mogućnosti za primanje novih stručnih kadrova koji će uspešnije materijalno i politički jačati samoupravljanje — predstavljaju takođe jedan od neophodnih uslova

da samoupravljanje krene iz svog sadašnjeg, fragmentarnog stanja.

BIROKRATIJA I TEHNOKRATIJA U SAMOUPRAVLJANJU

ZORAN
VIDOJEVIĆ

Kad se kaže da je za ostvarenje samoupravljanja bitno koliko je eliminisana birokratija, onda je, u stvari, reč samo o drugoj strani pitanja da li je i koliko je višak rada u rukama samih proizvođača. Birokratija, kao otuđena društvena sila državnog aparata i aparata političke avangarde koji se nalaze u političkoj, personalnoj i funkcionalnoj simbiozi, može biti eliminisana onda kada proizvođači dominiraju u svim državnim organima, kao i organizacijama i telima avangarde. I ne samo kad u njima preovlađuju u prosto kvantitativnom smislu, već prvenstveno onda kada su sposobni za političko dominiranje, kada imaju svoju, ni od koga pozajmljenu koncepciju samoupravnih društvenih odnosa i rešenja aktuelnih društvenih problema. Stoga nije bitno šta je birokratija, da li je ona moguća klasa, kasta, sloj itd. Bitno je da ona predstavlja osnovnu smetnju u razvoju samoupravljanja i bitno je pitanje kako se ona može uništiti. Bez toga sve diskusije o „prirodi“ birokratije su ideološkog i akademskog karaktera.

Sa problemom birokratije u samoupravnom društvu usko je povezan i problem tehnokratije i njihove sprege, funkcionalne, statusne i političke. Mada je na sadašnjem nivou razvijenosti naših proizvodnih snaga tehnokratija manja prepreka samoupravljanju od birokratije, ta sprega je uočljiva. A što je još važnije, ukoliko izostane određena aktivnost avangardnih društvenih snaga ona može i da jača. Makar i skromno razvijeno, samoupravljanje počinje da nagrizi moć birokratije i tehnokratije. Demokratizacijom odlučivanja i stvaranjem uslova da sve širi krug ljudi odlučuje o najvažnijim pitanjima društvenog života, birokratsko-tehnokratska moć se sužava, gubi tlo iz koga niče. Ali problem birokratije i tehnokratije nije rešen stvaranjem institucionalnih i opštih političkih mogućnosti da proizvođači odlučuju. Taj problem uvek sadrži pitanje kvalifikovanosti za odlučivanje. A to pitanje je aktuelno na svakoj etapi društvenog razvoja. Čak i onda kad radnička klasa stvarno odlučuje o raspodeli svog viška rada, još nisu stvoreni neophodni uslovi za kvalifikovano samoupravno odlučivanje o svim važnijim društvenim problemima. Lepeza tih problema je veoma široka. Da bi se o njima moglo kvalifikovano raspravljati i odlučivati, neophodna je široka informisanost, relativno visok stepen poznavanja materije na koju se oni odnose, značajan stupanj razvitka opšte lične kulture itd. Mnogi teoretičari su isticali da i tehnokratija i birokratija nastupaju sa argumentom stručnosti, da teže da sebi pripišu najvišu stručnost u rešavanju određenog društvenog problema (drugo je pitanje što neki od njih nisu išli dalje, do društvenih korena birokratije i kompleksne slike o njoj). Međutim, one će uvek nastupati s tim argumentom, sve dok nivo znanja

i obrazovanja samoupravljača ne bude dovoljno visok da sami mogu autoritativno pronalaziti adekvatna rešenja svih iskrsljih problema. Sve dok taj nivo nije postignut, oni su u stručnom, a time, u najboljem slučaju delimično, i u političkom pogledu zavisni od tehnokratije i birokratije. Oni se u mnogim slučajevima moraju oslanjati na one alternative i rešenja koje nudi određena grupa profesionalnih upravljača. Ne mora svaka ta grupa da se pretvori u birokratsko-tehnokratsku, da protura ona rešenja koja odgovaraju njenim interesima a ne interesima proizvođača. Ali u uslovima kad proizvođači nemaju dovoljno mogućnosti da sami predlože drugačije rešenje ona to može da postane.

U ČEMU SU
SNAGA I SLABOST
SAMOUPRAVLJANJA

Naše samoupravljanje nalazi se danas otprilike u takvoj situaciji. Postoje mnogobrojni samoupravni organi i institucije. Birokratija i tehnokratija spustile su se na nivo tih organa i institucija i nastupaju manje vidljivo, kamuflirane plaštom stručnosti, znanja, iskustva „proverene revolucionarnosti” i zasluga. Jedino ako samoupravni organi i proizvođači neprestano imaju mogućnost da uspostave naknadnu kontrolu efekata onih rešenja koje su predložile grupe stručnjaka i rukovodilaca i da pozovu na odgovornost te grupe u slučaju neuspeha, mogu se smanjiti opasnosti od uzurpiranja odlučivanja unutar današnjeg samoupravljanja i eventualne težnje da se te grupe pretvore u privilegovan sloj koji ima prvenstveno na umu zadovoljenje svojih interesa. Ta mogućnost samoupravljanja nesumnjivo postoji i na jednom relativno niskom stupnju njegovog razvoja. Velika demokratska prednost samoupravljanja nad svim sistemima u kojima je većina proizvođača samo puki izvršilac odluka jednog tehno-birokratskog štaba, sastoji se baš u mogućnosti te relativne kontrole rada rukovodećeg stručnog aparata. Ali to još nije potpuno rešenje. Jer tehno-birokratija uvek može da se opravdava sticajem objektivnih okolnosti zbog kojih je predlog za koji se ona zalagala promašio i pokazao se nepovoljan po proizvođače. U situaciji kad sami proizvođači još ne mogu da imaju potpunije znanje o poslovima koje ona obavlja, naknadno pozivanje od strane proizvođača takve stručne ekipe na odgovornost zbog njenog poslovanja može da se pokaže i kao nedovoljno efikasno. Ali ipak to predstavlja značajnu demokratsku mogućnost samoupravljanja. U uslovima kada ne postoje svestrane mogućnosti kontrole rada te rukovodeće stručne ekipe, ona može da bude nezainteresovana za stvarno unapređenje razvoja proizvodnih snaga i racionalno poslovanje. Njoj čak može da pogoduje niska produktivnost rada i neracionalno poslovanje jer ona i u takvim uslovima ima privilegovan materijalni položaj, dok masa proizvođača živi u posve nepovoljnim uslovima. Racionalno poslovanje i organizacija proizvodnje povlače i njenu odgovornost. Čim ona nije zainteresovana da se uspostavi takva odgovornost, i samo njeno znanje pokazuje se kao neproduktivno — jalovo. Ona postaje kočnica razvoja proizvodnih snaga i prepreka samoupravnim društvenim odnosima.

Sadašnje samoupravljanje u znatnoj meri sputava pomenuta sprega tehnokratije i birokratije. To je kombinacija otu-

đene političke i stručnjačke moći koja je našla zajednički interes u tome da održava status quo u razvoju samoupravljanja. Jer sadašnji stupanj tog razvoja, kad osnovna masa proizvođača nije u mogućnosti da ostvari dominantni uticaj na odlučivanje, kako usled nedovoljnog stručnog, obrazovnog i kulturnog nivoa, tako i usled nepostojanja materijalne sigurnosti, pre svega, u pogledu stalnog zapošljenja, uslovljava reprodukovanje privilegija tehnobirokratskih grupa. Nedostatak stvarnih garantija da kritikovanje postupaka i statusa pripadnika tih grupa i njihovo pozivanje na odgovornost neće dovesti do gubljenja posla kao osnovnog uslova egzistencije, onemogućuje dosledniju i plodotvorniju borbu protiv njih. Otuda nemoć samoupravnih organa (ne zaboravimo da su članovi tih organa samo godinu, odnosno dve, zakonom zaštićeni od otkaza) i proizvođača u celini da obezbede pravedniju raspodelu viška svoga rada. Usled toga se i javlja „veći problem” privilegovanog položaja tzv. „administracije” koji se u biti ne rešava već dugi niz godina. Slamanje kičme tehnobirokratskim grupama ne može se izvesti unutar izolovanog preduzeća niti snagama samih proizvođača jednog radnog kolektiva. Te grupe su međusobno čvrsto povezane na nivou radne organizacije i opštine, a odatle njihova povezanost ide dalje sve do nivoa globalnog društva. To je poznata logika „korporativnog duha” birokratije i tehnokratije.

Svakako, uvek će postojati određeni stručnjaci i rukovodioci koji će posedovati specijalistička znanja nedostupna većini. Na bazi tih znanja oni mogu proturati razne predloge koji nisu u interesu većine. Stoga ni razvijeno samoupravljanje ne može do kraja da eliminiše svaki oblik tehnobirokratije. Ali nije to bitno za samoupravljanje. Bitno je da se specijalistička znanja ne udruže sa otuđenom političkom moći i ne pretvore u podlogu za sticanje privilegija u raspodeli viška rada i u političkom odlučivanju. U odlučivanju o raspodeli tog viška nije potrebna stručnost kakva je potrebna za razradu određene varijante tehnološkog razvoja. Nesumnjivo, određen stepen stručnosti je u tom pogledu neophodan da bi „običan” proizvođač mogao da vidi u glavnim crtama kakve treba da budu proporcije u toj raspodeli. Međutim, samoupravljanje će od mogućnosti postajati stvarnost ukoliko razbija, pre svega, političku moć simbioze tehnokratije i birokratije i time obezbeđuje odgovornost stručno-rukovodeće ekipe za njen rad. Tek onda proizvođači će moći da odlučuju o raspodeli viška vrednosti na jedan potpuniji samoupravni način. A to nije samo zato i potreba samoupravljača u proizvodnji, već i svih progresivnih snaga unutar čitavog samoupravnog društva. Samoupravno odlučivanje u uslovima različitih i često suprotstavljenih interesa, u zemlji tako neravnomernog razvoja različitih njenih delova i mnogonacionalne strukture kao što je naša, često je sporo, pati od proceduralizma i neblagovremenog reagovanja, što osobito hrani birokratsko-administrativno odugovlačenje i nesposobnost da se određeni problemi sveobuhvatno, objektivno i na vreme sagledaju radi njihovog što bržeg i efikasnijeg rešavanja. Kao reak-

cija na takve teškoće javljaju se teorije o tehnokratsko-birokratskom, efikasnom, kompetentnom odlučivanju pojedinih stručnjaka ili njihovih timova. Međutim, svaka vrsta takve menadžerske efikasnosti, iako može da donese određene rezultate u podizanju produktivnosti rada, u suštini je manifestacija otuđenog položaja čoveka u procesu rada. Ona počiva na stalnom produbljivanju jaza između upravljača i izvršilaca, ostavlja proizvođače u trajno inferiornom položaju i u biti ništa ne menja u njihovom društvenom statusu u odnosu na onaj koji su imali kroz svu istoriju klasnog društva. Kao takva, ona je za samoupravno društvo neprihvatljiva. Ako samoupravno kolektivno odlučivanje sada pati od nedostatka efikasnosti, posmatrano na duži istorijski period, ono će, svakako, biti efikasnije od svakog menadžerskog odlučivanja. U situaciji kad se ono razvija u nizu društvenih protivrečnosti, pri različitom nivou mogućnosti ljudi da kvalifikovano odlučuju, teškoće koje prouzrokuju pojave nedovoljne efikasnosti samoupravnog odlučivanja predstavljaju nužni danak procesu emancipacije masa i njihovom oslobađanju od pokoravanja raznim vlastodržačkim elitama, njihovom osposobljavanju da dođu do nivoa samostalnosti kreiranja politike. Međutim, ako se konstatuje sva tegobnost toga procesa i neophodnost stvaranja svih uslova, materijalnih, političkih, kulturnih, moralnih itd., koji omogućuju njegovo realizovanje, to ne znači da sve treba da ide kako ide i da se u postojećim društvenim uslovima ne može obezbediti brže iščezavanje tehnobirokratije, kvalitetnije odlučivanje i realizacija odluka odnosno viši stepen efikasnosti samoupravljanja. Pri tome je od prvorazrednog značaja ko i na koji način donosi najvažnije odluke i koliko su oni koji su dužni da ih sprovedu zainteresovani za to. Ako je u donošenju najkrupnijih društvenih odluka zanemareno prisustvo najvažnijih nosilaca ostvarivanja socijalizma i ako odluke sprovodi aparat koji je indiferentan prema njihovoj sudbini, onda mora doći do konstituisanja birokratko-tehnokratske moći i neefikasnosti, do nepremostivog jaza između političke proklamacije i prakse. Ali to ne mora da bude tako. Sastav najvažnijih društvenih organa može bi posve drugačiji i u njima mogu da budu zastupljeni najsvesniji proizvođači, aparat kome je dužnost da sprovodi njihove odluke može da se dovede u političku zavisnost od tih tela i može da deli materijalnu sudbinu proizvođača. To znači da se već sada mogu isušiti neki glavni izvori birokratko-tehnokratske moći. A to zavisi prvenstveno od revolucionarne angažovanosti vodećih političkih snaga u tom smeru.

SAMOUPRAVLJANJE I PODELA RADA

U ČEMU SU
SNAGA I SLABOST
SAMOUPRAVLJANJA

Pod pretpostavkom da se uporedo sa političkim mogućnostima u procesu donošenja bitnih odluka od strane proizvođača stvaraju putevi za svestrano obrazovanje i kulturni razvoj čoveka, za neprestano uzdizanje nivoa znanja najširih masa

proizvođača, samoupravljanje može da bude proces prevazilaženja podele rada i ukidanja elitističke opasnosti, čije je jedno od glavnih uporišta razlika između malobrojne elite i većine koju predstavlja masa u ekonomsko-političkoj poziciji, obrazovanju, znanju i kulturi. Samoupravljanje ne može da eliminiše sve vidove podele rada, ono, čak, mora i da, pomoću specijalizacije, razvija onu podelu rada koja proizlazi iz nužnosti tehnološkog razvoja u određenoj fazi razvitka proizvodnih snaga (mada visokorazvijene proizvodne snage traže novu vrstu integracije rada i prevazilaženje uske specijalizacije). Nesumnjivo, tehnološka podela rada ima svoje reperkusije na položaj i ulogu čoveka u procesu proizvodnje i u društvu uopšte. Specijalizacija rada je nužna žrtva progresu nedovoljno razvijenih proizvodnih snaga. Čim je rad usko specijalizovan, proizvođač nije u mogućnosti da prati celinu procesa proizvodnje, da uočava probleme i tendencije njenih kretanja, a to se mora odraziti i na mogućnost njegovog samostalnog odlučivanja u organima samoupravljanja, njegovog realizovanja kao samoupravljača. On se mora oslanjati na informacije raznih stručnih službi koje mogu da deluju i u tehnokratsko-birokratskom smeru. Međutim, ako samoupravljanje ne može da eliminiše sve ove negativne aspekte podele rada, ono može da bude proces prevazilaženja onih najdrastičnijih oblika te podele, koji se ogledaju u odvojenosti upravljača i izvršilaca u procesu proizvodnje i društveno-političkim odnosima. Bitna je mogućnost proizvođača da ravnomerno sa stručnim rukovodstvom učestvuju u raspodeli viška rada. Kroz taj element samoupravljanje pruža mogućnost ukidanja povlašćenog statusa upravljača. Međutim, time se ne ukidaju svi aktuelni problemi podele rada. Njihovo potpunije rešavanje stvar je dugoročnih procesa razvoja socijalističkog društva, njegovih proizvodnih snaga i kulture, jednom rečju, jedne nove ljudske civilizacije.

Usko s ovim pitanjem povezan je i problem samoupravljanja i rukovođenja procesom rada. Može li uporedo postojati sistem rukovođenja koji uključuje naredbodavni odnos i sistem samoupravljanja koji znači ravnopravno odlučivanje? Naša praksa se velikim delom spotiče baš o ovaj problem. Njegova suština je u nedostatku razlikovanja prirode samoupravljanja, kao jednog društveno-ekonomskog i političkog odnosa, od prirode tehnološke nužnosti koja traži pokoravanje određenim tehnološkim normama i pravilima organizacije rada i moderne proizvodnje. (U vezi s ovim podsećam na poznati Engelsov članak o autoritetu.) Granica između ovih dveju oblasti veoma je fluidna. Ali, ipak, njeno povlačenje je moguće. I ne samo moguće već i nužno, da bi samoupravljanje napredovalo. Jer samoupravljanje mora da počiva na stalnom progresu u razvoju proizvodnih snaga. A jedan od bitnih elemenata tog progressa je i ispunjavanje određenih tehničkih normi radi postizanja određenog stepena produktivnosti rada. Stoga u tehnološkom procesu proizvodnje mora da postoji hijerarhijski odnos pokoravanja autoritetu veće stručnosti i znanja. To pokoravanje, nesumnjivo, ne može biti slepa poslušnost. I tu

je neophodna inicijativa i kritički odnos prema normama i prema organizaciji i funkcionisanju procesa proizvodnje koji ne može biti pravo samo onih na vrhu lestvice stručnog znanja. Samoupravljanje mora da omogući razmatranje racionalnosti svakog predloga, inicijative i kritike ne samo društveno-političkog već i tehnološkog aspekta proizvodnje i organizacije rada koji dolaze i izvan okvira ekipe stručnjaka. Inače, ono bi se svelo na stare oblike dresure čoveka kao puke izvršilačke radne snage i na nove forme njegovog otuđenja u procesu rada. Ali, ipak, u principu je neophodno podređivanje jednom racionalnom sistemu proizvodnih normi i odlukama kojima se takve norme utvrđuju. Svakako, to podređivanje može da bude i kanal kroz koji se ubacuju interesi tehnokratije i birokratije i kojim se vrši pritisak na slobodu odlučivanja proizvođača kao samoupravljača. Da li će ta mogućnost postati stvarnost zavisi od političke snage samoupravljanja i konkretnih uslova u kojima se ono razvija. Ali ta moguća opasnost gušenja razvitka samoupravljanja nije argument za izvođenje zaključka da u sadašnjim uslovima samoupravljanje može bez autoriteta stručnosti i nužnog podređivanja tom autoritetu. Utvrđivanje te relativne demarkacione linije između tehnološke nužnosti i samoupravljanja biće aktuelno sve dok nivo znanja i nivo stručnosti ne budu približno isti za sve učesnike u određenoj vrsti rada. Stoga će sve političke snage koje se bore za progres samoupravljanja u dosta dugom istorijskom periodu morati da razrešavaju taj sukob i jedinstvo protivrečnosti između rukovođenja i samoupravljanja. Međutim, suština samoupravljanja je u ravnopravnom demokratskom odlučivanju o raspodeli viška rada. Na tom području ne može biti naredbodavnih odnosa. Tu je jedini autoritet rezultat rada svakog pojedinca.

U ČEMU SU
SNAGA I SLABOST
SAMOUPRAVLJANJA

NEKI PROBLEMI SAMOUPRAVLJANJA KAO POLITIČKOG SISTEMA

Komuna i samoupravljanje. U samoupravnom političkom sistemu komuna treba da se konstituiše kao ona društveno-politička jedinica koja omogućuje najširu neposrednu političku aktivnost ljudi. Pored radne organizacije, ona treba da predstavlja drugu uporišnu tačku samoupravnog sistema.

Komunalna samoprava u našem društvu do sada je uspela da do izvesnog stepena omogući širu aktivnost građana, probudi inicijative za rešavanje konkretnih problema užih društveno-teritorijalnih zajednica da do određene mere smanji distancu između vlasti i građanina u odnosu na period administrativnog sistema i da ukaže na neke mogućnosti neposredne demokratije u njenim okvirima. Međutim, svi ti procesi su spori i nisu učinili radikalni preokret u pravcu ostvarenja Marksovog poimanja komune kao kvalitativno nove, integralne društvene zajednice koju karakteriše svakodnevno potvrđivana demokratija koja omogućuje ekonomsko oslobađanje rada.

Marks je definisao komunu kao najzad nađeni politički oblik za ekonomsko oslobađanje rada. Međutim, naše komune su još uvek prvenstveno kreacija države i ispoljavaju se, pre svega, kao organi vlasti i određene zajedničke službe. Da bi se sledila Marksova koncepcija komune, neophodno je naročito ostvarenje dvaju preduslova koji proizlaze iz nje-gove analize iskustva Pariske komune. Prvo, komuna mora biti bogatstvo formi i prakse socijalističke demokratije, samoaktivnosti masa i njihovog odlučujućeg uticaja na društvenu politiku. To znači da komuna treba da bude izvor-rište neposredne demokratije koja će biti autentična osnova na koju se oslanjaju svi oblici posredne demokratije. Drugi preduslov sastoji se u neophodnosti ujednačavanja materijalnog položaja svih javnih službenika i političkih funkcionera sa materijalnim položajem proizvođača. Međutim, ovo se ne može postići ako proizvođači ne odlučuju o visini primanja svih onih koji žive od njihovog viška rada. Bez toga nema stvarne debirokratizacije u fundamentima društva i demokratske i odgovorne vlasti, niti aktivne uloge građanina. A time opet dolazimo do onog primarnog političkog preduslova: to se može postići samo ako u svim najvažnijim društvenim organima od komune pa naviše dominiraju proizvođači. Tek tada komuna kao oblik samoupravljanja otvara mogućnosti oslobađanja rada. U tome je njena suština. Komuna ne sme da se svede na političku formu demokratije apstraktno shvaćenih građana već mora da bude jedan od primarnih oblika udruživanja i društvene dominacije proizvođača. Kategorija proizvođača u sadašnjim uslovima našeg društvenog razvitka mora da ima primat u odnosu na kategoriju građanina. Time se ne negira realnost i politički značaj ove druge. Dominacija proizvođača mora da počne paralelno u njihovoj radnoj organizaciji i komuni da bi se nastavila do nivoa celokupnog društva. Pri sadašnjem stanju sasvim je razumljivo što komuna ima zakržljale oblike neposredne demokratije. Socijalistička demokratija u svim njenim i neposrednim i posrednim oblicima, i u preduzeću i u komuni i na najvišem društvenom nivou, u svojoj suštini mora da bude radničko-klasna. Međutim, bitne odluke i u komuni i u širim društvenim okvirima često se donose u uskom krugu ljudi nezavisno od interesa proizvođača. Glavni uzrok tome je prvenstveno u materijalnoj i političkoj poziciji onih koji odlučuju.

Osim toga, komuna kao društveno-politička zajednica treba da bude kao celina „vidljiva” i bliska građanima. Ona mora da izgradi svakodnevne veze njihovog uticaja na sve organe odlučivanja i vlasti unutar nje. Bez toga ona ne može postati izvor demokratije i primarni činilac u odumiranju države kao društvene sile otuđenja od čoveka. To znači da ona svojom organizacijom i funkcionisanjem mora da bude podređena tim zadacima. Pri tome je od važnosti i faktor veličine komune. Današnje naše komune su dosta glomazni mehanizmi vlasti i institucija, koji nisu u mogućnosti da grade taj svakodnevni most demokratskog uticaja čoveka na donošenje odluka. U okvirima postojećih oblika neposredne demokratije on nije u mogućnosti

da se potpunije realizuje kao politički subjekt jer su ti oblici pretežno raspravljačko-konsultativne prirode.

Neposredna i posredna demokratija u našem samoupravljanju. Naš politički sistem u celini još nije prevazišao pretežnost političkog reprezentovanja i posredovanja u odnosu na neposredno demokratsko odlučivanje. Međutim, to je najviše uslovljeno nivoom razvoja samoupravljanja u proizvodnim odnosima, koje je takođe pretežno predstavničko-posredničkog karaktera.

Samoupravljanje u nas došlo je najviše do nivoa saveta (radničkih i drugih) i sličnih predstavničkih organa, ne prodirući dublje ka neposrednoj demokratiji, tj. sve širem odlučivanju samih proizvođača i građana. Na tom nivou ono se u velikoj meri formalizovalo i utvrdilo. To je osobito značajno za onu oblast gde je samoupravljanje najpre i počelo i od koje zavisi razvitak samoupravljanja u čitavom društvu — za sferu materijalne proizvodnje. Posle uvođenja radničkih saveta, što je u svoje vreme svakako predstavljalo značajan korak ka izgradnji potpunijeg socijalizma, uglavnom se ostalo na tom stepenu razvoja samoupravljanja u proizvodnji. Docnije nije se mnogo dalje odmaklo ni u ostalim oblastima društva. Međutim, radnički saveti i slični predstavnički organi samoupravljanja sami po sebi su još uvek uski i ne mogu biti dovoljno bliski neposrednim proizvođačima, odnosno ljudima kao građanima. Oni ne mogu i ne smeju da zamene njihovu direktnu i odlučujuću ulogu. U tom slučaju društvena praksa bila bi znatno udaljena od ideje samoupravljanja. Sadašniji nivo našeg društvenog razvitka i saznanja o društvenoj suštini samoupravljanja traži radikalni korak napred: da funkcije radničkih saveta i njima sličnih organa u komuni, kao društveno-političkoj zajednici u kojoj je to moguće ostvariti, preuzimaju oblici neposredne demokratije; da odlučivanje bude kolektivno i sveobuhvatno, a da predstavnički organi budu, pre svega, koordinatori i usklađivači odluka i stavova izraženih kroz te oblike neposredne demokratije, da postanu njihov „izvršni odbor“. To ne znači da ti organi treba da postanu samo sakupljači i obrađivači tih odluka i stavova. U pitanju je naglasak na ono što oni u sadašnjim uslovima treba više da rade, čime se ne sprečava njihova kreativnost i samostalnost. To pokazuje da decentralizacija odlučivanja još nije završena. Samo, dalja decentralizacija u pravcu neposredne demokratije postala bi jednostrana ako ne bi bila praćena novim formama samoupravne integracije i centralizacije, tehnološkog i organizacionog povezivanja rada i objedinjavanja ljudi u radu i političkom delovanju. Ali tome staju na put one uticajne grupe u proizvodnji i van nje u političkim strukturama kojima ne ide u račun ni dosledna decentralizacija ni samoupravna integracija i centralizacija. U oba slučaja bile bi poljuljane njihove pozicije.

to sada je uglavnom bio karakterističan „obračun sa etatizmom“ (koji nije bio potpun i dosledan), odnosno išlo se linijom decentralizacije do određenog stepena, a nije uporedo s tim popunjavan i onaj vakuum koji je nastajao povlačenjem države kao integracione sile, pomoću novih odgovarajućih

U CEMU SU
SNAGA I SLABOST
SAMOUPRAVLJANJA

formi objedinjavanja i integracije društvenog rada i političke organizacije društva. Na raznim odlučujućim tačkama decentralizovane pivrede i, uporedo s njom, političke strukture ukotvljavale su se grupe poreklom iz ranijih društvenih odnosa, koje nastoje da održe ključne položaje u privredi i političkom životu na „svojoj” teritoriji, sektoru ili u preduzeću. One nisu ništa manja prepreka samoupravljanju nego ranija centralizovana državna mašinerija. To je i uslovalo da se samoupravljanje često svodi na nepotpunu decentralizaciju, da linija razvoja samoupravljanja ide mnogo više „naniže”, ali samo do određene tačke do koje se ne dovode u pitanje osnovni interesi tih grupa, ali da izostane paralelni, realno mogući razvitak „ka gore”, samoupravna integracija rada i političkog života koja obuhvata celokupnu društveno-ekonomsku i političku strukturu društva. Međutim, takva integracija nije moguća bez dominacije proizvođača na svim ključnim mestima integrisanog rada i političke organizacije društva, što čini veoma značajnim problem karaktera posredne demokratije, tj. pitanja sastava i načina rada svih društvenih organa izvan osnovnih punktova društva gde je moguća neposredna demokratija.

Složenost političkog života u samoupravnom društvu zahteva da politički sistem još uvek sadrži element političkog predstavljanja. No bitno je odakle počinje to predstavljanje i čije interese obezbeđuje.

Neposredna demokratija ima svoje nužne okvire koji obuhvataju i uzme u obzir proizvodne, političke i društvene jedinice. Stoga shvaćanje neposredne demokratije kao jedine bitne političke jedinice određene samoupravljanja sužava problem samoupravljanja i transformacije vlasti u socijalističkom društvu. Koliko god samoupravljanje mora graditi sve plodnije i raznovrsnije oblike neposredne demokratije, ne treba zaboraviti objektivne granice te neposrednosti i zanemarivati veoma važno pitanje posredne demokratije bez koje ni samoupravljanje ne može. Pravi problem je u dijalektičkom jedinstvu jednog i drugog vida demokratije i u tome da oni izrastaju na adekvanoj političkoj sadržini. Nemam sumnje da se odlučivanje o globalnim problemima širih društvenih zajednica i društva kao celine mora obavljati na osnovi političkog reprezentovanja. Stoga je karakter tog reprezentovanja od prvenstvenog značaja. Naše prenapetostvanje neposrednosti demokratije u samoupravljanju, kao načina preobražaja vlasti socijalističkog društva, zapostavljalo je ovo pitanje i sabijalo samoupravljanje u osnovne društvene, privredne i političke jedinice. A, zapravo, sada je jedna od najaktuelnijih potreba da samoupravljanje izasiđe iz svojih pretežno lokalnih granica (u kojima je također malo razvijeno) i rasprostire se na svim nivoima društva. Bez odgovarajuće posredne demokratije, koja nastaje iz oblika neposredne demokratije, to se ne može postići. Samopredstavljivanje po sebi, političko reprezentovanje nije protivrečno samoupravljanju i potpuno je ravnopravan element u odnosu na neposredno odlučivanje ukoliko nastaje direktno iz njegove suštine, jer vlast i samoupravljanje na višim društvenim nivoima ne mogu drukčije da funkcionišu nego pomoću predstavst

ljanja. Suština problema je u tome ko su predstavnici i kako predstavljaju one koji su ih izabrali. I, svakako, u tome kakve odluke donose i kako se one realizuju.

Međutim, podaci koji se odnose na karakter političkog predstavljanja u našem skupštinskom sistemu i na strukturu predstavničkih tela prema zanimanju poslanika, odnosno odbornika, pružaju sledeću sliku (kao najupečatljiviju ilustraciju navešću one podatke koji se odnose na Saveznu skupštinu):¹⁾

Od ukupno 355 poslanika Savezne skupštine 1967. godine bilo je rudara, industrijskih i zanatlijskih radnika ukupno samo 6. Ako pođemo čak i od pojma tzv. „nove radničke klase”, pa u nju ubrojimo i inženjere i tehničare, iz podataka se vidi da njih u Saveznoj skupštini ima svega 3. Znači, i tako određena radnička klasa ima iz svojih redova ukupno 9 poslanika u svim većima Savezne skupštine. Najveći broj (210) poslanika našeg najvišeg predstavničkog tela potiče iz redova rukovodećeg osoblja. Ostali poslanici pripadaju raznim profesijama stručnjaka i umetnika.

Gotovo u potpunosti je isto stanje u ovom pogledu i u republičkim i pokrajinskim skupštinama.

Međutim, u opštinskim skupštinama situacija je drukčija — u njima se nalazi znatan broj odbornika koji potiču iz redova radničke klase.

Navedeni podaci upućuju na neke moguće zaključke:

— Postoji nesklad između stvarnog stanja i proklamovanog principa da se „vlast u ime klase” kroz samoupravljanje pretvara u vlast same radničke klase. Značajnija zastupljenost neposrednih proizvođača, tj. onog dela naše radničke klase koji je na sadašnjem stepenu razvitka proizvodnih snaga još najznačajniji, u predstavničkim telima ograničena je na opštinske skupštine (to još ne znači da je njihov uticaj i na tom nivou odlučujući).

— Kao jedan od indikatora nedovoljno brzog prevazilaženja etatiističke strukture vlasti može poslužiti podatak da rukovodeće osoblje, koje je u ranijoj fazi društvenog razvitka bilo direktni produžetak države, i danas ima dominantan položaj u najvažnijim samoupravnim predstavničkim telima.

— Političko reprezentovanje kao nužan elemenat samoupravljanja na nivou širih društvenih zajednica nije zasnovano na samopredstavljanju radničke klase, već funkciju njenih reprezentanata skoro u potpunosti vrše profesionalni rukovodioci čija pozicija izborom u najviše organe vlasti još više jača.

— Princip ravnomernog predstavljanja svih oblasti društvenog rada u predstavničkim telima onemogućuje radničkoj klasi da ima dominantnu poziciju u tim telima. Mogućnost da njeni predstavnici budu izabrani u najviša skupštinska tela uglavnom je ograničena na privredna veća. Međutim, i u tim većima radnika gotovo nema.

Opšti zaključak bio bi da ovakva struktura najviših organa vlasti ne doprinosi bržem ostvarivanju samoupravljanja kao društvenog oblika oslobođenja i dominacije radničke klase na nivou čitavog našeg društva.

U ČEMU SU
SNAGA I SLABOST
SAMOUPRAVLJANJA

¹⁾ Podaci su uzeti iz „Statističkog biltena” br. 491, oktobar 1967.

Bez kompleksnijih empirijskih istraživanja teško je pouzdanije govoriti o uzrocima ovako malog prisustva radničke klase, odnosno njenog sada najbrojnijeg i najvažnijeg dela — neposrednih proizvođača — u našim najvišim organima vlasti i samoupravljanja. Verovatno bi se ti uzroci mogli naći u relativno opštoj nerazvijenosti i političkoj neintegrisanosti radničke klase, usled čega ona još nije u stanju da obezbedi i nametne svoje interese, u stvarnom nepoverenju uticajnih političkih grupa i pojedinaca da „običan radnik“ može da obavlja odgovorne funkcije vlasti, u interesima da se zadrže ranije pozicije vlasti, u načinu kandidovanja i izboru poslanika, konceptijskim rešenjima organizacije predstavničkih tela, itd.

Ali i pored toga što je još klasno mlada, politički, idejno, stručno i kulturno nedovoljno formirana, što još nije u mogućnosti da eliminiše potrebu da je politički predstavljaju i ljudi koji ne potiču direktno iz njenih redova, naša radnička klasa, danas sa skoro dvadesetogodišnjim, iako ograničenim, samoupravljačkim iskustvom, sigurno je zrela za mnogo veće učešće u organima vlasti. Ne videti to, ili videti, ali ništa ne učiniti, znači prihvatiti politiku čekanja i štiti dosadašnji sistem političkog reprezentovanja koji pruža uslove za birokratizaciju i profesionalizaciju vlasti. Stoga je neodložno političko i idejno krčenje puteva koji će omogućiti da najsposobniji i najsvesniji radnici što pre progovore u najvišim telima vlasti i samoupravljanja neposredno iz sopstvenih uslova rada, i života i uslova rada i života svojih drugova — radnika. A to znači borbu protiv onih shvatanja koja počivaju na uverenju da jedino rukovodioci, politički ili privredni, mogu biti i najbolji predstavnici radničke klase.

Naravno, taj problem se ne može rešiti mehanički, prostom zahtevom i kampanjom. Ali ono što je sigurno, to je da već sada ili, bolje rečeno, naročito sada, mi možemo i moramo mnogo više uvoditi radničku klasu i u aparat vlasti i u organizam Saveza komunista. Pri svemu tome uvek se mora imati na umu onaj dugoročni cilj: svestrano izgrađivanje i oslobađanje radničke klase kao uslov oslobađanja čoveka i društva, tj. realizacije socijalizma. Ovo bi bio samo jedan, neophodan korak u tom pravcu. Bitno je da se našoj sadašnjoj radničkoj klasi ne pripisuju uloga i kvaliteti koje ona još nema, da se uočavaju i organizovanom političkom delatnošću otklanjaju sve prepreke koje stoje na putu njenog konstituisanja kao dominantne društvene snage, ali da se pri tome ne ispušta iz vida pređeni put njenog izgrađivanja, njen viši nivo klasne i političke sposobnosti u odnosu na startnu poziciju sopstvenog razvoja i potreba da se u skladu s tim organizuju vlast i politička struktura društva.

Međutim, u političkom tretiranju radničke klase često se postupi na jedan, gotovo metafizički način: ona je automatski, apsolutni pokretač društvenog progressa, to je istorijska nužnost i o tome se nema šta diskutovati. Pri tome se zapostavljaju svi oni realni i vrlo složeni problemi od čijeg

rešavanja zavisi da li će i koliko će radnička klasa stvarno biti prvorazredni društveni faktor.

Praktična uloga naše radničke klase dokazuje da su u njoj koncentrisani ti osnovni nosioci društvenog napretka, premda i u njoj postoje delovi koji nisu dorasli svojoj klasnoj i društveno-oslobodilačkoj ulozi. Ali i pored toga što se ona, nalazeći se u procesu materijalne proizvodnje, prirodno okreće ka sve većem ovladavanju uslovima i viškom svoga rada i takvoj organizaciji proizvodnih i širih društvenih odnosa u kojima će tu težnju što celovitije razvijati, tj. što objektivno teži samoupravljanju, nije dovoljno samo uvideti to i ostati na tome. Upravo je neophodno širiti prostor i preduzimati niz konkretnih mera za njeno što brže osposobljavanje za realizovanje te težnje. Jedino stvaranjem preduslova za izgrađivanje u sveobuhvatnom smislu reči kvalifikovane radničke klase kao jezgra svih pokretačkih socijalističkih snaga pružaju se mogućnosti da ona postane osnovni društveni činilac i da organizuje društvo u skladu sa svojim istorijskim stremljenjima.

U ČEMU SU
SNAGA I SLABOST
SAMOUPRAVLJANJA

REALIZACIJA SAMOUPRAVNIH ODLUKA

Koliko će se samoupravljanje oživotvoriti zavisi u velikoj meri i od toga ko i kako sprovodi odluke samoupravnih organa. Te odluke kod nas još uvek sprovodi na svim nivoima društva jedan administrativni aparat odvojen od samoupravljanja, koji je materijalno ne samo obezbeđen već je i u mnogo boljem položaju nego proizvođači. Naši samoupravni, pre svega političkopredstavnički organi još nisu uspeali (a usled svoje strukture nisu ni mogli) da podrede sebi taj aparat, da ga učine mnogo odgovornijim za svoj rad i da ga stave u situaciju da deli materijalnu sudbinu proizvođača. Taj aparat je velikim delom još uvek birokratija, shvaćena i u njenom socijalno-političkom i u administrativnom smislu. On je nezainteresovan da deluje brzo i efikasno radi ostvarenja svih onih normi koje regulišu samoupravljanje. On živi svojim životom otaljavanja poslova, odvojen od pravih životnih problema, uvučen u svoje materijale i izveštaje, kojima često priznaje veću vrednost nego očiglednim životnim faktima. Budući da mu je materijalni položaj daleko povoljniji od položaja proizvođača-samoupravljača, taj aparat objektivno ne može da realizuje same po sebi dobre norme, deklaracije i rezolucije, koje se odnose na samoupravljanje. Otuda hiperprodukcija normi. Pošto prethodna norma nije uspela da reši jedan problem, izlaz se traži u drugoj. I tako ukруг. Međutim, izlaza neće biti sve dok čitav taj aparat, koji obuhvata ne samo administrativno telo države već i društveno-političkih organizacija, ne bude delio materijalnu sudbinu proizvođača i dok ne bude pozivanjem na stalnu odgovornost i stalnom kontrolom od strane proizvođačkih samoupravnih organa pokrenut iz svoje administrativno-birokratske ležernosti i bezbrižnosti. Sve dotle će postojati fenomen razvodnjavanja veoma dobrih

normi i političkih odluka i sve dotle će samoupravljanje nužno počivati na slabšim nogama. Sve do tada će dolaziti do apsurdne situacije da radni čovek ponekad ne može, zbog te inertnosti, samovolje i nebrige, da dođe do osnovnih, ne samo samoupravnih već i ljudskih prava.

PRIMARNI UZROCI POLITIČKE PASIVNOSTI U SAMOUPRAVLJANJU

ZORAN
VIDOJEVIĆ

Cifarski podaci govore o znatnom broju ljudi koji su prošli kroz samoupravne organe ili učestvovali u nekom drugom obliku političke aktivnosti. Ti podaci, svakako nisu irelevantni za donošenje globalne ocene o političkom angažovanju proizvođača i građana u našem današnjem društvu. Ali, cifre ne mogu da kažu ništa dalje i dublje o stvarnim političkim odnosima, o strukturi odlučivanja, karakteru i kvalitetu političke akcije. Broj pogotovo ne može da odgovori na pitanje: otkud politička pasivnost u društvu koje u načelu teži maksimalnoj političkoj aktivizaciji čoveka?

Često se konstatuje da mnogi predviđeni oblici samoupravne demokratije jedva žive u praksi. Uzroci se ponekad traže prvenstveno u političkoj apatiji građana koja dolazi posle perioda velike politizacije, u privatizaciji čoveka pojedinca i njegovoj okrenutosti ličnim problemima i zadovoljstvima. Međutim, sve to može da bude tačno, ali ipak ne predstavlja objašnjenje onih primarnih, bitnih uzroka, koji u najvećoj meri dovode do pojave splešnjanja interesa za političku delatnost. A među njima su bitna dva: česta nemogućnost efikasnog uticaja proizvođača i građana na rešavanje određenih problema, odnosno odlučivanje o svim važnim društvenim pitanjima u uskim međusobno povezanim krugovima politički najmoćnijih grupa, i s druge strane, opadanje ugleda Saveza komunista usled toga što nije bio dovoljno osposobljen da nađe prava, blagovremena efikasna i demokratska rešenja mnogih društvenih problema koji su poslednjih godina pred njim iskrsli. Ljudi ne mogu biti zainteresovani za političku delatnost koja ne donosi rezultate ili ih donosi u minimalnoj meri. Ako njihovi predlozi i kritike ostaju bez efekta, onda oni takvu delatnost osećaju kao teret. To važi i za najveći broj članova Saveza komunista koji ne mogu uticati na stvarno političko odlučivanje nego na mnogobrojne „sastanke“ dolaze po „partijskoj dužnosti“. Opadanje ugleda Saveza komunista uslovljeno je i time što često određeni komunisti koji zauzimaju odgovorne društvene položaje uzurpiraju pravo na odlučivanje, što „jedno govore, a drugo rade“, što odluke mnogih kongresa i plenuma SK i ne dopiru do života, što je jedan broj komunista postao egoistički orijentisan na zadovoljenje svojih materijalnih interesa i što im je politika unosna profesija. Ako se imaju u vidu sve te pojave, onda je razumljivo zašto demokratske forme često ostaju okvir bez sadržine. Politička aktivizacija masa nije moguća kroz

razne vrste formalnih političkih rešenja i polovičnih mera, jer se njima i ne dodiruju ovi temeljni uzroci političke pasivnosti.

U postojećoj političkoj praksi kroz mnoge institucionalne demokratske oblike pretresaju se periferna pitanja ili razrađuju gotovi „materijali“, stavovi i odluke koji su već oformljeni u krugovima rukovodećih organa pa se proizvođačima i građanima daju na naknadnu „razradu“ i „primedbe“. A suštinsko pitanje demokratije, pogotovu samoupravne, jeste da odlučivanje potiče odozdo i da mora da se odnosi na ključne probleme celokupnog političkog i društvenog života na svim nivoima društva. U suprotnom, narod ostaje masa koja se zadržava na nivou objekta politike i pored proklamovanja da postaje njen subjekat. U takvim okolnostima, kad znaju dokle dostiže njihova eventualna kritička reč i usled njihove materijalne i političke zavisnosti u odnosu na političke autoritete, mnogi „obični“ ljudi se ne usuđuju da razotkriju one prave probleme koji se odnose na politički život, odgovornost i postupke moćnih birokratizovanih pojedinaца i njihovih grupa. Umesto da se kroz forme demokratskog javnog života izražavaju kao slobodna politička bića, oni politički žive privatno u sredini istomišljenika. Tako se stvara famozna „ulica“ kao stihijski vid političkog života, koja, i pored svih svojih „nusprodukata“ malograđanštine i ogovaranja, često izražava i istinita politička raspoloženja masa. U situaciji kada institucionalni oblici demokratije zakržljaju, životare i postaju neefikasni, „ulica“ se javlja kao njihova neizbežna dopuna. Međutim, njome se naziva i ono što predstavlja pravo javno mnjenje onda kada je ono upereno protiv interesa birokratskih grupa i pojedinaca. Pored toga, sve dok je politički život, naročito na njegovim vrhovima, obavijen velom tajnosti, dok se svaki politički organ i funkcioner ne eksponiraju u potpunosti javno i jasno, „ulica“ mora da deluje. Iako je za pretvaranje „ulice“ u samoupravnu socijalističku demokratiju, politički izgrađeno i svesno javno mnjenje, potrebno ispunjenje i mnogih drugih preduslova, ipak politička moć birokratije, kao što je glavni izvor nastanka „ulice“, predstavlja i glavnu smetnju razvoju u tom pravcu.

U ČEMU SU
SNAGA I SLABOST
SAMOUPRAVLJANJA

ODGOVORNOST U SAMOUPRAVLJANJU

Samoupravljanje je neodvojivo od jasno definisane odgovornosti kako za odlučivanje tako i za realizaciju odluka. Problem odgovornosti je kompleksan i ne može se rešiti samo na pravnom planu. Da bi se uspostavila odgovornost na svim društvenim nivoima, mora postojati mogućnost stalnog i kvalifikovanog uvida u realizaciju određene politike i pojedinačnih odluka svih društvenih organa i funkcionera pojedinačno. Samoupravljanje, kao oblik izražavanja suvereniteta proizvođača, mora da ima ujedno najčvršće garancije da svi društveni organi deluju prvenstveno u interesu proizvođača. Stoga pitanje odgovornosti tih organa proiz-

vođačima predstavlja jedno od krupnih pitanja samoupravljanja kao socijalističke demokratije. Odgovornost je funkcionalno povezana sa mogućnošću demokratske kritike svih organa i svih pojedinaca koji vrše društvene poslove, sa razvijanjem snažnog socijalističkog javnog mnjenja i sa iznalaženjem oblika da se to mnjenje stalno nameće kao politička vrednost o kojoj svi društveni organi i funkcioneri moraju neprestano da vode računa u svom radu. Bez takvog javnog mnjenja samoupravljanje mora da bude sputano, a društveni organi i pojedinci u njima moraju se birokratizovati. Bitni elemenat odgovornosti je mogućnost smenjivanja svih društvenih funkcionera i organa od strane biračkih masa koje izražavaju nezadovoljstvo radom tih organa i pojedinaca. Svaki iole demokratski politički sistem predviđa zakonske mogućnosti u tom pogledu. Ali to još nije garancija da i stvarno bude uspostavljena odgovornost. To, pre svega, zavisi od konkretnih političkih odnosa, od mogućnosti demokratskog izražavanja javne kritike, što je od političke zrelosti i aktivnosti masa u socijalističkom društvu, od posebnog značaja za društvo koje se kreće ka samoupravljanju. To osobito zavisi od idejno-političkog i moralnog kvaliteta vodećih političkih snaga. Ako njihovi pripadnici, koji po pravilu, zauzimaju ključne pozicije u društvu, sami ne insistiraju na pitanju odgovornosti i ne traže prava sredstva za njegovo obezbeđenje, „običan“ radni čovek, koji je još nedovoljno politički informisan i zavisian u svom društvenom, posebno materijalnom položaju od volje i stavova političkih autoriteta, teško može zaoštriti pitanje odgovornosti, čak i u slučaju kada organi i pojedinci očigledno neodgovorno rade. Predviđena mogućnost smenjivanja svih onih koji zauzimaju važne političke pozicije, a neodgovorno rade, čak i nasuprot interesima proizvođača i biračkih masa, i radnih ljudi uopšte, ostaje samo formalna. Ovo je karakteristično za naše današnje odnose i stepen razvijenosti samoupravljanja. U određenim sredinama, posebno u radnim organizacijama veoma veliki broj ljudi, iz straha da ne izgube posao i tako ostanu bez sredstava za egzistenciju, u situaciji kad postoje stotine hiljada nezaposlenih, objektivno ne mogu da pokreću pitanje odgovornosti čak ni za očigledne primere samovolje i uzurpiranja samoupravnih prava, iako zato imaju formalne zakonske garancije. S druge strane, često veoma oštra kritika iz redova radnih masa, reagovanje na teške društvene probleme i traženje da polože račune oni koji su zaduženi za njihovo rešavanje, nema dejstva i odjeka i pripisuje se dezorijentiranoj intelektualističkoj kritici. S gledišta demokratske samoupravne odgovornosti potpuno je neprihvatljivo da je do sada, i pored toga što se zna za nekompetentnost i nestručnost određenih ljudi, na važnije društvene položaje podneto ostavki toliko da se one mogu na prste izbrojati. Gotovo je nepoznata praksa da za neuspešnu realizaciju samoupravnih odluka, ukoliko one zavise od subjektivne akcije čoveka, samoupravni organi smene odgovorne rukovodioce sa njihovih položaja ili da ti rukovodioci sami podnesu ostavku zbog kritike njihovog rada od strane

javnog mnjenja. A to je jedna od pretpostavki čak i klasične građanske demokratije a kamoli samoupravne.

SAMOUPRAVLJANJE I PITANJE PARTIJSKOG SISTEMA

Da bi bila saobražena samoupravljanju, idejno-politička avangarda mora da obuhvati sve misaone i političke tendencije koje imaju istu, socijalističku polaznu osnovu, ali se i razlikuju u prilazima konkretnim društvenim problemima. Ta identičnost u osnovnoj platformi, a razlike u konkretnom, koje mogu da budu i izrazite, ukazuju na potrebu jedinstvene organizacije avangarde, ali organizacije dijalektičkog sklopa, gde sve te konkretne razlike mogu da dođu do izražaja i da se u procesu demokratske borbe mišljenja prevazilaze a da istovremeno organizacija bude dovoljno elastična da ne samo održava već i da jača onu njihovu opštu i zajedničku polaznu političku platformu. Politička snaga organizacije avangarde tako konstituisanog jedinstva jača je i efikasnija kako od snage rascepkanih grupa koje, iako u principu mogu da polaze od iste socijalističke idejne osnove, deluju nepovezano i parcijalno, tako i od snage jedne uniformne u suštini, idejno-politički mrtve partijske organizacije. Tendencije u istorijskom razvitku progresivnih političkih organizacija i grupa koje imaju sličnu praktičnu političku delatnost i programe teku u pravcu njihovog objedinjavanja radi efikasnije borbe za društvenu transformaciju. Prema tome, ne zbog ideoloških razloga i averzije prema starom modelu višepartijskog sistema, već zbog praktično-političkih rezultata, opredeljenje za t a k o j e d i n s t v e n u političku organizaciju Saveza komunista, kao idejno-političku avangardu u našem društvu, pokazuje se kao društveno celishodnije i opravdanije i mnogo adekvatnije samoupravljanju koje takođe sadrži različitost, u biti istih interesa proizvođača i vrši usklađivanje i objedinjavanje tih interesa. Drugo je pitanje što sadašnji Savez komunista nije tako organizovan. Ali on to može postati. Svakako postoji mogućnost da u konkretnom različite, ali u osnovi iste koncepcije, umesto do elastičnog objedinjavanja, dovedu do formiranja frakcija. Ali ona se ne mora ostvariti. To najviše zavisi od političke snage članova Saveza komunista, od njegovog ljudskog, idejno-političkog i moralnog ekvivalenta, od sistema demokratizma unutar njega. Jedino takav Savez komunista može da eliminiše težnje za višepartijskim grupisanjem i da bude saobražen strukturi i potrebama samoupravnog društva. I jedino kao takav on može postati ona motorna, idejno-politička snaga koja neprestano obogaćuje i dinamizira samoupravljanje i jedan od najvažnijih činilaca njegovog razvoja na svim nivoima društva.

Samo po sebi je razumljivo da svaka partijska politička organizacija teži vlasti. I sve dok mora da sadrži i elemente partije, Savez komunista mora da se bori i za vlast. Ali ta borba ima svoje opravdanje jedino ako je usmerena na izgrađivanje i očuvanje vlasti kao instrumenta politi-

U ČEMU SU
SNAGA I SLABOST
SAMOUPRAVLJANJA

čke dominacije proizvođača. Čim se pretvori u borbu za ličnu vlast (kao što pokazuju pojave u našoj skorašnjoj političkoj praksi) ona gubi svako društveno i moralno opravdanje. Stoga je bitno pitanje kakvoj vlasti se teži, kako ta vlast funkcioniše kad je osvojena i kojim metodima se dospeva do vlasti. Jedino politička praksa može pokazati kakvi su pravi ciljevi te borbe, što zavisi od toga kakve su vodeće političke snage koje u njoj učestvuju. A za socijalističko društvo je od posebnog značaja kako se njihova unutrašnja organizacija i odnosi, kao i celokupna njihova delatnost, odražavaju na njegov razvitak. U načelu, u jednoj jedinstvenoj, ali elastičnoj organizaciji političke avangarde, u čijem sastavu dominiraju proizvođači, u kojoj postoji demokratsko ustrojstvo, slobodna i ravnopravna borba mišljenja, aktivna uloga članstva i njegov odlučujući uticaj na kreiranje politike — negativni aspekti borbe za vlast mogu da se eliminišu a da ta borba bude borba za onu vlast koja je potrebna učvršćivanju i razvijanju samoupravljanja. Posebne socijalističke političke partije težile bi nametanju svojih ljudi, politička borba skretala bi od programa i njihove realizacije do borbe za najvažnije društvene položaje, zanemarili bi se jedinstveni interesi proizvođača. Međutim, i u birokratizovanom jednopartijskom sistemu borba za vlast često je veoma izrazita, čak i vrlo brutalna, iako manje vidljiva a više zakulisna i forumska. Jedinstveni interesi su objektivna podloga koja rađa potrebu i za njihovom jedinstvenom idejno-političkom avangardom. Jedinstvena, savremena, demokratska i elastična organizacija avangarde ima mnogo više mogućnosti da odstrani te negativne efekte borbe za vlast, da vlast učini integralnim delom samoupravnog društva, nego što to mogu postići eventualne posebne socijalističke partije, koje deluju po principu vladajuće i opozicione partije ili pak jedna, lažna monolitna birokratizirana vladajuća partija. Idejno politička avangarda u samoupravnom društvu mora da bude u svakom svom činu i svakim svojim delom društveno-politički izraz jedinstvenih ciljeva radničke klase i svih snaga koje su oko nje okupljene. Međutim, drugi bitan uslov da Savez komunista bude najefikasnije idejno-političko oruđe razvoja samoupravljanja i da, prirodno, svojom sposobnošću istiskuje tendencije za stvaranjem socijalističkog višepartijskog sistema ili one koje teže političkom i idejnom monopolizmu jedne partije, jeste uspostavljanje odnosa klasno-političke kontrole Saveza komunista od strane radničke klase i drugih progresivnih samoupravnih snaga. Uspostavljanje takvog odnosa znači i izgrađivanje konkretnih institucionalno-političkih formi za njegovo ostvarenje. Radničkoj klasi treba dati pravo da kroz samoupravne oblike demokratije od partijskih organizacija, organa i pojedinaca traži polaganje računa o njihovom radu. Na taj način može da se obezbedi mnogo veća povezanost samoupravljačke baze i idejno-političke avangarde i da se ova druga učini stalno i konkretno odgovornom radničkoj klasi.

SAMOUPRAVLJANJE I POLITIČKA ULOGA SELJASTVA

Jedan od nesumnjivih nedostataka našeg samoupravljanja je to što u njega nije uključena jedna ogromna društvena grupa — seljaštvo, odnosno što je, ukoliko je uključena, to uključeno sasvim neznatno. Političko vegetiranje sela, njegova izolovanost od bitnih problema i kretanja unutar radničke klase samo su neke od karakteristika političkog položaja seljaštva. Njegova pretežna sitnosopstvenička struktura, proces intenzivnog materijalnog raslojavanja i izrazitije delovanje nekih tendencija kapitalisanja predstavljaju objektivnu prepreku da se u novim oblicima uspostavi savez radničke klase i seljaštva, koji je nosio ne samo našu već i druge socijalističke revolucije. Dva objektivno različita oblika svojine, društvena i privatna, rađaju danas prepreke uspostavljanju tog saveza, koji bi odgovarao potrebama našeg savremenog društva. Jedino ako prvi od njih čvrsto podredi sebi ovaj drugi oblik svojine, u smislu stvaranja i dominacije socijalističkih produkcionih odnosa na selu, moguće je čvršće uspostavljanje tog saveza u našim današnjim društvenim uslovima. Oblici samoupravljanja individualnih proizvođača i njihove poslovne saradnje sa društvenim sektorom proizvodnje ni izdaleka se ne mogu okvalifikovati kao forme potpunijeg samoupravnog političkog života seljaštva.

Postavlja se pitanje: ako je svojinska struktura našeg društva objektivno raznorodna, treba li ona kao takva da dođe do izražaja i u političkoj organizaciji društva? Da li i sada kod nas treba da važi onaj Lenjinov princip, prema kome jedan radnički glas vredi pet seljačkih? Pitanje je veoma složeno. Ako se gleda sa aspekta sadašnjih naših društvenih odnosa i uzroka postojećih problema, onda se mora doći do zaključka da je diktatura proletarijata još uvek aktuelna, da se čak i sve više aktuelizira, da je dominacija interesa radničke klase neophodni uslov daljeg razvoja našeg socijalizma. Međutim, to ne znači da seljaštvo kao socijalno-političku kategoriju treba odgurnuti u stranu, prećutnim usvajanjem argumenta da bi njegovo veće prisustvo u političkoj organizaciji društva moglo da vodi „povampirenju” kapitalizma i onemogućenju samoupravljanja. Seljaštvo je realna i veoma brojna socijalna grupacija koju politička delatnost i organizacija samoupravljanja moraju priznavati. Međutim, kao i kod drugih vanradničkih socijalnih grupacija i kategorija, i ovde je reč o tome da prioritet imaju interesi radničke klase i samim tim da je neophodna dominacija radnika u političkoj organizaciji društva. Kad se govori o mestu seljaštva treba imati u vidu svu raznolikost socijalnih i političko-idejnih diferenciranja na selu. U političkoj organizaciji samoupravnog društva može da bude prisutan onaj deo seljaštva koji je sudbinski vezan za socijalistički sektor proizvodnje (naravno, taj sektor je kvalitativno drugačiji u odnosu na državno-svojinske, monopolsko-birokratske tendencije kakve su sada često prisutne na selu a nazivaju se soci-

U ČEMU SU
SNAGA I SLABOST
SAMOUPRAVLJANJA

jalističkim) i koji žive od svog ličnog rada. To nije koncepcija siromašnog seljaštva kao jedino mogućeg saveznika radničke klase, koje, kao klasno „čisto”, može biti reprezentovano u političkim institucijama i odnosima. Ta koncepcija previše je uska za naše sadašnje društvo i za mogućnost učešća seljaštva u samoupravljanju. Ali to ne znači da ovde klasni kriterijum nema svoj značaj. Svi oni, u poslednje vreme narasli, prokapitalistički elementi koji se često kamufliraju iza kategorija ličnog rada ne mogu biti prisutni u političkim organima i delovanju radničko-klasnog samoupravnog društva. I ne samo to, samoupravljanje mora da eliminiše njihov status i njihove težnje koji su objektivna prepreka njegovom razvitku. Osim toga, idejno-politička avangarda koja je prvenstveno izraz istorijskih ciljeva radničke klase ujedno je avangarda i tog, socijalizmu okrenutog seljaštva. Ona mora mnogo više raditi na obnavljanju i osavremenjivanju saveza radnika i tog seljaštva, na unošenju ciljeva radničke klase u njegovu ideologiju i na ukazivanju na ono što je zajedničko i seljaštvu i radnicima u tim ciljevima. Na taj način ojačaće i klasna pozicija radničke klase, a seljaštvo će biti čvršće orijentisano na bitne ciljeve socijalizma i na njihovo ostvarenje.

SAMOUPRAVLJANJE I DIKTATURA PROLETARIJATA

Ako se traži onaj sumarni politički uslov, bez koga naše samoupravljanje ne može snažnije koračati napred, u koji se stiču svi ostali najvažniji posebni politički uslovi neophodni za razrešavanje njegovih aktuelnih teškoća, onda se on može definisati kao potreba da samoupravljanje bude daleko više nego što je sada proizvođačkog, prvenstveno radničko-klasnog karaktera. Upravo, u novom vidu ukazuje se nužnost da samoupravljanje mnogo više nego što jeste bude oblik diktature proletarijata. Bez toga primarnog uslova samoupravljanje ne može da bude način revolucionarnih društvenih preobražaja. Njegovu revolucionarnu sadržinu može da razvija i iznalazi, prema svojim interesima i ciljevima i svojom praksom, pre svega, radnička klasa. Sve ostale socijalne grupe i kategorije progresivno deluju jedino kao saveznici i pomagači afirmacije ciljeva i interesa radničke klase. Međutim, kod nas je ukorenjena jedna u osnovi funkcionalistička koncepcija ravnopravnosti, istovrsnosti i jednakovrednosti interesa svih grupa, slojeva i kategorija koji potpadaju pod pojam tzv. radnih ljudi. Ta pretpostavka ugrađena je u neke najvažnije teorijske i političke stubove organizacionog konstituisanja političkih odnosa i strukture. Ali stvarni odnosi u društvenom životu demantovali su tu optimističku sliku o malim razlikama u interesima i u realnom društvenom statusu raznih delova „radnog naroda”. Svom oštrinom postavilo se pitanje prioriteta interesa proizvođača viška rada i podređenosti interesa svih ostalih društvenih grupa njihovim interesima i ciljevima. Istovremeno aktu-

elizirala se potreba usklađivanja političke organizacije društva sa interesima radničke klase. Pokazalo se da birokratija i druge privilegovane društvene grupe imaju ne samo različite već i suprotne interese u odnosu na interese proizvođača, da one posrednim putem ekspolatišu višak rada proizvođača, težeći zadržavanju takvog svog statusa i odnosa prema proizvođačima.

Vraćanje viška rada na raspolaganje privrednim organizacijama kao institucijama, uz zadržavanje postojećih političkih odnosa i strukture kako unutar tih organizacija tako i na svim drugim društvenim nivoima, ne bi značilo istinsko davanje tog viška njegovim stvaraocima i ne bi bitno izmenilo stanje našeg današnjeg samoupravljanja. Svaki parcijalni prilaz tom fundamentalnom pitanju raspolaganja viškom rada u najboljem slučaju može da okrzne prave probleme ali uvek vodi jednostranosti ekonomizma koji rezonuje samo u okvirima, „sistemskih mera” ili političkog prakticisma koji pliva na površini sitnih društvenih popravki. To pitanje se ne može ni sagledati celovito ni rešiti bez sintetičnog naučno-političkog zahvata. A taj zahvat je nemoguć ako se ne polazi sa stanovišta interesa radničke klase.

Interesi samoupravljača van redova radničke klase moraju biti podređeni interesima samoupravljača-radnika. To je suština klasnog karaktera samoupravljanja. To ne znači rangiranje društvene vrednosti rada pripadnika raznih društvenih grupa i profesija, uz, na primer, ovu argumentaciju: rad jednog visokog stručnjaka, lekara ili naučnika je ne samo društveno neophodan već je i znatno složeniji od rada jednog radnika i stoga oni ne mogu imati manji značaj i ulogu u društveno-političkim zbivanjima i odlučivanju u odnosu na radnike. Međutim, ovde je reč o primatu interesa jedne društvene grupe, odnosno radničke klase, koja jedino može da bude ključni nosilac socijalističkih preobražaja, a ne o društvenom vrednovanju individualnih radova. Ako bi se usvojio argumenat da oni koji obavljaju složeniji rad treba da s gledišta političke važnosti budu tretirani u najmanju ruku kao ravnopravni u odnosu na radničku klasu, onda bi se zanemario ključni kriterijum progresivnosti određene društvene grupe ili sloja, a to je da li su oni u takvom položaju u proizvodnim društvenim odnosima koji ih gura na stalno prevazilaženje tih odnosa. Usled toga nemaju istu društveno-političku vrednost interesi radničke klase, koju njen položaj u produkcionim odnosima i društvu uopšte tera na njihovo revolucionisanje, i interesi pripadnika svih onih društvenih grupa čiji je rad društveno neophodan, ali čiji društveni položaj nije takav da bi ih činio najvažnijim nosiocima socijalnog progressa. Zato je i neophodno da samoupravljanje bude sistem u kome će dominirati interesi radničke klase, kojima će biti podređeni interesi svih drugih grupa i slojeva. Celokupna politička organizacija samoupravljanja mora da bude sredstvo ostvarivanja te dominacije. Bez tog klasnog opredeljenja samoupravljanje neće moći da krene iz krize u koju je zapalo. Neophodno je u potpunoj jasnoći ponovo sagledati važnost radničke klase za sudbinu socijalizma i sve konsekvence do

U ČEMU SU
SNAGA I SLABOST
SAMOUPRAVLJANJA

ZORAN
VIDOJEVIĆ

kojih dolazi ukoliko se ne uspostavljaju svi realno mogući uslovi za njenu oslobodilačku ulogu. Reč je o potrebi „otkrića“ današnje naše radničke klase. U toj klasi, koju čine proizvođači viška rada i u koju se sve više uključuje i dobija u važnosti naučno-tehnički kadar (pod uslovom da se ne pretvara u tehnokratiju), neposredni proizvođači su najbrojnija i socijalno-najvažnija kategorija. Ali oni u isto vreme žive u uslovima koji su mnogo nepovoljniji u odnosu na uslove većine drugih društvenih grupa i slojeva. I pored svoje društvene važnosti, oni nemaju ni izbliza odgovarajuću političku poziciju. Diktatura te klase ne može biti diktatura ranijeg tipa izražena prvenstveno kroz prisudu i uništenje klasnog neprijatelja, nego obezbeđivanje dominacije njenih ekonomsko-političkih interesa u sadašnjim društvenim uslovima u odnosu na druge društvene grupe, koje imaju drugačije ili čak njoj suprotne interese, posebno u odnosu na birokratiju.

Ta naša savremena radnička klasa sastoji se od sve više školovanih, obrazovanih, specijalizovanih, politički svesnih kadrova koji znaju šta znače u društvu i kakva im uloga pripada u njemu. Taj kadar koji čini stožer nove radničke klase, teži da isključi profesionalno političko predstavljanje i posredovanje i nastoji da višak rada i politiku uzme u svoje ruke. Ako on ne zauzme mesto koje mu pripada, desiće se da naše društvo u dužem periodu tavori u nekom međuprostoru od etatističko-birokratskog tipa društva do začetaka samoupravljanja, što može da prouzrokuje niz dubljih socijalnih poremećaja i protivrečnosti.

trivo
inđić**O FINANSIRANJU
I O ZAJEDNICAMA
KULTURE**

Prajem ove godine su Republičko veće i Prosvetno-kulturno veće skupštine Srbije usvojili teze za izradu zakona o finansiranju kulture i o zajednicama kulture i na taj način označili početak javne rasprave o ovom izuzetno važnom dokumentu iz područja naše kulturne politike.*)

Primerbe o kojima će ovom prilikom biti reči imaju tako sasvim određenu namenu, tj. vezane su za dati nacrt zakona i za okolnosti koje prate javnu diskusiju o njemu.

Tezama se čini da je osnovna vrlina ovih teza to što one nastoje da se kulturni život u nas usmeri u pravcu njegove demokračičnije vizije, nesputanijeg akcionog radijusa subjekata kulture i svežijeg polazišta jedne nove institucionalizacije činilaca kulturne politike. Drugi vid ovih inovacija tiče se neposredno materijalnih temelja kulturnog rada. Naime, u tezama je opipljiv napor da se, najzad, kaže nešto određenije o tome kako će se obezbediti trajniji i stabilniji, a i efikasniji, izvori finansijskih sredstava namenjenih ovom području našeg intelektualnog života.

Tako ipak, uprkos nizu zaista samoupravnih rešenja, ne možemo a da ne primetimo i u ovim tezama još uvek značajnu meru zavisnosti samoupravljačkih organizacionih jedinica od društveno-političkih zajednica, tj. skupština (opštinskih, međuopštinskih, pokrajinskih itd.), koje su i do sada bile odlučujući nosilac kulturno-političke inicijative, njenih instituta i sadržaja.

Tako teza 5. predviđa da samo društveno-političke zajednice osnivaju zajednice kulture. U vreme kada se uveliko govori o slobodnijoj komunikaciji samoupravnih subjekata, tj. radnih organizacija pre svega, o neophodnosti da oni sami regulišu svoje međusobne odnose, udružuju vlastita sredstva i rad na načelima dobrovoljnosti i autentične solidarnosti, izgleda nam odviše rigorozno svako rešenje ovog

1713

*) SKUPŠTINSKI PREGLED, god. VI, br. 28, Beograd, oktobar 1968.

pitanja koje ne uzima u obzir i mogućnost da se i same zainteresovane radne organizacije i institucije iz oblasti kulture konstituišu u zajednicu kulture.

I u tezi 12. osetan je prizvuk ove zavisnosti. Poslednji stav nam saopštava da program (radni, finansijski i drugi) zajednice kulture „podleže saglasnosti skupštine odgovarajuće društveno-političke zajednice”. Prirodno je da ovaj stav treba tumačiti tako da skupštine političko-teritorijalnih organa žele da se predstave kao arbitri kulturne akcije, njenog programa i samoorganizovanja. Verujemo da je daleko celishodnije ove međusobne odnose tumačiti pretposljednijim stavom pomenute teze, koji kaže da se program zajednice donosi u skladu sa planovima i programima društveno-političkih zajednica o razvoju kulture. Time se ostavlja daleko više prostora za plodonosnija, obavezna konsultovanja ova dva aktera kulturne politike, uz uzajamno poštovanje osobenosti i jednog i drugog.

TRIVO
INDIC

Ali, najosetljivije čvorište u ovim međusobnim odnosima, ona komponenta spoljašnje nužnosti, ogleda se u prisutnosti elemenata budžetskog sistema u finansiranju zajednica kulture. Oni oblici materijalnog ispomaganja koje smo želeli da prevaziđemo ovim tezama i na koje smo odavno digli poviku iskrsavaju evo opet u nešto promenjenom ruhu. I opštinska, i međuopštinska, i pokrajnska i republička zajednica kulture glavninu materijalnih sredstava stiču iz sume sredstava koju su društveno-političke zajednice dužne da po Ustavu i zakonu obezbede za podmirenje društvenih potreba i izvršavanje zadataka u oblasti kulture, kao i drugih sredstava koje one izdvajaju i dodeljuju za aktivnosti u ovom području društvenog života. U ostale izvore prihoda zajednica kulture ove zakonske teze ubrajaju: deo filmskog doprinosa određen propisima o filmskom doprinosu; republički porez na promet robe na malo od alkoholnih pića, ostvaren na teritoriji opštine; republički doprinos iz ličnog dohotka od autorskih prava, patenata i tehničkih unapređenja; doprinos za korišćenje autorskih dela po prestanku autorskih imovinskih prava; naknade za korišćenje narodnih, književnih i umetničkih tvorevina putem izvođenja; sredstva koja radne i druge organizacije i građani ustupaju zajednicama kulture, kao i druge prihode koji pripadaju zajedn. cama kulture po posebnim propisima. Ovo nabranje nas upućuje na to da je zakonodavac stvarno pokazao najbolju volju u naporu da realizuje jednu od osnovnih intencija datih teza, želju da osigura kulturi trajne i stabilne izvore finansijskih sredstava.

Ali, glavnina dosadašnjih primedaba na ove zakonske teze upravo je vezana za predloge pomenutih izvora prihoda zajednica kulture.

Pre svega, nemoguće je da se ne uoči korelacija sa dosadašnjim sistemom budžetskog preliivanja sredstava iz skupština u ustanove kulture, što će ponovo reprodukovati već poznate slabosti sistema koji smo želeli da prevaziđemo uvođenjem fondova (npr. značajna diskreciona prava van samoupravnog uticaja, inertnost administracije u izvršavanju svojih

obaveza, itd.). Pored toga, dobro je poznato u kojoj meri savezni propisi sputavaju društveno-političke zajednice u izboru fiskalnih instrumenata, obimu poreza, njihovoj manipulaciji. Kao što vidimo, jedino je porez na promet alkoholnim pićima ustupljen opštinskim, tj. međuopštinskim zajednicama kulture. Ako bi on iznosio samo i 3 odsto, kako se predviđa, opštinama bi ostalo oko 4 milijarde starih dinara, što je značajan iznos kad se ima u vidu da su do sada opštine u Srbiji izdvajale za kulturu svega 8 milijardi i 800 miliona starih dinara. Zato je šteta što zakon o finansiranju kulture neće moći da nam osigura alternative za izdašnije poreze, jer je centralizacija materijalnih sredstava i odlučivanje o njima fakat koji je, na žalost, još uvek van domašaja samoupravnih tela. Samo je ono samoupravno organizovanje realno koje je praćeno i adekvatnom materijalnom osnovom i potporom, pa u ovom pogledu ni kulturni život ne predstavlja izuzetak. toliko je još opravdanije isticati zahtev da ove, kao i druge zakonske nacрте uvek prati i odgovarajuća finansijska dokumentacija koja bi realnije prikazivala predložena rešenja iz domena fiskalne, poslovne i druge politike. Onda bismo mogli da savesnije raspravljamo o tome da li je, recimo, teza o vezivanju kulturnog rasta za nacionalni dohodak u fiksnim proporcijama prihvatljivija od različitih modela finansiranja, u čijim sklopovima otkrivamo tragove budžeta, siromašnog izbora poreskih mera i sl. Mi možemo i prihvatiti uveravanja da će predložene finansijske mere u ovim tezama obezbediti sadašnji tempo kulturnog rasta (tj. da će Srbija u idućoj godini dobiti 27 milijardi i 880 miliona starih dinara za kulturu), ali da li će one stvoriti mogućnosti za nove duhovne apetite, za investiciona ulaganja u ovom području, to je pitanje koje će teže dobiti pravi odgovor.

kada je reč o drugim temama iz delokruga ovih teza, posebno o zadacima i poslovanju budućih zajednica kulture, želeli bismo da iznesemo još neka zapažanja.

islimo da bi jedan od zadataka ovih zajednica, posebno na nivou Republike (teza 19) moralo da bude podsticanje i organizovanje naučnoistraživačkog rada u oblasti kulture, organizacije i programiranja kulturnog razvitka, a takođe i stvaranje jedinstvenog sistema dokumentaciono-statističke službe koja bi opsluživala ovo područje društvenog života, tim pre što smo svesni koliko je naš smisao za improvizaciju i u ovom prostoru dokazan i poguban.

riga o kulturnim potrebama dece i omladine morala bi biti eksplicitna obaveza zajednica kulture (to bi se moglo reći u tezi 19. ili tezi 20), jer je i u ovom području prisutna specifična diskriminacija po starosnim grupama. Zbog nepostojanja sistematske brige o vaspitanju i stvaranju kulturnih navika kod dece i omladine, šund i kić uzimaju sve više maha delujući po svojim efektima kao svojevrsan duhovni genocid. Zato smatramo da bi društvo moralo da preuzme na sebe odgovornost da deci i omladini omogući autentičan kulturni život, negu pravih intelektualnih potreba.

O FINANSIRANJU
I O ZAJEDNICAMA
KULTURE

miomir
petković

O RADNOM STAŽU — EKONOMSKI I HUMANO

Problem povećanja proizvodnje i ekonomskih efekata zavisi u svakoj radnoj organizaciji od nosioca proizvodnje — čoveka i sredstava kojima obavlja rad. Otuda i proizlazi zahtev za stalnom obukom i stručnim osposobljavanjem izvršioca rada i usavršavanjem sredstava za rad.

Osnovi Rezolucije o ekonomskoj politici i merama za dalju realizaciju društvenog plana razvoja Jugoslavije od 1960. do 1970. godine, ističu kao neophodno „dosledno sprovođenje mera koje su već preduzete i koje će se dalje preduzimati u cilju stvaranja većeg prostora za brže zapošljavanje mladih kvalifikovanih radnika” i „poboljšanje postojeće kvalifikacione strukture zaposlenih”. U daljem tekstu se posebno ističe da je „od bitnog značaja potpuno i dosledno sprovođenje propisa o obaveznom prijemu pravnika u radnim organizacijama”.

Ovakvi zaključci izražavaju opšte zakonitosti privrednog razvoja i konkretne potrebe jugoslovenske privrede kao celine. Za potpuno sagledavanje celog problema, međutim, korisno je utvrditi kako se on postavlja na nižim nivoima u radnim organizacijama, ako ne u svima a ono u najvećim među njima. U ovom tekstu pokušaćemo da pokažemo kako se pitanje radnog staža i njegovih posledica na zapošljavanje postavlja u jednom od najvećih giganata naše privrede, Rudarsko-topioničarskom basenu Bor, i kakvi su zaključci na osnovu toga mogu izvesti.

Rudarsko-topioničarski basen Bor pripada grupi onih radnih organizacija koje su i pre reforme ozbiljno shvatile značaj kvalifikovanog mladog kadra. Njegova podrška stavovima Rezolucije i zalaganje za njihovu realizaciju nije samo načelne prirode niti potiče iz trenutnog političkog stava, već iz stvarnih ekonomskih interesa basena. Zato dal

nas samo u Zajednici radnih jedinica Rudnici, topionice i rafinacija bakra Bor rade 352 pripravnika, mlada radnika, tehničara, inženjera i radnika drugih struka. Ova zajednica, istovremeno, finansira školovanje 727 učenika i studenata. Na svakih 5,2 radnika u Zajednici dolazi jedan pripravnik, učenik ili student.

Unutar Zajednice, kao i u okviru čitavog basena, posebna briga je posvećena modernizovanju agregata i procesa proizvodnje. Celokupna ulaganja u modernizaciju i rekonstrukciju dosežu iznos od oko 1,2 milijarde novih dinara.

Pored svega što je učinjeno i što se čini, Rudnici, topionice i rafinerija bakra Bor (ranije Borski rudnik) neće imati takvu produktivnost i ekonomičnost kao ostala visoko razvijena preduzeća iste grupe u svetu.

Pre rata Bor je bio rudarsko-metalurška kolonija sa vrlo malim brojem kvalifikovanih radnika. U toku rata koncentracioni logor svih narodnosti. Neposredno posle rata ostala su mu u nasleđe dotrajala sredstva za rad, što je od radnika zahtevalo izuzetne fizičke napore. Treba reći da je period obnove za Bor, kao i za mnoga druga preduzeća, značio u izvesnom smislu nastavak rata. Od oktobra 1944. do 1952. godine na radu je poginulo 139 a teško povređeno 265 radnika. To je period u kome su gotovo jedina hrana bili pasulj, kupus i krompir, a stambene prostorije barake bivših logora. To je period u kome se brzo starilo i iscrpljivalo.

Nedostatak radne snage rešavan je tzv. frontovskim brigadama, koje su u rudniku i topionici radile dva do tri meseca, a zatim ustupale mesto novim. Od 1945. do kraja 1952. godine Bor je upošljavao 8.000—9.000 radnika, od kojih i do 3.000 onih koji su samo sticajem okolnosti dolazili na rad.

Jedan deo ovih radnika, iz siromašnih sela istočne i južne Srbije, Kosmeta i Makedonije, ostao je u preduzeću. Proces popunjavanja radnih mesta nekvalifikovanim radnicima nastavljen je i kasnije, a sredinom 1953. godine otvorene su prve značajnije škole za masovnije kvalifikovanje radnika. Veliki deo radnika došao je u preduzeće sa 35 i više godina starosti, a bez i jedne godine priznatog radnog staža.

Rekonstrukcija i modernizacija preduzeća 1961. godine, a naročito modernizacija koja je u toku, postavlja zahtev za sasvim drugim profilom radnika. Visoka mehanizacija i automatika procesa traže školovane radnike. Pored sve pažnje koja se poklanja kvalifikovanju pomoću kursova, na ovaj način je nemoguće osposobiti radnike koji su po fizičkoj iscrpljenosti i starosnoj strukturi nesposobni za nove uslove tehnoloških procesa.

Prema poimeničnoj statistici, u Rudnicima, topionicama i rafinaciji bakra Bor radi danas 446 radnika koji imaju 55 do 67 godina i radni staž od 15 (23 radnika) do 38 godina (26 radnika).

Sistematskim pregledima, koji su izvršeni 1967. godine, utvrđeno je teže oštećenje zdravlja kod 1.065 radnika jame, površinskog kopa, flotacije i topionice. Prosečna starost ovih radnika je oko 46 godina, a prosečan radni staž oko 20

godina. Pored toga, Zajednica radnih jedinica upošljava 188 invalida rada i rata. To znači da na oko 3,3 uposlena dolazi po jedan radnik sa znatno smanjenom ili sasvim iscrpljenom radnom sposobnošću.

Ovakav broj starih i iscrpljenih radnika, čija je sposobnost za stvaranje dohotka svedena na minimum, odražava se i na proizvodnju basena, odnosno znatno smanjuje njegovu sposobnost proširene reprodukcije. Kada se zbog toga postavi logično pitanje zašto se takva radna snaga ne zameni novom, mlađom, zdravijom i kvalifikovanijom, obično se kaže da bi to bilo lepo, ali da je neizvodljivo, socijalno ili ekonomski, ili i jedno i drugo. Konkretnije rečeno, smatra se ili čak dokazuje da se takva zamena ne može izvršiti a da se sada zaposleni ljudi ne liše sredstava za život ili da bi njihovo penzionisanje pod uslovima koji im to omogućavaju stajalo više nego što iznose gubici koji nastaju zbog njihove smanjene radne sposobnosti. Da li je to stvarno tako? Pod pretpostavkom da se penzioniše svih 1.511 starih i iscrpljenih radnika (bez invalida) trebalo bi primiti u radni odnos 900—1.000 novih mladih radnika. Godišnja bruto-masa ličnih dohodaka svih 1.511 radnika iznosi oko 27,8 miliona novih dinara, pri čemu je prosečan neto lični dohodak po jednom radniku 980 dinara. Ako bi bilo primljeno 950 novih radnika i njihov mesečni neto lični dohodak iznosio 1.200 dinara, godišnja bruto-masa iznosila bi oko 21,3 miliona novih dinara. Prema tome, u dohotku preduzeća ostajalo bi više oko 6,5 miliona dinara, ne računajući mogućnosti u povećanju proizvodnje i produktivnosti.

Međutim, sasvim je jasno da nije moguće penzionisati sve. Ako bi se usvojili predlozi koje je dao basen Bor — staž 35 godina, mogućnost otkupa jednog dela staža i odlazak u penziju po ličnom zahtevu bez dovoljnog staža, u ovoj zajednici bi bilo moguće penzionisati u toku dve godine oko 1.000 radnika. Stručne službe procenjuju: oko 120 radnika starijih od 55 godina i sa stažom ispod 25 godina otišlo bi u penziju na lični zahtev; oko 230 radnika penzionisalo bi se sa punim godinama staža, a trebalo bi otkupiti staž za oko 650 radnika. Pod pretpostavkom da se za svakog radnika otkupi 10 godina staža, računato na sadašnji prosek ličnog dohotka sa stopom doprinosa 45,32% (doprinos za penziju i zdravstveno osiguranje sa dodatnim doprinosima), preduzeće bi trebalo da uplati iznos od oko 34,2 miliona dinara. Ovaj iznos preduzeće bi moglo uplatiti socijalnom osiguranju za 7 godina samo iz ostvarene razlike u dohotku. Sredstva za otkup penzija, odnosno dela radnog staža, izdvajala bi se iz dohotka, ali ne bi trebalo da se opterećuju nikakvim doprinosima.

Iz navedenih podataka, iako su rudimentarni, očigledno je da su predlozi koje je basen Bor dao Saveznom izvršnom veću zasnovani na ekonomskoj računici ne samo ovog basena već i nacionalne privrede. Međutim, oni plediraju i za humani odnos prema onom delu radnika koji je, na žalost, dosta rano sagoreo u borbi za socijalizam. Treba reći da oko 400 rudara i topioničara svake dve godine odlazi po

tri meseca na lečenje, da bi mogli raditi naredne dve godine. Za veliki deo radnika sa teže oštećenim zdravljem, rad je sve više mučenje, a sve manje zadovoljstvo.

Basen Bor je spreman da dalje otvori vrata mladim radnicima svih profila. Međutim, nužno je da se skraćenje radnog staža prihvati kao neminovnost, kao uslov da se brže ostvari duh privredne i društvene reforme. Samo mlađa školovana radna snaga može uvesti nauku u preduzeće na širom otvorena vrata. Samo ona može u punoj meri ovladati modernom tehnikom i tehnologijom, a u razvoj samopravnih odnosa uneti novi revolucionarni duh.

O RADNOM STAZU
— EKONOMSKI I HUMANO

Kako ostvariti ovaj zahtev sadašnjeg momenta?

Možda je jedna od mogućnosti da se usvoji rešenje, po kome bi staž od 35 godina važio za one radnike koji su stupili na posao do kraja 1952. ili 1953. godine a sada imaju najmanje 20 godina rada. Ovakvo rešenje omogućilo bi da se privreda brže oslobodi dela neproduktivne radne snage a da istovremeno nema značajnijeg pritiska na fondove socijalnog osiguranja. Razume se da bi i u ovom slučaju trebalo omogućiti odlazak u penziju na lični zahtev, bez potpunih godina staža. Takođe bi trebalo usvojiti otkup dela radnog staža, kao mogućnost da ekonomski jake organizacije brže idu u dalju ekspanziju.

Na kraju pomenimo naše heroje rada iz perioda 1945—1951. godine. Alija Sirotanović, Ljuba Jovanović, Međed Huseinović, Bajram Hajirizi i niz njima sličnih ispunjavali su petoletke samo u toku dve godine rada. Oni su za dve godine ostvarivali radne zadatke postavljene za petogodišnji plan! Međutim, većina njih danas ima jedva 30—35 godina radnog staža. Svi ovi momenti ukazuju da je nužno brzo naći pravo rešenje ovog ekonomski i socijalno krajnje ozbiljnog problema.

sergej
flere

**O MILSOVOJ
ELITI MOĆI —
NAKON DVANAEST
GODINA***

Značaj jedne teorijske studije iz oblasti društvenih nauka u znatnoj meri je u njenoj sposobnosti predviđanja.¹ U tom smislu zanimljivo je uporediti neke događaje iz najnovije američke istorije sa analizama i ocenama izrečenim u ovoj knjizi, objavljenoj pre dvanaest godina, koja je, možda, najkontroverznija među onima što se odnose na američku političku strukturu. Ne može se očekivati ni od Milsa, niti od bilo kog drugog da egzaktno predviđa pojedinačne događaje. To ne spada u oblast nauke. Pada u oči, međutim, čitajući danas, dvanaest godina posle objavljivanja, „Elitu moći”, da se neki događaji iz istorije SAD nastali posle pojavljivanja te knjige mogu uspešno analizirati upravo u svetlosti stavova izrečenih u njoj. Tu se imaju u vidu prvenstveno dva događaja, koji su istovremeno od izuzetnog značaja za savremenu istoriju uopšte: dolazak na vlast i pad Džona F. Kenedija i vijetnamski rat.

I

Prema Milsu, elitu moći koja se obrazovala u SAD sačinjavaju tri osnovne društvene grupe. To su (1) privredna elita, nove i stare više klase, koje se ujedinjuju u vrhovima korporacija kao njihovi egzekutivni rukovodioci i kao njihovi vlasnici, (2) politička elita sastavljena od najviših

*) C. Wright Mills: *The Power Elite*, Oxford University Press, New York, 1956; srpskohrvatsko izdanje Rajt Mila: *Elita vlasti*, Kultura, Beograd, 1964.

¹) Milsova teorija elite moći može se danas analizirati, prvo, sa stanovišta promena u personalnom i društvenom sastavu elite nastalih u međuvremenu i, drugo, sa stanovišta posmatranja određenih događaja koji su, javivši se u međuvremenu, pokazali opravdanost njegovih stavova. Ovde je namera da se osvetle neke pojave iz druge grupe.

funkcionera savezne izvršne vlasti i (3) vrhovi vojne mašinerije, okupljeni oko zajedničkog generalštaba svih rodova vojske. Dve su napomene značajne za potpunije razumevanje tako koncipiranog sastava elite moći:

Prvo, odnos snaga između ta tri sloja koja sačinjavaju elitu menjao se tokom poslednjih sto godina (kada se, po Milsovom mišljenju, obrazovala jedna elita moći na nivou SAD). Krajem prošlog i početkom ovog stoleća odnos snaga u okviru te elite bio je izrazito u korist vrhova kapitala; postojala je vlast „golog novca.“ Političari su bili puki eksponenti krupnog kapitala. Usled spoljne sigurnosti SAD, obezbeđene prirodnim činiocima, vojna organizacija bila je skromne veličine, a udeo njenih vrhova u raspodeli društvene moći bio je još skromniji. Odnos snaga promenio se u korist političara kao nezavisnijeg predstavnika društva tj. manje zavisnog od kapitala — početkom i sredinom administracije Franklina D. Ruzvelta. Tada su političari pretendovali na to da delaju u interesu celog društva i nastojali da to i ostvare na uštrb trenutnim sitnim interesima krupnog kapitala. Tako nešto bilo je moguće u trenucima teške strukturalne krize kapitalizma. Krajem vladavine Ruzvelta, kada je ostvarena konsolidacija sistema, počinje priroda američkog kapitalizma da se korenito menja: nastaje serija ratova u kojima učestvuju SAD i počinje vrtoglavo da raste moć vojnih krugova kao saveznika kapitala protiv etatističke njudilovske politike i njenih nosilaca. Američki kapitalizam postaje ratni, vojni kapitalizam. Uspešno funkcionisanje privrede počinje da biva uzročno zavisno od krupnih vojnih izdataka. Ti izdaci rastu u ratu ili kad je on neposredno na vidiku — a takva je situacija postala konstantna, ističe Mils.

On ima, dakle, istorijsko-razvojni pristup u koncipiranju svog shvatanja elite moći. Tu se on korenito razlikuje od teorija elite (Platon, Pareto), gde se postojanje elite vezuje za izvesna imanentna svojstva pojedinaca i društva.

Drugo, vrlo je čest slučaj da pripadnici elite moći tokom svog aktivnog života više puta promene sektor svoje delatnosti. Oni mogu biti prevashodno predstavnici krupnog kapitala, koji su veći deo svog života proveli u rukovodstvima korporacija, ali, takođe, i aktivni političari, ili penzionisani generali i admirali, i kao takvi predsedavati korporacijama (gde njihova uloga nije samo u obezbeđivanju vojnih porudžbina). Obratno, predstavnici krupnog kapitala mogu se takođe nalaziti na čelu vojne mašinerije SAD, što je, po pravilu, i slučaj.

To preplitanje uloga u sadašnjoj konstelaciji snaga omogućava prevagu uticaja krupnog kapitala (korporativnosvojinskih interesa) i vojnih vrhova u političkom životu nad političarima (kao relativno nezavisnom subjektu). To znači i prevagu njihovog uticaja u donošenju odluka koje imaju danas sveobuhvatan značaj, a posebno u pitanjima rata i mira, koja su se pretvorila samo u pitanja rata, jer — mira više nema. Profesionalni političari postaju eksponenti vojnih i privrednih krugova. Ukoliko se oni nalaze u predstavničkim telima, oni gube moć donošenja glavnih odluka,

O MILSOVOJ
ELITI MOĆI —
NAKON
DVANAEST GODINA

jer njih sve više donosi isključivo vrhovna savezna izvršna vlast.

II

Džon Kenedi mogao je da dospe na položaj predsednika SAD mimo nekih uobičajenih pravila političke igre: on je dospeo bez aktivne podrške partijske mašinerije Demokratske stranke, ali zato uz pomoć novca iz ogromnog porodičnog bogatstva. I Mils pominje izuzetno korišćenje novca radi osvajanja vlasti od strane Kenedija već na početku njegove političke karijere.² Pored toga Kenediju je umnogome pomogla njegova privlačnost, osvajanje masa ne toliko političkim obećanjima koliko ličnim šarmom. Makluan ističe naročito efikasnost Kenedijevih nastupa na televiziji.³ Međutim, jednom, kad je došao na vlast, on je nastojao da igra političara nezavisnog od interesa pojedinih političkih i ekonomskih grupa, tj. nezavisnog od onih koji drže moć u svojim rukama: privredne i vojne elite. Došao je u otvoreni sukob sa najkrupnijim kapitalom oko maksimiziranja cena čelika. Takođe se pominje da se sukobio sa ekstraktivnom i prerađivačkom industrijom nafte oko poreskih olakšica, što, međutim, nije dospelo u širu javnost.⁴ Mada je intenzivirao rat u Vijetnamu, on je stvarao perspektivu dugoročnog svetskog mira.

Pada u oči sličnost Kenedijeve političke orijentacije i njegovog političkog stila sa Franklinom D. Ruzveltom: bogatstvo i šarm kao sredstva pomoću kojih su dospeli na položaj predsednika SAD (poznata je Ruzveltova spretnost u ostvarivanju efekata preko radija), nastojanje da se uzdignu nad interese kapitala, etatističke mere u privredi. Obojica su forsirali rat, ali su stvarali dalekosežne perspektive za mir. To bi bile samo bitne sličnosti. Među sporednijim može se istaći, npr., da su se obojica okružila savetnicima koji su bili visoki intelektualci. Verovatno je da se Kenedi — svesno ili nesvesno — identifikovao sa Ruzveltom .

Ono što se bitno razlikovalo bila je društveno-istorijska situacija. Ruzvelt je došao na vlast u okolnostima teške privredne i društvene krize kapitalizma, kad je kapital morao da dopusti primenu etatističkih mera, jer su one bile neophodne za konsolidaciju kapitalističke društveno-ekonomske strukture. Za vreme Kenedija takva situacija nije postojala; krupni kapital i vojna elita bili su mnogo snažniji, a društveno-ekonomski sistem bio je relativno stabilan. Vodeće snage unutar elite moći, vojne i korporacione, nisu bile primorane da dopuste da se nezavisni političari uzdignu iznad njih, da primenjuju mere etatističke intervencije koje bi štetile njihovim interesima. Pošto je Kenedi kao predsednik SAD imao vrlo široka ovlašćenja, on je predstavljao očiglednu smetnju funkcionisanju ustanovljenog poretka stvari.

²) *Ibidem*, pp. 250—251.

³) Marshall McLuhan: *Understanding Media*, p. 330, Mc Graw-Hill, New York, 1965.

⁴) V., npr., Hobart Rowen: *The Free Enterprisers; Kennedy, Johnson and the Business Establishment*, Putnam, New York, 1964., p. 15

Agresivni rat koji SAD vode u Vijetnamu govori sam za sebe, svojim tokom, svojom dužinom i — na prvi pogled — svojom neshvatljivom iracionalnošću u upornosti SAD u njegovom vođenju, u prilog tezi da je privredni sistem SAD postao ratni kapitalizam. Stalni rat (ili barem pripreme za njega) postao je neophodan uslov za funkcionisanje privrede SAD. Na nivou nosilaca vlasti to upravo govori u prilog tezi da su vojni i privredni vrhovi postali njeni suvereni i isključivi nosioci. Činjenica da njihov uticaj spolja nije vidljiv upravo svedoči o znazi tog uticaja.

O MILSOVOJ
ELITI MOĆI —
NAKON
DVANAEST GODINA

Posle izlaska ove knjige izražene su sumnje da je Mils precenio uticaj vojnih krugova i da je taj uticaj bio samo privremeno velik usled uslova hladnog rata. Činjenica da je hladni rat uskoro zamenjen vrućim govori više u prilog piscu, da je američki kapitalizam postao ratni i vojni, a da pripadnici vojnih vrhova postaju sve snažniji deo unutar elite moći.

Milsovi stavovi o strukturi elite moći, o odnosu između grupa koje je sačinjavaju i o ratnoj prirodi današnje američke privrede, mada nisu neposredno iskustveno dokazani, ipak danas izgledaju još verovatniji nego pre dvanaest godina.

U tom smislu teško se mogu prihvatiti prigovori da je Mils prenebregao uticaj drugih političkih subjekata, posebno društvenih klasa i političkih stranaka. Klasni antagonizmi nisu se u SAD otvoreno izražavali za poslednjih trideset godina, otkad su one prebrodile tešku strukturalnu krizu svog društvenog sistema. Niz tendencija delovao je nasuprot ispoljavanju te strukturalne podele, među kojima valja istaći mehanizam vertikalne društvene pokretljivosti, a možda još više veru u postojanje te pokretljivosti, čime je težnja za poboljšanjem položaja radnog čoveka preneti sa kolektivnog na individualni plan, tako da je ostvarenje te težnje, i to je bitno, umirujuće delovalo na društvene sukobe. Radničke vođe, pak, umesto da rukovode borbom za poboljšanje položaja radničke klase, teže da zauzmu što više mesto na društvenoj lestvici statusa i da, po mogućstvu, uđu u elitu moći. Težnja čoveka za ostvarenjem svoje generičke suštine u procesu rada transformiše se u otuđenu težnju za dostizanjem što višeg nivoa u sferi potrošnje. Društveni sistem uspeo je da u pojedinca ugradi motivacione mehanizme koji doprinose njegovoj stabilnosti, tako da ne dolaze do izražaja latentne konfliktne tendencije zasnovane na klasnoj podeli. U tome je ogromnu ulogu odigrala i televizija kao moćni diseminator društvenih vrednosti.

Političke stranke u SAD takođe ne valja posmatrati kroz „evropske naočari.“ Tačno je da su one organizatori okupljanja masa u vezi sa izbornom aktivnošću. Ne treba im, međutim, pripisivati mnogo veću političku ulogu. Mada se u njihovim izbornim programima nalaze izvesne razlike u formulacijama koje su „mikroskopske“, one nisu nosioci različitih ideologija. Još manje bi se moglo reći da su političke stranke (kad se njihovi predstavnici nalaze na vlasti) nosioci politikâ koje bi služile različitim društvenim klasama. Obe vodeće stranke ostvaruju politiku koja

štiti interese elite moći, mada u ostvarivanju njenih interesa one imaju samo ograničene zadatke. Američke stranke su, kako kaže Brajs, „trkački konji”, njihova aktivnost je izborna utakmica, čija je funkcija stvaranje mita o političkom pluralizmu i demokratiji, dok se stvarna politička i ideološka borba preko njih ne vodi.

Na kraju valja pomenuti da postoji jedno neobično zanimljivo pitanje na koje Mils nije pružio zadovoljavajući odgovor (ukoliko se prihvati celina njegove koncepcije elite moći). On ne priznaje organizovanost elite. Ona deluje spontano u okviru postojećeg institucionalnog poretka, mada sam Mils priznaje da deo njenih aktivnosti ostaje obavijen „tajnošću” i „ispod površine.”⁵ Izgleda da se tu nalazi bitan nedostatak Milsove analize: nepostojanje pravog odgovora na to kako se ostvaruju organizovanost, koordinacija delatnosti, usklađivanje interesa i akcije elite.

Ili je, možda, moguće da postoji (nama sasvim stran) toliko visok stepen zajedničkog interesa među formalno potpuno nezavisnim činiocima i tolika konsolidovanost društvenog sistema da se interesi jedne takve grupe mogu ostvarivati spontano preko postojećeg institucionalnog poretka?

⁵) Ibidem, pp. 292—293.

vučina
vasović

**FEDERACIJA I
KONSTITUISANJE
SAMOUPRAVNOG
DRUŠTVA**

U organizaciji Instituta za političke studije Visoke škole političkih nauka u Beogradu je 15. i 16. novembra održano savetovanje na temu „Karakter i funkcije federacije u procesu konstituisanja samoupravnog društva”. Svest o visokoj aktuelnosti i značaju problema federalizma nije samo karakteristika stanja naše savremene teorijske misli i političke prakse. Sa istom aktuelnošću taj problem se danas javlja i u starim ustavnim unijama širom sveta, a u Velikoj Britaniji, Belgiji, Čehoslovačkoj (dok i konačno nije prešla na federativni tip uređenja) dobija karakter ozbiljnog političkog pokreta. Slična je situacija i sa mnogim zemljama u razvoju.

Stoga nije ni čudo što je ovo savetovanje pobudilo veliko interesovanje naučne i političke javnosti i dalo pozitivne rezultate u brojnim pismenim priložima (47) njegovih učesnika i, nešto manje, u diskusiji koja se vodila na samom savetovanju. Radi lakšeg uvida u osnovne teorijske i političke pozicije učesnika i njihovog dovođenja u međusobni odnos poređenja i konfrontacije, čini se korisnim, u okviru ograničenog prostora kojim raspolažemo i uz izvestan rizik simplifikacije, razvrstati priloge u četiri osnovne tematske oblasti.

Prvi kompleks pitanja vezan je za teorijsko-komparativna razmatranja suštine i karaktera federacije, druga grupa pitanja obuhvata institucionalno-pravne probleme organizacije vlasti u federativnom uređenju, treća oblast zahvata problematiku ekonomskih funkcija federacije, dok četvrta razmatra probleme odnosa federacije, nacije i narodnosti.

Čak i iz ovako poređanih i samo nabrojanih tematskih oblasti moguće je zapaziti interdisciplinarnan pristup (institucionalno-pravni, politikološki, sociološki, istorijski i dr.) u

razmatranju kompleksne problematike federacije, što je imalo pozitivnog dejstva na svestranije osvetljavanje njene suštine. S druge strane, može se reći da je takav pristup otežao šire konfrontacije mišljenja ili ih znatno ograničio u okviru pojedinih pristupa, a katkada ograničio zahvat po dubini problema.

U okviru prve tematske celine vredno je istaći napore koji nastoje da u svetlu istorijske retrospektive konkretnih federacija i značenja te reči otkriju neki manje ili više standard sadržine federacije i značenja reči federalizam. U bogatoj literaturi koja tretira probleme federalizma postoje neslaganja u pogledu sadržine samog pojma federalizma čak i onda kad se on uzima u smislu oblika složene države. Zato je, čini se, s pravom istakao G. Vedel da „termin federalizam pokriva sve, kao što u drugim epohama to čini termin liberalizam ili socijalizam“. Ako bi se iz tekstova učesnika savetovanja htelo izvući najčešće isticano određenje federalizma, onda izgleda opravdano navesti određenje federalizma kao „udruživanja i saradnje radi postizanja zajedničkih ciljeva, inače samostalnih ili autonomnih subjekata i individualiteta“ (J. Đorđević). Drugim rečima, svuda gde je reč o ujedinjenju bez unificiranja, gde različite ali solidarne ljudske zajednice žele istovremeno da ojačaju svoju moć i svoje slobode, federalizam sa nameće. Slično ovima je i mišljenje da je federalizam „istorijski vrlo značajan i specifičan oblik demokratskog ujedinjavanja bez prinudnog ukidanja samostalnosti sastavnih delova“ (N. Pašić). Kao što se vidi, ovaj koncept federacije prevazilazi shvatanje tradicionalne ustavne teorije, a naročito državopravne nauke, koja je suštinu i probleme federacije svodila na raspodelu nadležnosti između savezne i „pridružene vlasti“, odnosno savezne i „pridružene države“.

Kakvi se, onda, zaključci nameću posmatračima savremenih društveno-političkih tendencija u svetu ako se polazi od ovakvog određivanja federalizma. Još na prvi pogled, kako ističu mnogi autori, moguće je zapaziti jednu delimično paradoksalnu pojavu u savremenom svetu. S jedne strane, stalno raste broj federativnih država (danas ih u svetu ima oko 20, a broj stanovnika u njima iznosi oko 40% celokupnog stanovništva sveta), a, s druge strane, jačaju ingerencije države (saveza) kao teritorijalno organizovane javne vlasti u procesu proširene reprodukcije i u raspolaganju viškom rada. To, sa svoje strane, povećava i jača centralne državne funkcije i umnožava činovnički aparat države. Komparativni osvrt na etatističke tendencije u nizu političkih sistema veoma dobro ističe ona efikasna sredstva preko kojih se manifestuje koncentracija vlasti u rukama federacije.

S druge strane, pored ovakvih etatističkih tendencija, u savremenom svetu deluju i veoma jake tendencije unutrašnje diverzifikacije i razlaganja državnih celina, koje se ogledaju u potpunijem ispoljavanju i svestranijoj zaštiti nacionalnih, jezičkih i opštedruštvenih specifičnosti koje karakterišu društveno-ekonomski i kulturni individualitet pojedinih

sastavnih delova. No, upravo zato što se ovi elementi i tendencije federalizma i demokratizacije razvijaju uz snažno prisustvo etatiističke osnove, postoji niz opasnosti za opstanak federalizma, od kojih posebno treba istaći dve. Prva opasnost je vezana za mogućnost da centralizacija funkcija na nivou saveznih organa praktično ukine ružni stepen samostalnosti sastavnih delova; druga opasnost je u tome što samo puka decentralizacija, koja ne ide dalje od nivoa pojedinih federalnih država i koja se svodi samo na raspodelu već poznatih atributa državne vlasti u korist federalnih državnih jedinica, može voditi podrirvanju i destrukciji federativne zajednice ili ka formiranju neke vrste labave konfederacije.

FEDERACIJA I
KONSTITUISANJE
SAMOUPRAVNOG DRUSTVA

Napori jugoslovenske teorije i prakse do sada su činjeni u pravcu nastojanja da se naš federalizam istrgne iz „kandži” savremenih etatiističkih tendencija, s jedne strane, i konfederalističkih tendencija, s druge strane. Put za realizaciju ovakve vizije nađen je u što doslednijem razvoju samoupravljanja i postupnom odumiranju državnog monopola upravljanjem opštim društvenim poslovima. I to je ono što čini diferenciju, specifikum jugoslovenskog federalizma.

Na oslobađanjem društva od državnog omotača sve veći značaj u organizaciji slobodne društvene zajednice dobija princip funkcionalnog povezivanja na osnovu potreba udruženog rada. Skoro je opšteprihvaćeno mišljenje da je osnovna linija u razvoju svih društveno-političkih zajednica njihovo pretvaranje od organa teritorijalne organizacije državne vlasti u političke instrumente udruženog rada. Interesi i potrebe udruženog rada su osnova kriterijuma za raspodelu prava i dužnosti (podelu nadležnosti) između društveno-političkih zajednica kao i pri utvrđivanju principa njihove unutrašnje organizacije i međusobnog povezivanja. Tako se iz ovakvog teorijskog i implicite ustavnog koncipiranja društveno-političkih zajednica može zapaziti prevazilaženje hijerarhijskih odnosa kao i formalne podele vlasti i suvereniteta između njih.

Koliko god da je ovo opšte usvojeno mišljenje učesnika savetovanja pozitivno, naročito s aspekta potrebe da se prevaziđu odnosi klasične političko-teritorijalne reprezentacije, nama se ipak čini da ono nedovoljno ukazuje na moguće opasnosti i elemente negativne reprezentacije i u krilu funkcionalnog predstavljanja i povezivanja. Teorija i praksa će morati da otkrivaju te elemente i da traže sredstva za njihovo neutralisanje.

Činoga saopštenja naročito insistiraju na principu međusobnog dogovaranja između društveno-političkih zajednica, a neka idu još i dalje te smatraju da se ni jedno značajno pitanje na federativnom planu ne može rešiti bez pune saglasnosti svake od federalnih jedinica (Slavko Milosavljević). Od ovih mišljenja, koja, kao što se vidi, plediraju za prevazilaženjem svake uniformnosti, moguće je razlikovati ona shvatanja po kojima je decentralizaciju vlasti neophodno izvoditi u kontekstu najoptimalnije interpretacije i realizacije zajedničkog interesa, kao osnovne inspiracije vlasti u jednom socijalističkom društvu. „Interes proletarijata,

po ovom shvatanju, ili zajednički interes, ne može, dakle, biti prost zbir ili rezultanta posebnih interesa, asocijacija proizvođača' ili komuna... Kada se, međutim, celokupna inicijativa prepusti organima koji se formiraju spontaninim društvenim procesima, kada se, dakle, da primat posebnim interesima pojedinih regiona ili društvenih grupacija, kada se na bazi tih interesa, njihovog dogovaranja i sporazumevanja, određuje dobro jednog društva, kada ne postoji jedna suverena, emancipovana, ničim sputana demokratska snaga koja bi korigovala delatnost samoupravnih organa onda kad je ona protivna pravim interesima svih pripadnika društva, onda postoji pogodno tle za klice anarhizma" (Ć. Sadiković).

Može se reći da je jedno od centralnih pitanja savremene političke teorije, naime pitanje odnosa partijskog sistema i federacije, bilo jedva dotaknuto na savetovanju. Poznato je da se u političkoj teoriji uopšte u pogledu tog pitanja zauzimaju sasvim različita gledišta, počev od onih koja smatraju da federacija nužno zahteva politički pluralizam, naročito u vidu višepartijskog sistema, pa do onih koji smatraju da je višepartijski sistem ozbiljna smetnja stvarnom federativnom uređenju. U građanskoj političkoj teoriji je danas široko rasprostranjeno mišljenje da jednopartijski sistem pretvara svaku normativno-ustavnu federaciju samo u federativnu masku bez stvarne sadržine, s obzirom da se ustav i stvarni politički život prilagođavaju partiji a ne partija njima. U tom pogledu interesantan je, kao polemika sa ovim shvatanjima, prilog profesora Jovana Đorđevića koji smatra da teorijski i u konkretnim oblicima višepartijski sistem može da slabi i deformiše nužne procese usaglašavanja i ujedinjavanja, kao što i jednopartijski sistem može da nametne birokratske forme i odnose koji slabe pravu političku i ustavnu autonomiju federalnih jedinica ili njihov ravnopravni status. Istoriji nije nepoznato da su u određenim uslovima pojedini ideološki i politički jedinstveni pokreti bili neimari i garantija federativnih uređenja, a da su ideološke podeljenosti, rivalnosti i nesaglasnosti dovodile do diverzija, deformacija i raspadanja federacije. Sasvim je sigurno da ovaj problem zaslužuje posebnu pažnju i da će ga naša politička teorija, koristeći naročito istorijsko i komparativno iskustvo, morati ozbiljnije da uzme u razmatranje. Šteta je što niko od učesnika, sem profesora Đorđevića, nije raspravljao o ovom pitanju.

U okviru kompleksa pitanja koji se tiče odnosa federacije, nacije i narodnosti, pored jedinstveno izraženog mišljenja da je u samoupravnom socijalizmu neophodno posvetiti punu pažnju nacionalnom pitanju, treba posebno istaći i značaj koji su neki učesnici skupa pridavali pitanju principa samoopredeljenja nacija i nacionalnih manjina. Treba istaći da je ovo pitanje, u nekim svojim detaljima, dovelo do izvesnih razlika u gledištima. Jedan deo shvatanja smatra da, teorijski posmatrano, ni pristupanje federaciji ni istupanje iz nje (pravo na otcepljenje) nije suprotno njenom pojmu, s obzirom na to da je ona otvorena zajednica i po svojoj strukturi i biću zasnovana na sporazumu i pristanku.

Međutim, problem pristupanja federaciji, a naročito problem otcepljenja, je konkretni politički akt koji zavisi od niza složenih odnosa i uspeha, a ne samo od principa. I pored toga što nacionalne manjine u Jugoslaviji uživaju visok stepen kulturne i teritorijalno-političke autonomije i što su narodnosti i nacionalne manjine postale subjekt političkog sistema i nosioci originalnih ustavnih prava, one nisu i ne mogu biti nosioci one dimenzije suverenosti koja pripada udruženim jugoslovenskim nacijama i svakoj naciji ponaosob. Svako drugačije rešenje bilo bi suprotno unutrašnjim odnosima pojedinih državnih zajednica i ravnoteže međunarodne zajednice.

FEDERACIJA I
KONSTITUISANJE
SAMOUPRAVNOG DRUŠTVA

Od ovakvih shvatanja unekoliko se razlikuju ona mišljenja koja smatraju da su narodnosti, kao i nacije, pored ostaloga suvereni i konstitutivni elementi državnosti federacije, uz napomenu da postoje neke razlike između narodnosti i nacija. Ovo mišljenje se kritički odnosi i na ona shvatanja koja plediraju za tim da se nacije i narodnosti, pre svega, afirmišu kroz republike, i da potrebe narodnosti ne dosežu preko granice društveno-političke zajednice koju predstavlja republika. U tom smislu se ističu i neki nedostaci i nedоследnosti u Ustavu SFRJ, koje je neophodno u skorije vreme ispraviti.

Pored toga, ova shvatanja smatraju da je princip samoopredeljenja, uključujući i pravo na otcepljenje, nacionalnosti jedan od fundamentalnih faktora obezbeđenja pune ravnopravnosti nacija i narodnosti.

Pravo na otcepljenje će, nastavljaju dalje ova shvatanja, postati vrlo snažan faktor poverenja među nacijama i uticaće na to da faktički ne dođe do otcepljenja. Inače, sva mišljenja ukazuju na činjenicu da ni u jednom savremenom političkom sistemu nije postignut tako visok stepen samostalnosti i ravnopravnosti naroda i narodnosti kao što je to u jugoslovenskoj samoupravnoj socijalističkoj demokratiji.

Neke rasprave, koje su već duže vremena na isti način prisutne i opštepoznate, smatramo da nema potrebe na ovom mestu posebno isticati.

Vodeći računa o ovim već do sada istaknutim premisama vizije federativnog uređenja, mnogi učesnici savetovanja su pokušali da maksimalno prilagode i strukturu predstavničkih tela interesima različitih konstitutivnih elemenata federacije. U pogledu Veća naroda, kao posebnog i ravnopravnog doma Savezne skupštine, sa širokim kompetencijama i zasnovanog na podjednakom broju nacionalnih predstavnika, kako bi samostalnost i ravnopravnost naroda i narodnosti došla do punog izražaja, može se reći da postoji opšta saglasnost. Što se tiče strukture veća radnih zajednica, mišljenja su podeljena. Dok jedni zastupaju ideju koja je već i do sada bila prisutna i realizovana, da postoje posebna veća radnih zajednica, drugi smatraju da „tehnologija” skupštinskog odlučivanja i potrebe udruženog rada zahtevaju jedno jedinstveno Veće radnih zajednica.

I eventualno uvođenje društveno-političkog veća, odnosno Veća komuna u strukturu skupštine, umesto dosadašnjeg opštepolitičkog veća, bilo je predmet spora. Dok su jedni za

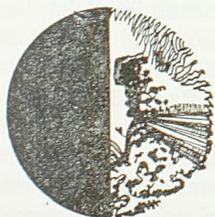
njegovo postojanje, drugi smatraju da je ono suvišno, naročito zbog toga što postoje Veće naroda, koje je ravnopravan i samostalan dom sa vrlo širokim kompetencijama, i Veće radnih zajednica. Svi interesi građana kao radnih ljudi i stanovnika određene teritorije komune mogu se izražavati preko Veća radnih zajednica i Veća naroda. Ovo tim pre što su komunalni interesi građana predstavljeni, pre svega, u republičkoj skupštini u skladu s odgovarajućim nadležnostima republike (Peter Klinar). Pored toga uvođenje Veća komuna komplikovalo bi još više i onako složen skupštinski mehanizam i pojačalo kompetencije federacije, što nije cilj našeg političkog sistema.

U bliskoj vezi sa tipom i strukturom predstavničkih tela, nekoliko učesnika je raspravljalo i o izbornom sistemu. Za razliku od nekih mišljenja i predloga za promenu Ustava SFRJ (koji je sačinila i dala na javnu diskusiju Savezna komisija za promene ustava), koji se zalažu za posredne izbore za veća radnih zajednica, neka mišljenja smatraju da je to neopravdano iz više razloga i preferiraju neposredne izbore. Pored ovih, raspravljalo se i o nizu drugih pitanja, kao što su federativni karakter uprave, odnos Skupštine i uprave itd.

U okviru grupe pitanja koja su se odnosila na ekonomske funkcije federacije bilo je i nekih nesaglasnosti i različitih mišljenja, počev od onih da treba ukinuti sva ili skoro sva prava države u oblasti proširene reprodukcije i onih koja postavljanje nacionalnih zahteva prema federaciji kategorišu kao anahronizam, pa do onih koja smatraju da je neophodno zadržati neka prava federacije u tom domenu i da su organi federacije odgovorni za funkcionisanje privrednog sistema. Uz to treba dodati da je mnogo više onih mišljenja koja smatraju da su radne organizacije, i da bi one trebalo da budu, osnovni nosioci sredstava proširene reprodukcije, a da je funkcija federacije da obezbeđuje samo opšte uslove poslovanja i da nekim ekonomskim merama utiče na odluke užih kolektiviteta. U celom ovom kompleksu ekonomske problematike najviše pažnje posvećeno je pitanju nerazvijenih područja, kao jednom od osnovnih pitanja ne samo naše zemlje nego i savremenog sveta uopšte. I tu je bilo različitih gledišta. Veliki deo priloga istakao je mišljenje, pozivajući se i na međunarodno iskustvo, da se u regulisanju pitanja nerazvijenih područja ne treba rukovoditi isključivo neposrednim ekonomskim kriterijumima zainteresovanih partnera, već da treba voditi računa i o širim posledicama koje mogu nastupiti iz takvog stanja. Stiče se utisak da pismena saopštenja, kao i diskusija, nisu dovoljno razradila pitanje normativne nadležnosti federacije u oblasti ekonomskih odnosa.

Ovo su samo neka od pitanja koja su, po mišljenju autora ovoga osvrta, dominirala savetovanjem, uz napomenu da je moguće da su neka još značajnija pitanja izostavljena, a neka manje značajna suviše naglašena. Uz to smo još mišljenja da je jednom ovakvom interdisciplinarnom pri-

stupu delimično nedostajao jedan širi filozofski ili filozofsko-politički pristup. Problem federacije i federalizma nije samo istorijsko, politikološko, sociološko, pravno, ekonomsko, nego — kao izvestan način integrisanja dela u celinu, užih interesa u šire interese i zajednice — i logičko, etičko-aksiološko i uopšte filozofsko, a naročito političko-filozofsko pitanje. Mada se ne može reći da je taj aspekt sasvim izostao, ipak bi bilo bolje da je on bio i šire zastupljen. Na kraju je potrebno istaći uverenje da će rezultati savetovanja korisno poslužiti našoj naučnoj i političkoj javnosti i dati pozitivan doprinos daljoj demokratizaciji našeg društveno-političkog sistema i života uopšte.

dr branko
pavlović

**SIMPOZIJUM
NIČE I
MARKSIZAM**

Na inicijativu i u organizaciji Uprave Filozofskog društva SRS 8. i 9. novembra o. g. održan je u Beogradu simpozijum na temu „Niče i marksizam“. Posle 1963. godine, kada je inicijativom istog društva održan simpozijum na temu „Filozofija, matematika i prirodne nauke“, ovo je prva značajnija manifestacija uže stručno-filozofske aktivnosti Filozofskog društva Srbije. Istina, u proteklom petogodišnjem periodu bilo je sličnih aktivnosti uz redovne godišnje skupštine Društva, ali nijedna od njih nije bila pripremana blagovremeno i uz svesrdni napor uprave Društva kao što je to bio slučaj sa ovom poslednjom. Treba reći da zasluga za to najviše pripada Nikoli Miloševiću, koji je u toku 1968. godine, kao predsednik Društva, svojim ličnim zalaganjem u toj oblasti, i ne samo u njoj, razbio izvesnu monotoniju koja je, čini se, pretila da postane obeležje postojanja toga Društva. Razume se, u takvom načinu postojanja Filozofsko društvo Srbije ne bi bilo izuzetak, jer puko trajanje po inerciji zahvatilo je i druga slična udruženja, u kojima niko ne dolazi, niko ne odlazi i ništa se ne događa.

Održan je, dakle, simpozijum, ali srećom ne takav u toku kojeg i posle kojeg se posmatraču stalno nameće pitanje čemu uopšte simpozijumi u misaono oskudnom svetu. Jedan simpozijum bez ritualnih dodataka, bez koktel-prijema, bez publiciteta: naši novinari su bili zauzeti drugim poslovima, TV snimatelji otišli su na druga mesta. Da se snimatelj trećeg programa Radio-Beograda nije pojavio sa svojim magnetofonom, činilo bi se kao da su razgovori o Ničeju i marksizmu održani u dubokoj tajnosti. Pa ipak, bilo je pravo zadovoljstvo sedeti tih dana u maloj sali Kolarčeve zadužbine i slušati ono što se govorilo i o čemu se rasprav-

ljalo. Zašto? Na simpozijumima, pored onog što je potrebno, obično ima i dosta suvišnog. Obično učesnici govore o onome što oni znaju a drugi ne znaju, a događa se da neki od njih govore ono što svi znaju, ili da s neobičnom važnošću i dostojanstvenošću saopštavaju sitne misli o krupnim stvarima. Ukratko, događa se da simpozijumi dobiju obličje svojevrsnog vašara taštine, i to možda najčešće u filozofiji, gde mnogim ljudima izgleda kao da ničeg na svetu lakšeg nema od filozofskog mišljenja i govorenja. Čini se, dakle, kao da ne može svako biti general i matematičar, ali da je mislilac svaki građanin koji nešto misli, koji zna baratati kategorijama iz filozofskih priručnika, ili bar kome je kao dan jasno za koga je: za Ničea ili za Marksa. Eto toga nije bilo na simpozijumu „Niče i marksizam”. Svakako da, kad je reč o skupu ljudi koje njihov poziv obavezuje da ne budu samo učeni, to nije neka osobito značajna vrlina. Ali kad jedan takav skup protekne tako da se na njemu pokaže zadovoljavajuća simetrija između količine reči i količine misli, onda je zadovoljstvo biti prisutan, sudelovati makar i kao posmatrač, onda je takav skup uspeo, a to znači ispunio je svoju svrhu.

Zasluga za to pripada simpozijastima, koji su nastupali ovim redom: Danko Grlić, čije saopštenje nosi naslov „Vječno vraćanje istog kao vraćanje umjetničkog u umjetnosti”; Milan Damjanović govorio je o „Ničevom pozitivnom nihilizmu”; Kasim Prohić o „Povjesno-duhovnim pretpostavkama odnosa Marksove i Ničeove filozofije”; Abdulah Šarčević je svoje izlaganje stavio pod naslov „Marksov model komunizma ljudske prirode i Ničevov projekt igre, ljudskog roda kao umjetničkog djela”; „Smisao Ničevog imoralizma” bio je predmet izlaganja M. Madina Životića; Nikola Milošević je svoje saopštenje posvetio pitanju „Šta Lukač duguje Ničeu?” Osim toga, u raspravljanju o temi simpozijuma učestvovali su i Žarko Vidović, Vojin Milčić, Ljubomir Tadić, Vuko Pavićević, Dušan Matić i Dušan Stošić.

Rasprava je vođena u, kako je to tamo već rečeno, „povišenoj temperaturi”, što je, sa svoje strane, doprinelo zanimljivosti i živosti razgovora, i to u smislu održavanja i negovanja najboljih akademskih tradicija. Povod tome je svakako zanimljiva i kontroverzna pojava Ničea, mislioca i pesnika, čoveka koji je naslućivao smisao dolazećih vremena, pisca čije delo su različito upotrebljavali i zloupotrebljavali kao, uostalom, i Marksovo. Niče, pesnik, mislilac, oštri kritičar evropske hrišćanske tradicije, kritičar Sokrata — filozofa, tvorac i obožavalac novog dionizijskog kulta, filozof koji sam odbija da to bude, doktrinar koji osuđuje doktrinu kao takvu, prometejski lik koji ne krađe vatru bogovima nego se sam igra vatrom. Eto, takav Niče inspiriše i svoje protivnike i svoje sledbenike, mada je u samu svoju misaonu i smisaonu poziciju ugradio načelo, želju da nema ni doktrinarnih protivnika ni doktrinarnih sledbenika. To je paradoks Zaratustre, koji govori kao apostol, ali koji savetuje svoje učenike da budu oni sami a ne njegovi sledbenici.

Opasno je, zato, slediti Ničea a ne biti i sam na neki način ličnost kao Niče. Još je opasnije igrati ulogu Ničea i bezrazložno verovati u svoju pozvanost za preokretanjem svih vrednosti. Možda takva uobrazilja vodi u zločin, u apsurdne poduhvate koji se maskiraju fanatičnom verom u mogućnost čoveka da sasvim ostavi za sobom svoju nesavršenost, svoju krhku egzistenciju, svoju ranjivost; ukratko, sve ono po čemu je on jednostavno čovek, a nikako nadčovjek, nikako ona vrsta kojoj je dato i odobreno da obične ljude vidi kao sićušne mrave koje treba silom usrećiti ili uništiti. Jer posle takvih poduhvata ostaje samo gorak ukus realizma ili zatvaranje očiju pred ljudskom stvarnošću i okretanje, ne prema preokretanju svih vrednosti, nego prema uništenju svih vrednosti.

Može li se Niče činiti odgovornim za zločine onih koji su se pozivali na njegov autoritet? To je bilo jedno od pitanja o kojem se raspravljalo na simpozijumu. Kakva je u kontroverzama, vezanim za stvarni Ničeov uticaj na fašističku ideologiju, uloga Elizabet Forster-Niče? Tvrđilo se da je ona izmenila, falsifikovala Ničeove rukopise da bi ih prilagodila potrebama nacističke ideologije. Ali isto tako se tvrdilo da ona nije mogla bitno izmeniti duh i smisao Ničeovog dela, da je ovo delo, nezavisno od eventualnog doprinosa Elizabet Forster-Niče, po svojoj suštinskoj usmerenosti jedna nihilistička kritika demokratije i socijalizma, da je doprinelo rađanju mita o višoj klasi i naciji kojoj je sve dozvoljeno, čiji postupci treba da budu „s one strane dobra i zla”. Više učesnika ovoga simpozijuna osporavalo je takva tvrđenja: Niče nije bio kritičar demokratije nego vulgokratije, potrebno je dobro razlikovati populusa i vulgusa; Niče je zahtevao društvo slobodnih ličnosti, a takvo društvo ne mora biti u sukobu s demokratijom u pravom smislu reči. Tvrđilo se da Niče, u svojoj kritici socijalizma, nije imao u vidu Marksovu nego Lasalovu viziju socijalizma i da se u kritici ove poslednje Niče nije toliko razlikovao od Marksa koliko se to obično pretpostavlja. Nasuprot takvom gledištu, istaknuto je da su Niče i Marks po suštinskim karakteristikama njihovih stanovišta dva izrazita antipoda i da to nikako ne treba gubiti iz vida u svakom pokušaju razumevanja i kulturno-istorijskog situiranja njihovih ideja. U odbranu Ničea, dalje je isticano da on nije nimalo pohvalno govorio o svojim sunarodnicima i da je zbog toga neopravdano pripisivati mu bilo kakav doprinos stvaranju nekog etnocentričnog mita, a još manje mita o posebnoj misiji nemačke nacije. Dokazivano je, na izvornim tekstovima, da je Niče bio daleko od toga da razvija i brani neko antisemitsko stanovište i da je to jedan razlog više da se njegovo delo ne sme dovoditi u vezu s nacističkom ideologijom i praksom. Tim povodom treba reći da je jedan od učesnika dobro zapazio da svaka epoha ima svog Ničea, kao što, uostalom, ima i svog Marksa, ali da jedna takva činjenica nikako ne sme zatvoriti puteve kojima se dolazi do autentičnog Ničea i autentičnog Marksa.

Posebno zanimljivo mesto u ovim razgovorima imala je teza da Ničeova kritika morala u hrišćanskoj tradiciji ne označava potpunu negaciju svakoga morala, nego, naprotiv, stanovište jednog višeg morala, poželjnog i ostvarivog na nivou društva slobodnih ličnosti čiju egzistenciju ne prožimaju resantiman i osećanje nemoći. Ne manje zanimljiva bila je kontroverza oko toga koja je ideja centralna za Ničeovo delo. Da li je to ideja o večnom vraćanju istog ili ona o volji za moći. Više učesnika razgovara bilo je sklono da ovu poslednju ideju ne smatra središnom.

Najzad, tu je čuvena izreka „Bog je umro” koja nije izvorno Ničeova, ali koja je naročito karakteristična za smisao njegovog stvaralačkog poduhvata i njegovog dela. Ona stoji u osnovi snažnog osećanja potrebe za „preokretanjem svih vrednosti”. To nije jedna prosta konstatacija, nego oznaka za prelomno doba evropske istorije. Stari bogovi su ostareli i umrli, novi se još nisu rodili. Da li su oni uopšte potrebni? Da li volja za moći prikriva težnju ljudi da sami zauzmu mesto bogova?

Slušaocu razgovora na ovome simpozijumu nameće se između ostalih utisaka i taj da simpozijum nije ispunio očekivanja, koja bi se mogla imati, ako bi se o njemu sudilo samo po naslovu teme unapred određene za predmet i orijentaciju razgovora. Najavljeno je, naime, da će se razgovor voditi na temu „Niče i marksizam”, a bilo je mnogo više reči o samom Ničeju nego o relaciji ničeanstvo-marksizam. Ipak, suštinsko obeležje ovih razgovora bilo je nastojanje da se još jednom ispita pravo značenje Ničeovog dela u svetlu istorijskog iskustva XX veka i sa gotovo opštim uverenjem da je dosadašnja marksistička valorizacija toga dela prožeta krupnim slabostima i predrasudama. U ove se, dakako, može ubrojati i dosta uticajna Lukačeva ocena toga dela. Ako se uzme sve to u obzir, može se reći da je ovaj simpozijum protekao u znaku marksističke revalorizacije Ničeovog dela i da je u tom smislu doprineo boljem i tačnijem razumevanju stanovišta i poruke toga nesumnjivo velikog mislioca XIX veka.

To je završni utisak, ili zaključak, koji je posmatrač ovoga simpozijuma mogao formirati. Razume se, to je zaključak zasnovan na subjektivnim premisama posmatrača kojem nije stajao na raspolaganju pisani materijal da bi ga u svemu mogao proveriti. Izvan ovoga opravdavanja, koje na izvestan način izgleda kao neophodni ritualni dodatak svakom prikazivanju koje se oslanja na sluh i sećanje, treba reći da ovim simpozijumom tema nije ni izdaleka iscrpna. Ostala su još mnoga pitanja na koja treba tražiti odgovor, i to ne prevashodno zato da bi se zadovoljili zahtevi za kompletnošću erudicije nego zato da bi se odgovorilo na bitna pitanja o smislu našega vremena. Još smo daleko od toga da sasvim jasno uviđamo onu sponu ili one skrivene i složene niti kojima se ideje devetnaestoga veka vezuju sa našim vremenom, mada je naš vek dobrim delom ispunjen nastojanjima da se upravo te ideje realizuju. Tek u poslednjim decenijama otkriva se da je bilo mnogo nesporazuma između naših predstava o tim idejama i njihovog

izvornog značenja. Otklanjanje tih nesporazuma, otklanjanje onih naslaga kojima su loše i uprošćene interpretacije zamaglile i njihovo pravo značenje i njihovu pravu vrednost, pokazuje se na izvestan način kao naročito važan i neodložan zadatak upravo zato što uopšte u svemu tome nije reč o čisto knjiškim stvarima i čisto eruditskim sporovima. Ako nam je stalo to toga da se u svome vremenu ne samo nekako održimo, nego i da tragamo za njegovim smislom i njegovim istorijskim determinantama, onda ovi razgovori neće moći da budu izvan ili na periferiji našeg interesovanja. Ono što je rečeno na simpozijumu „Niče i marksizam“ u tom smislu može biti instruktivno i podsticajno. A reči su zabeležene i moći će ponovo da budu procenjene po vrednosti i značaju kada ih, u doglednoj budućnosti, objavi beogradski časopis „Savremene filozofske teme“.

slobodanka
damnjanović

**PEDAGOGIJA U
SKRIPTIMA***

Ukoliko za jedan predmet ne postoji udžbenik, obično ga zamenjuju skripta koja napiše predmetni nastavnik. Skripta mogu da budu uža po obimu od udžbenika, ili da imaju neke druge manje važne nedostatke, ali kao i udžbenik, skripta su ogledalo naučnih moći i dostignuća nastavnika i, razumljivo, suma onoga što će student usvojiti i poneti u sebi, bilo za dublje i šire studije, bilo kao deo svoje stručnosti. Ukoliko je predmet složeniji, utoliko je nastavniku teže da ono što je najbitnije iskaže i „sabije” unutar dveju korica.

Analiza sadržaja takvog udžbenika ili priručnika trebalo bi da pruži sliku stručnosti predavača, ali isto tako i kvaliteta stručnosti onoga ko će ta i takva znanja eventualno primenjivati. U tom smislu treba razumeti ovaj kritički prikaz autorizovanih skripata opšte pedagogije i didaktike koje je napisala docent Filozofskog fakulteta dr Darinka Mitrović. Skripta o kojima će ovde biti reči izašla su kao dopunjeno i prepravljeno izdanje 1963. godine i služe, pored dopunske literature, za pripremanje ispita iz opšte pedagogije i didaktike koji je obavezan za veliki deo odeljenja na Filozofskom fakultetu.

Ovaj pokušaj analize prati pretpostavka da ne posedujem znanje iz pedagogije i didaktike koje bi bilo veće od onog koje sam stekla svojevremeno pripremajući ispit iz ovih skripata i dodatne literature. Analizi skripata prilazim prvenstveno kao posednik određenog fonda znanja iz sociologije, pa se ova analiza prvenstveno odnosi na delove skripata u kojima

*) Osvrt na skripta dr Darinke Mitrović.

nije izložena čisto pedagoška problematika, nego se u njima ogleda određeno shvatanje društva i čovekove ličnosti, sa kojima je povezana i od kojih zavisi pedagoška koncepcija, kako je to, uostalom, u svojim skriptima istakla dr Darinka Mitrović. Pored ovog „sociološkog” znanja, nadam se da će mi pomoći i određeni stepen opšteg obrazovanja i sposobnost logičkog zaključivanja. S obzirom na sve navedeno, moja kritička analiza odnosiće se prvenstveno na prvi deo skripata, na odeljak o opštoj pedagogiji, u kojem je dr Mitrović iznela niz shvatanja o problemima koji su na izvestan način i moje stručno područje.

Dr D. Mitrović je, po svemu sudeći, uverena da je shvatanje pedagogije i njenih zadataka bazirala na marksističkom shvatanju vaspitanja, proizašlog opet iz određene koncepcije društva i čoveka kao društvenog bića. To prihvatanje marksističkog shvatanja eksplicitno je izraženo i u skriptima. Međutim, nije teško uvideti da je tu reč o marksizmu pretežno sovjetskih autora čija su dela izašla ili prevedena dobrim delom u periodu 1945—1948, pa i do 1956. godine. Ovim ne želim da tvrdim da je dr Mitrović prihvatila i koristila literaturu samo iz ovih izvora, ali je ova literatura ostavila vidan pečat na njenim skriptima svuda ili većinom gde se raspravlja o društvu ili društvenim problemima pedagogije, što ću pokušati i da dokažem. Uopšte, govoreći o literaturi koju je dr Mitrović koristila, mogle bi se staviti sledeće primedbe: to je velikim delom literatura nastala u periodu u kojem je staljinizam vršio snažan pritisak na sve oblasti duhovne delatnosti, pa i teorijsko-pedagoške. Posledice tog pritiska dosta su vidne na proizvodima staljinske epohe. To ne mora da znači da su svi autori i intimno prihvatili koncepcije koje su iznosili. Međutim, u to vreme u SSSR-u nije bila moguća bilo kakva druga koncepcija osim „propisane”. Pretpostavimo da su ovi autori iz nekih, nama nepoznatih razloga po svaku cenu želeli da pišu, pa i po cenu ustupaka onom što pod nekim drugim okolnostima nikada ne bi bilo napisano. Iznenaduje, međutim, da dr Mitrović posle toliko vremena prihvata gledišta tih autora, prihvatajući, u stvari, i koncepcije izražene u njima.

Druga zamerka odnosi se na starost izvora koji se citiraju. Najveći deo navedene literature, naročito iz oblasti opšte pedagogije potiče iz perioda pre 1960. godine, dakle, pre osam i više godina. Ako bi se izvršila analiza izvora u okviru razdoblja od 1945. do 1960. godine, videlo bi se da najveći njihov deo potiče iz pedesetih godina, dakle osamnaest godina ranije, ili petnaest otkad je izašlo ovo prepravljeno i dopunjeno izdanje skripata. Poznato je koliko je za izlaganje neke naučne oblasti značajno praćenje dostignuća postignutih tokom godina. I pedagogija,

kao i sve druge nauke, sigurno doživljava promene tokom vremena i potrebno ih je imati u vidu. Ukoliko ih profesor ne iznosi, to znači ili da nije s njima upoznat ili da ih u tolikoj meri smatra nevažnim da njihovo uključivanje u gradivo ne bi imalo nikakvo naučno opravdanje. Najzad, to može biti znak da profesor sadržinu ranijih izvora smatra zadovoljavajućom ili dovoljnom za nauku kojom se bavi. Bilo jedno, bilo drugo, bilo treće, rezultat-skripta koja su pred nama pokazuju se kao dosta čudna tvorevina. Ali pređimo na konkretizaciju i pokazivanje sadržaja prve zamerke.

Jedna od karakteristika krute, dogmatske koncepcije socijalizma bilo je prikazivanje socijalizma kao društva u kojem vlada harmonija bez problema, za razliku od drugih društveno-ekonomskih formacija koje su prikazane isključivo crnim bojama. Takvo shvatanje nalazimo i u skriptama dr D. Mitrović. Na str. 133. saznajemo da „socijalizam ne priznaje nikakve privilegije za vaspitanje pa zato pruža mogućnost za nesmetani razvoj svakog člana socijalističke zajednice”, dok se „škola i vaspitanje u kapitalističkom svetu ne koriste visokim stupnjem prirodnih nauka i tehnikom za kulturni razvitak narodnih masa, već za učvršćenje svojih pozicija i vlasti. Stoga je razumljivo što u tim zemljama ima veliki broj nepismenih, što je obrazovanje jednostrano, prožeto religijom i mistikom” (79. str.). Eto tako.

Činjenice, međutim, govore da se u pogledu procenta pismenosti stanovništva, kapitalističke zemlje, recimo one u Evropi, nalaze ispred socijalističkih. Zatim, tvđenje da u socijalističkom društvu postoji nesmetan razvoj za svakog člana zajednice može da izazove utisak o izvesnoj hipokriziji jedne takve pedagoške nauke, što, razumljivo, nije ni pedagoški ni naučno. Jer „nesmetani razvoj za svakog člana zajednice” je, na žalost, još uvek samo ideja, ali ne i stvarnost, kako bi iz skripata proizlazilo. Autor skripata, dakle, pretvara svojevoljno ideje u stvarnost i na taj način zastupa, uostalom, dosta uprošćeno, idealizam iako, inače, deklarirše svoju privrženost materijalizmu. Eto opet povoda za čuđenje.

Mora se, doduše, priznati da je dr Mitrović u izvesnoj dilemi kada je reč o odnosu kapitalističkog sistema prema obrazovanju, jer, recimo, na str. 76. kaže: „Najveće rezultate kapitalizam je dao u oblasti narodnog obrazovanja. Nov način proizvodnje, zamena manufakturnog rada mašinskom proizvodnjom izazvali su potrebu za pismenošću širokih masa radnika, i to ne samo muškaraca nego i žena” itd. Zatim (na istoj stranici): „Sadržaj ovog obrazovanja često nije zadovoljavao potrebe društvenog razvoja, te su često i sami fabrikanti kritikovali postojeće obrazovanje i predlagali da se proširi krug opšteg obra-

zovanja, s tim što bi se unele prirodne nauke i tehničko crtanje (kongres fabrikanata). Ali, dok, s jedne strane, proces proizvodnje u kapitalističkom društvu zahteva šire i potpunije obrazovanje radnika, mnogi buržoaski ideolozi su uočavali opasnost prosvetavanja širokih radnih masa za buržoaski poradak, te su često svi ti zahtevi u praksi retko i slabo ostvarivani."

Čitalac skripata može, pre svega, da se zapita šta zapravo misli pisac, da li je kapitalizam dao ili nije dao najveće rezultate u oblasti obrazovanja. Zatim, da li su kapitalisti bili za ili protiv obrazovanja? Ako su bili za obrazovanje kao nužnu potrebu, s obzirom na proces proizvodnje koji zahteva šire i potpunije obrazovanje radnika, onda je veoma čudna i neobična veličina uticaja koji su njihovi ideolozi imali na njih, jer dr D. Mitrović zna da je osnovni cilj kapitalista povećanje profita. Zašto onda kapitalisti slušaju svoje ideologe ako im mora biti jasno, osim ako to nisu neki nedotupavni kapitalisti, da šire obrazovanje radnika povećava proizvodnju, dakle, i profit? A kakvi li onda po svojoj ograničenoj pameti moraju biti ideolozi kapitalizma kada, eto, nastoje da same kapitaliste osiromaše? Uostalom, možda kapitalisti i nisu za povećavanje obrazovanja iako su na, u skriptama spomenutom, tajanstvenom kongresu fabrikanata rekli da jesu?

Nije manje čudna i predstava svestrane ličnosti koju nalazimo u ovim skriptima. Dr D. Mitrović je uverena da jedna svestrano razvijena ličnost može sa podjednakom umešnošću da se bavi umetnošću, kritikom, stočarstvom ili bilo kojom drugom delatnošću. To se može naći na str. 82, gde autor skripata mirne savesti takvo shvatanje svestrane ličnosti pripisuje Marks i Engelsu. Može se samo zamisliti kako bi spomenuti Marks i Engels bili iznenađeni takvom interpretacijom njihove ideje o totalnom čoveku.

Stojimo li možda u nedoumici pred pitanjem šta je to naučni pogled na svet? Ova skripta će to razjasniti ako otvorimo 169. stranicu, gde stoji: „Naučni pogled na svet je pogled na svet koji razvija naša škola i naše vaspitanje, a zasniva se na naučnim znanjima” ... „tj. ima naučnu osnovu, pa se zato naziva naučnim pogledom, za razliku od pogleda koji se razvija na religiji i idealističkom tumačenju sveta. Buržoaska škola takođe teži da razvije kod omladine naučni pogled na svet. Međutim, ona ne nalazi u nauci i naučnim znanjima jednu osnovu za razvijanje pogleda na svet” itd.

Definicija naučnog pogleda na svet nije sasvim logički korektna, u njoj se primećuje *circulus vitiosus*, ali je zato taj nedostatak kompenziran uverenošću autora skripata da ono što je naše samim tim mora biti i nešto idealno, dok ono što je nazvano bur-

žoaskim mora biti nemoćno i bedno. Autor jedno-
stavnim potezom pretvara ideal u stvarnost i da ne
bi bilo neke zabune oko toga gde je ta idealna
stvarnost, a gde opet ona bedna i nemoćna, dr D. Mi-
trović vrlo stručno deli sve škole na naše i bur-
žoaske.

Na str. 166. dr D. Mitrović daje još jednu definiciju.
Reč je o dijalektičkom materijalizmu koji je
„osnova i ključ (podvukla S. D.) za proučavanje
kako neorganske tako i organske prirode, ključ za
razumevanje i proučavanje istorije, ljudskog dru-
štva, a u isto vreme u našoj epohi teorijska osnova
u borbi za ostvarenje i izgradnju socijalizma. Kao
teorija i rukovodstvo za praktičnu delatnost, on
ima ogromnu ne samo teorijsku nego i praktičnu
ulogu, jer u određenom pravcu usmerava volju i
akciju ličnosti. On prelazi okvire intelek-
ta (podvukla S. D.), budući da utiče na formiranje
čitavog čoveka, a posebno na njegovu delatnost,
„jer između pogleda na svet i ponašanja postoji te-
sna veza, koja predstavlja jedinstvo ako je pogled
jedinствен’ (M. F. Poznanjski, „Sovjetski pedagog’,
br. 3—6, 1945).”

Dijalektički materijalizam, drugim rečima, razrešava sve
teškoće, to je „ključ” koji izgleda otvara sve brave.
Kako je to moguće? To je misterija koju možda
samo dr D. Mitrović može nekako da shvati, ali to
shvatanje ipak zadržava samo za sebe, ne razvija-
jući ga u skriptima. A možda i ona to ne shvata,
nego samo veruje učenom sovjetskom pedagogu
staljinske ere! Čovek svojim ponašanjem mora da
dokaže i pokaže svoj pogled na svet kako je to svo-
jevremeno morao i M. F. Poznanjski. Razumemo
Poznanjskog u njegovom tužnom vremenu, iako ga
tim razumevanjem ne opravdavamo, ali ostaje ne-
jasno zašto dr D. Mitrović sada, u ovom našem
vremenu sve to prihvata kao nauku?

Interesantna je i tvrdnja dr D. Mitrović na str. 75: „Sa
obzirom da je cilj vaspitanja (u feudalizmu S. D.)
bio dokaz dogmi, sve su nauke imale crkveni ka-
rakter, tj. služile su kao prost dodatak teoriji”.
Kako to razumeti? Ako su sve nauke imale
crkveni karakter, jer su služile crkvenim dogmama,
onda nije ni bilo nauka. A onda nešto još gore: te
nepostojeće nauke bile su prost dodatak teoriji (!?)
Nadalje se postavljaju druga pitanja: kako i gde
svrstati naučna otkrića iz razdoblja koje potpada
pod feudalizam, jer je tih otkrića bilo. Drugo, o ko-
joj je teoriji reč? Da nije, možda, reč o teologiji?
Možda, ali u skriptima lepo stoji „prost dodatak
teoriji”, a na poslednjoj stranici skriptata, gde se
nalaze ispravke, ne postoji nijedna koja bi se ticala
ove tvrdnje.

Dr D. Mitrović brka pojam vaspitanja i pojam nauke
i posebno zamagľuje vezu prvog i drugog. Vaspi-

tanje ne mora biti automatski povezano sa naukom, mada u vidu prenošenja određenih etičko-epistemoloških pravila, ono može imati značajnu funkciju u razvoju nauke. Međutim, to je samo jedan deo vaspitanja. Ako se taj deo generalise, onda to nije u skladu sa definicijom vaspitanja koju nalazimo na 55. stranici, gde se vaspitanje određuje kao: „davanje znanja, razvijanje sposobnosti naučnog pogleda na svet, moralnih osobina, osećanja, estetskog ukusa, stavova i ponašanja”. Moralne osobine, osećanja, estetski ukus i ponašanje nisu neposredno zavisni od naučnog pogleda na svet. Tvrdeći tako nešto, mogli bismo isto tako tvrditi da u primitivnim društvima ljudi nisu moralni, osećajni, da ne poseduju estetski ukus, jer ne usvajaju „naučni pogled na svet.”

Neće biti nezanimljivo ako se ovde osvrnemo i na stavove o različitim vrstama vaspitanja, kako ih je u svojim skriptima zastupala dr D. Mitrović. Zadržaću se prvo na moralnom vaspitanju.

Na str. 185, govoreći o moralnom vaspitanju, dr D. Mitrović kaže i ovo: „Sa gledišta današnje nauke koja stoji u osnovi socijalističke ideologije” itd. Vrlo je riskantno tvrditi da današnja nauka stoji u osnovi socijalističke ideologije. Naučno saznanje se razlikuje ne samo od religije već i od ideologije kao određene vrste „izokrenute svesti”. Ideologija ima klasno ograničen karakter. Nauka, pak, nema klasni karakter. Stojeći u „osnovi ideologije” nauka bi izgubila svoje osnovne kvalitete: objektivnost i kritičnost, a posledica toga bila bi nemogućnost postizanja objektivnog saznanja, odnosno nemogućnost same nauke.

Poseban je problem šta je to socijalistička ideologija. Reći da u socijalizmu postoji ideologija značilo bi tvrditi da i u tom društvenom obliku postoji „izokrenuti” pogled na svet. Daleko sam od toga da tvrdim kako u empirijski posmatranom socijalizmu ne može postojati određena ideološka koncepcija kao što je, recimo, staljinistička, ali je onda nemoguće reći da današnja nauka „stoji” u osnovi takve jedne ideologije. Ako se tako nešto ipak u ovom ili onom obliku tvrdi, onda to nije naučni, nego ideološki („izokrenuti”) stav.

Smatram da je ideološki ograničena i koncepcija sadržaja socijalističkog morala izneta na str. 188, gde pored humanizma i internacionalizma prema dr D. Mitrović, spada i svesna disciplina i jedinstvo ličnih i društvenih interesa. Pri tom se objašnjava da svesna disciplina „razvija pozitivne osobine volje i karaktera koje čine lik socijalističkog čoveka”. Takva koncepcija je vrlo problematična. Ona pretpostavlja određene programirane sheme o tome šta valja a šta ne valja, prema tome, šta treba, a šta ne treba činiti. Svesna disciplina podra-

zumeva znanje o tom i primenu tih znanja. Zahtev za poslušnošću koji leži u osnovi ovakve koncepcije teško je uskladiti sa potrebom za ličnom inicijativom i kritičnošću, koja je, pored ostalog, preduslov ostvarivanja samoupravnih odnosa. Pojam poslušnosti odgovara liku „vojnika revolucije”, iz kojeg proističe lik „vojnika partije”, koji, kao i svaki vojnik, mora bez pogovora da sluša svog starešinu i sprovodi njegova naređenja.

Element poslušnosti implicitno se nalazi i u objašnjenju uloge moralnog vaspitanja na str. 186. Po ovom objašnjenju, uloga moralnog vaspitanja je „da razvije svest o odnosu pojedinca prema zajednici i da doprinese izgrađivanju određenog ponašanja u skladu sa postojećim normama”. Eto još jedne ideološke ograničenosti koja pretpostavlja postojanje idealnih normi pa je potrebno vaspitanje ponašanja u skladu s njima. Poslušnost, a ne kritičnost, to je stanovište ovakvih pogleda.

U istu grupu ideološki ograničenih shvatanja može se staviti i tvrđenje na str. 189, po kojem „suzbijanje nepismenosti, elektrifikacija, industrijalizacija, vaspitni rad, sve su to dela koja se čine u ime socijalističkog morala i humanizma”. Normirajmo nešto, postavimo ga na pijedestal idealnog i već postojećeg, i možemo mirne duše reći da se sve ili gotovo sve čini u ime toga. Doduše, ne može se poreći da se elektrifikacija i industrijalizacija u krajnjoj liniji sprovode zbog humanih ciljeva, ali apsolutizujući ovo, nemoguće je objasniti zašto dolazi do elektrifikacije i industrijalizacije i u kapitalističkim uređenjima, i to intenzivnije od sličnih procesa u socijalističkom društvu. To, verovatno, dolazi otuda što je teško objasniti fenomen industrijalizacije kao posledicu socijalističkog morala.

Šta dr D. Mitrović smatra osnovom za razvijanje socijalističkog humanizma? Na str. 189. ona kaže: „Roditeljsko poštovanje, navikavanje dece na poštovanje roditelja, mladih prema starijim, jednih prema drugima predstavlja osnov za razvijanje socijalističkog humanizma.” Pre svega, nejasna je kategorija „socijalistički humanizam”. Da li to znači da postoji ili je postojao kapitalistički ili, recimo, feudalni humanizam? Bojim se da je navođenje društvene formacije kao atributa humanizma suviše shematsko. Čini se, međutim, da je dr D. Mitrović saopštila jednu koncepciju za koju veruje da je socijalistička. U osnovi te koncepcije nalazi se kategorija poštovanja. U nešto malo izmenjenoj formulaciji možemo je i ranije sresti: „Poštuj oca svoga i mater svoju”, „Ljubi bližnjega svoga”. Zatim, tu je i patrijarhalna norma „poštuj starijeg.” Ovo poštovanje, međutim, pretpostavlja činjenicu moralne superiornosti. Na žalost, sama činjenica što je neko stariji ne mora da znači da je utoliko moralno superiorniji.

Ali to nije sve. Na str. 190. se kaže: „...dela naše umetničke književnosti kao što su 'Gorski vijenac', Zmajeva poezija, Čopićevo književno stvaralaštvo uče omladinu ljubavi prema čoveku i mržnji prema njegovim tlačiteljima razne vrste.” Dr D. Mitrović očigledno deli ljude na ljude i tlačitelje, što je, moramo priznati, u skladu sa ranije prikazanom shemom njenog načina mišljenja, sklonog da sve deli na dobro i zlo. Ostavimo li po strani ovaj svojevrsni maniheizam, čini se čudnim da učenje mržnji stoji naporedo sa humanošću i revolucionarnim čovekoljubljem koje dr Mitrović naziva socijalističkim humanizmom (str. 190). Neizvesno je da li postoji revolucionarno ili, recimo, reakcionarno čovekoljublje. Sigurno je da učenje o mržnji ne bi trebalo da spada u neko osobito pedagoško sredstvo pa makar ono bilo pored „estetske analize, recitovanja i dramskog prikazivanja odabranih književnih dela koja takođe doprinose buđenju revolucionarnog čovekoljublja koje nazivamo socijalističkim humanizmom” (str. 190).

Vaspitni uticaji imaju ne samo pozitivne već i negativne ličnosti. Na str. 192, govoreći o osećanju socijalističkog patriotizma, dr D. Mitrović ovako konkretizuje vaspitni uticaj negativnih ličnosti: „kao što je, na primer, lik Vuka Brankovića koji je vaspitavao hiljade nepomirljivih boraca protiv turske tiranije”. Nejasno je otkud dr Mitrović zna za ovaj podatak i otkud zna da su hiljade ovih boraca bili još i nepomirljivi.

Uopšte se u delu skripata koji se odnosi na vaspitanje u duhu socijalističkog patriotizma mogu naći zanimljive misli. Već navedenu tvrdnju o jedinstvu ličnih i društvenih interesa kao osnove socijalističkog morala dr D. Mitrović i dalje razvija. Na str. 192. kaže da se vaspitanje u duhu socijalističkog patriotizma „ogleda i u razvijanju ljubavi prema socijalističkoj zajednici, spremnosti da se za njenu moć i napredak ulažu sve svoje snage i da se žrtvuju lični interesi” (podvukla S.D.). Eto stare ideje društva koje stoji iznad pojedinca, koju je dr Mitrović razvila preko teze o jedinstvu ličnih i društvenih interesa do tvrdnje da je za moć zajednice potrebno žrtvovati lične interese. Ovo shvatanje odgovara tvrdnji o neprikosnovenoj poslušnosti, dobrovoljnosti i svesnosti (194. str.), bolje rečeno o dobrovoljnoj neprikosnovenoj poslušnosti. U svesnoj disciplini, prema dr D. Mitrović, ne postoji protivrečnost između ovo troje, jer „u socijalističkom društvu disciplinovanim možemo smatrati samo onog čoveka koji će u svim uslovima umeti da izabere pravilno ponašanje najkorisnije za društvo (podvukla S.D.) i naći u sebi dovoljno čvrstine da zadrži takvo ponašanje bez obzira na bilo kakve teškoće i neprijatnosti”

itd. (str. 194). Dakle, služiti društvu bez obzira na neprijatnosti koje mogu da se dešavaju onome koji mu služi, jer „kolektiv nije prost skup, nije prosta grupa individua koja uzajamno deluje kao što su učili pedagozi” „kolektivni život daje individui veliku snagu, pruža joj mogućnost da se izgradi kao ličnost sa određenim shvatanjima, stavovima, vrednostima, verovanjima (podvukla S. D.) i navikama društvenog ponašanja” (str. 198).

Govoreći o patriotizmu, dr D. Mitrović spominje i jugoslovenski patriotizam, a na str. 192, dotiče i jednu drugu temu: kosmopolitizam. Evo šta ona smatra: „Jugoslovenski patriotizam se svojom idejnom sadržinom razlikuje od kosmopolitizma koji odriče nacionalne tradicije i posebne nacije. Pod plaštom opštečovečanske ljubavi i poštovanja prema svim narodima i zemljama sveta, kosmopolitizam najčešće parališe odbrambenu snagu slobodoljubivih naroda, potkopavajući osećanje nacionalnog ponosa i volju naroda da se bori za svoju nezavisnost”. Zanimljiva je tvrdnja da kosmopolitizam pod plaštom opštečovečanske ljubavi i poštovanja prema svim narodima sveta krije antinacionalnu osnovu. Neizvesno je kakva je to čvrstina volje jednog naroda koga jedna koncepcija „pod plaštom” može da potkopa u borbi za njegovu nezavisnost. Utešno je što takav narod nije ni postojao, kao ni istinitost ovakve koncepcije.

Klasici marksizma su isticali da proletarijat nema domovine, a po tom se podrazumevalo da nema ni nacionalnosti, jer ono za šta se bori proletarijat, prelazi granice njegove nacionalne pripadnosti ili pripadnosti određenoj državi. Ovo je bio i ostao kosmopolitizam. Naravno, svako ima pravo da sebe smatra pripadnikom određene nacije pa i da poseduje nacionalni ponos, što ne isključuje kosmopolitizam. Uz ovakvu koncepciju bi odgovaralo da dr D. Mitrović, umesto jugoslovenski patriotizam, pominje srpski, hrvatski, slovenački, makedonski i crnogorski patriotizam, tek da ne bude zabune.

Zanimljivo je upoznati metode za razvijanje jugoslovenskog socijalističkog patriotizma koje je dr Mitrović iznela na str. 192. Pored mišljenja, osećanja i postupaka roditelja u duhu jedinstva naših naroda, odanosti prema otadžbini i nesebičnom zalaganju za zajednicu, kao i njihovim odnosima prema međunarodnim problemima, ona navodi da „uređenje kuće i nameštaja, zatim fotografije predaka, umetničke slike i pejzaži naših krajeva, ukrasi, staro oružje i druge porodične uspomene imaju neposredan uticaj za buđenje patriotskih misli i osećanja”. Zatim nešto dalje, kaže: „Najjače sredstvo patriotskog vaspitanja je nastavno gradivo. U s v a k o m (podvukla S. D.) predmetu mogu se naći elementi pogodni za razvijanje patriotizma, ali ih najviše ima

u nastavi maternjeg jezika, istorije i geografije. Naše narodne umotvorine, bajke, legende, poslovice i zagonetke su veoma podesne da pokrenu duboka patriotska osećanja kod pojedinaca i da pobude masovno patriotsko oduševljenje."

Čudno je da svaki predmet ima moć pobuđivanja „patriotskog osećanja“, da ne kažem „oduševljenja“. Meni, doduše, ni navedena tri predmeta nisu mogla da izmame tako nešto, ali to može da znači da sa mojim načinom zadobijanja patriotskih osećanja nešto nije u redu.

Pošto je već bilo reči o svesnoj disciplini i vaspitanju, mislim da je vredno navesti uslove koji pogoduju razvijanju ove osobine socijalističkog čoveka. Na str. 197. dr D. Mitrović navodi kao prvi i osnovni uslov uređenje škole, pa to i precizira: „Čisto, uređeno dvorište, zasađeno drvećem i cvećem, ukrašeno figurama, gde svaka stvar ima svoje mesto (podvukla S. D.), obavezuje učenike da održavaju taj red.“ Dakle, tamo gde je red, tj. gde sve ima svoje mesto, svesna disciplina — koja se (da ne zaboravimo) izražava u neprotivrečnosti između neprikosnovene poslušnosti, dobrovoljnosti i svesnosti (str. 194) — treba da poštuje ovaj red. „Da bi se ovo postiglo, drugi uslov je školski režim“ (str. 197) koji ima naročito veliki disciplinski uticaj“... „ova pravila (školskog režima S. D.) obuhvataju učenikove obaveze prema školi (i njihovu pripremu za časove), njihovo vladanje na času, odmorima, odnose prema nastavnicima, starijima, vladanje na ulici i javnim mestima“... „Pošto školski režim organizuje učenikovo ponašanje tokom celog dana, to se u pravilima školskog režima moraju predvideti svi detalji i sitnice“... „Nepažnja prema takozvanim sitnicama dovodi do kršenja školske discipline“, tj. režima. Na žalost, režim je režim pa makar bio i školski. Uz to, režim nije u skladu sa načelima socijalistički uređenog društva. Samo u jednoj varijanti socijalizma režim je imao pravo građanstva: u staljinistički shvaćenoj diktaturi proletarijata. Drugde, on se kosi sa osnovnim načelima socijalizma i samoupravljanja.

Ličnosti koja poseduje ovako shvaćenu svesnu disciplinu i ovakve načine njenog razvijanja odgovaraju propisane osobine volje i karaktera koje je dr D. Mitrović iznela na str. 201: „inicijativa u radu, odvažnost, tačnost, upornost, i istrajnost u savlađivanju teškoća, i skromnost u procenjivanju svog rada i svojih postupaka“ itd. Zatim dr D. Mitrović objašnjava: „Ove osobine se razlikuju u osobini, u cilju i motivima voljne akcije od osobina buržoaskog čoveka.“ Osobine moralnog lika našeg čoveka razlikuju se jer su kod buržoaskog čoveka sve osobine „najčešće usmerene u pravcu egoističkih ciljeva i individualnih težnji, osobine volje i karaktera soci-

jalističke omladine treba da budu prožete društvenim motivima i upravljene na postizanje društveno korisnih ciljeva. U odnosu prema drugim ljudima volja i karakter treba da se ispolje u smislu za kolektivni život, solidarnosti, nesebičnosti, požrtvovanosti, pravednosti, drugarstvu, strpljenju, iskrenosti. U odnosu prema radu pozitivni karakter odlikuje se marljivošću, savesnošću, tačnošću, urednošću, optimalnim radnim elanom. U odnosu prema sebi socijalistički čovek odlikuje se samokritičnošću i skromnošću."

Evo još jednom slike dobra i zla u likovima socijalističkog i buržoaskog čoveka. Evo opet šablona koji mogu da oboje pesimizmom ako čovek počne da među svojim poznanicima i prijateljima traži socijalističkog čoveka kako je on konceptiran u skriptima dr D. Mitrović.

Govoreći o različitim oblicima vaspitanja, dr D. Mitrović govori i o fizičkom vaspitanju. Između ostalog, ona nam pokazuje kakve sve koristi ima čovek ako fizičkim vaspitanjem razvija svoju ruku. Na str. 145. ona kaže: „Posebno je značajno fizičko vaspitanje za razvoj senzorno-motorne veštine ruke, organa koji je važan za čoveka i njegov psihički razvoj.” Dr D. Mitrović zatim ovo detaljnije objašnjava: „Razvijanjem ruke razvija se svest i intelektualne osobnosti: opažanje, pažnja, ocenjivanje, rasuđivanje, zaključivanje, interesovanje za život i njegove probleme.” Pored ovog, fizičko vaspitanje treba da vaspitava i „higijensku svest” itd. Ovoj neobičnoj vrsti svesti („higijenskoj”), prema autoru skripata, najviše doprinose znanja iz anatomije, fiziologije, biologije i higijene.

Ali fizičko vaspitanje „mora da bude sastavni deo borbe za razvijanje socijalističkih odnosa i socijalističkog morala. Bez ove idejne orijentacije fizičko vaspitanje gubi svoj smisao” itd. Težište vaspitnog rada u fizičkom vaspitanju je „vaspitavanje pozitivnih moralnih osobina, kao što su istrajnost, odlučnost, odvažnost, upornost, čvrsta disciplina, ljubav prema socijalističkoj domovini, ljubav prema radnom čoveku, drugarstvo, kolektivan duh i radne navike”. Ova svemoćna vrsta vaspitanja zatim ima „specijalan vaspitni značaj za buđenje patriotskih osećanja i borbenog duha”, jer „fizička snaga bez moralnih osobina i osećanja ne predstavlja pravu snagu jedne zemlje” (str. 146). Pored svega ovoga, fizičko vaspitanje neguje i estetski ukus i to „upoznavanjem lepih predela, prirode pri izletima, igri i sportu u prirodi, što naročito doprinosi ostvarenju ovog zadatka” (str. 146).

Iz skripata dr D. Mitrović mogu se saznati i druge zanimljive stvari. Na str. 167. ona tvrdi da „treba nastojati da učenici uoče da je biljni i životinjski svet rezultat hiljadugodišnjeg upornog ljudskog

rada." Zatim na str. 103, objašnjavajući promene u pubertetu, ona kaže da „učenik oseća nagle porive simpatije, neobjašnjive pobude zbog kojih čini neprilične pokrete koje ni sam ne ume da objasni". Zatim, osobenost mladalačke ljubavi ogleda se, prema dr D. Mitrović, „u jakom interesovanju za ženski pol na taj način što sačekuju drugarice pred školom, udvaraju im se a zatim pokazuju vatrenu privrženost prema njima" (str. 106) itd.

Eto, to su skripta koja treba da nam pomognu da postanemo svesni i disciplinovani socijalistički građani i da, naoružani njihovom stručnošću, učinimo i druge takvima.

milan
tabakovićPARTIJA I
KNJIŽEVNOST
U SOVJETSKOM
DRUŠTVU

Da bismo bolje razumeli današnji odnos sovjetskog partijskog rukovodstva prema književnosti, moramo se vratiti u prošlost. Već od svog osnivanja, 1903. godine, Boljševička partija je ispoljavala veliko interesovanje za književni razvoj u Rusiji. To interesovanje bilo je veće od interesovanja, koje su za književnost, ranije ili u to vreme, pokazivale ostale socijaldemokratske partije u zapadnoevropskim zemljama. To nije nimalo slučajno. Za razliku od ovih zemalja, Rusija je bila država koja nikada nije prošla kroz period građanske parlamentarne demokratije, i književnost je u njoj dobrim delom igrala ulogu koju su u zapadnim zemljama imale političke partije i njihova publicistika. Već od kraja XVIII veka ne samo književnost u užem smislu reči (Radiščev, Riljejev, Hercen, Njekrasov, Ščedrin, Tolstoj i dr.) već i književna kritika (Belinski, Černiševski, Dobroljubov, Pisarev itd.) vršili su ovu funkciju. Boljševička partija se nadovezala na ove tradicije i njen odnos prema književnosti bio je dvojak: s jedne strane, sa marksističkog stanovišta, korišćenje progresivnih tradicija, u prvom redu revolucionarnih demokrata (Černiševski, Dobroljubov), ali i prvih ruskih marksista (Plehanov), s druge strane — borba protiv estetizma, dekadentstva i naturalizma (članci Lenjina o Tolstoju i Hercenu i njegov tekst Partijska organizacija i partijska književnost, članci Vorovskog, Oljminskog, Lunačarskog itd.), sve radi pripremanja revolucije i socijalističkog preobražaja društva.

Prvi korak sovjetske vlasti posle Oktobra bio je „Dekret o štampi“ Sovnarkoma (Saveta narodnih komesara) 10. XI 1917. godine, kojim je obustavljeno izlaženje niza buržoaskih listova i časopisa i time onemogućena javna antiboljševička

propaganda. Situacija stvorena oktobarskom revolucijom podelila je ruske pisce na tri tabora: malobrojne, koji su od prvog dana prihvatili sovjetsku vlast; brojnije, koji su prema njoj zauzeli otvoreno neprijateljski stav i narednih godina većinom emigrirali i dobar deo zbuđenih i neodlučnih, koji su se privremeno povukli iz javnog života očekujući dalji rasplet događaja. Ovu situaciju pokušali su u prvo vreme da iskoriste futuristi (jedini moderan pravac koji je pozdravio revoluciju) i još pre Oktobra organizovan pokret „Proletkult“ (Proleterska kultura), koji se zauzimao za stvaranje autonomne i autentične proleterske umetnosti, odbacujući, kao i futurizam, svaku tradiciju¹). Iako je „Proletkult“ privremeno imao pristalicu u komesaru narodne prosvete, Lunačarskom, rukovodstvo Boljševičke partije bilo je mišljenja da su težnje za hegemonijom futurista i proletkultovaca opasna greška i da se ne može ostvariti kulturni preobražaj u zemlji ako se kritički ne iskoristi pozitivno nasleđe prethodnih kultura (Pismo CK o „Proletkultima“ 1920).

U periodu od 1918. do Lenjinove smrti početkom 1924. godine sovjetska književnost stvarala se kroz razne književne škole i grupe zajedničkim radom predrevolucionarne umetničke inteligencije koja je prihvatila platformu sovjetske vlasti ili je bila na putu njenog prihvatanja i pisaca iz naroda koje je probudila i stvorila revolucija. Sam Lenjin, koji je vrlo dobro osećao propagandne mogućnosti umetnosti i bio za njihovo korišćenje, smatrao je ipak da treba samo onemogućiti antisocijalističku propagandu, dok je bez obzira na svoje lične simpatije ili antipatije (na primer, prema futurizmu i ekspresionizmu) priznavao svoju nekompetentnost umetničkog ocenjivača.²) On se nikada nije pozivao na svoj članak iz 1905. godine partijska organizacija i partijska književnost kao na umetničku direktivu.

II

Međutim još za Lenjinova života, bez obzira na „odumiranje“ „Proletkulta“, proleterski ekstremisti formirali su nove grupe: „Oktjabr“ (Oktobar) 1922. i još leviju oko novopokrenutog časopisa *Na postu* (*Na straži*) 1923. godine, koja se nije odrekla težnje za monopolom, sumnjičeći dobar deo nepartijske i starije književne inteligencije („saputnike“), koja je uglavnom već bila prihvatila revoluciju u osnovi, mada joj je prilazila individualno i kritički. Rezolucija CK „O politici partije u pogledu umetničke književnosti“ 1925. godine, čiji je inspirator bio umetnički osetljiv i po Lenjinovom mišljenju talentovani ruski marksista Nikolaj Buharin, bila je pokušaj pružanja otpora levim ekstremistima u njihovim težnjama za komandovanjem u književnosti i onemogućavanjem većeg dela „saputnika“, a istovremeno bila je inspirisana željom da se

¹) Takvi su, npr., neki članci u zborniku *Literaturni raspad* 1908. u čemu se naročito istakao Steklov.

²) Lenjin *O književnosti*, „Kultura“, Beograd, 1949, str. 150.

proleterski kadrovi pomognu njihovim zbližavanjem sa „sapatnicima“. Ta rezolucija ipak nije imala dugotrajniji efekat: posle isključenja Trockog iz partije 1927. godine, koji je imao pristalice i u književnosti i branio „sapatnike“, naročito u godinama početne kolektivizacije i s tim u vezi „raskulačivanja“, ekstremisti su ponovo krenuli u ofanzivu i uskoro zauzeli vodeće pozicije (vrhunac njihove moći predstavljao je Međunarodni kongres proleterskih pisaca, održan u Harkovu 1930. godine). Ekstremisti su uspeli da diskredituju Pilnjaka i odnesu pobjedu nad ume-renom grupom „Pereval“ (Prevoj), koja se nije zadovolj-ovala publicističkom i često neukom propagandom, već je, zalažući se za zbližavanje proleterskih pisaca i „sapatnika“, u prvi plan isticala umetničko majstorstvo.

Pokazalo se, međutim, da ekstremizam proleterskih pisaca i njihovih organizacija krije u sebi opasnost osamostalji-ivanja van kontrole države i partije. I tako je dve godine posle Harkovskog kongresa doneta nova rezolucija — „O reorganizaciji umetničko-književnih udruženja“, čime je, u stvari, književnost stavljena pod direktnu kontrolu partije i države, jer su njom sve literarne i umetničke grupe bile ukinute. U tim godinama počelo se raditi na izgra-đivanju teorije „socijalističkog realizma“ — od tada je-odinog priznatog književnog metoda u Sovjetskom Savezu. Treba reći da u to vreme koncepcija ove teorije još nije bila potpuno izgrađena i da je na I kongresu sovjetskih pisaca 1934. godine, na kome je ona definitivno usvojena, bilo u tom pogledu razmimoilaženja (od ortodoksnog Žda-nova, preko Buharina i Radeka, do Maksima Gorkog), a i u inostranstvu je od strane progresivnih intelektualaca bila različito tumačena.³⁾ Ovu metodu Ždanov je okarakte-risao kao „prikazivanje stvarnosti u njenom revolucionar-nom razviku radi idejnog prevaspitanja i odgajanja trudbenika u socijalističkom duhu“. Ovakvo shvatanje po-stalo je merodavno za ceo dalji razvoj sovjetske knji-ževnosti.

Industrijalizacija, a naročito kolektivizacija u Sovjetskom Sa-vezu, pre svega način na koji se sprovodila, imale su za po-sledicu povećan uticaj birokratije i sve veće naglašavanje uloge vođe Josifa Visarionoviča Staljina, koji se počeo maltene slaviti kao božanstvo. Takozvani „kult Staljina“ u stvari je proizvod ove birokratije, pa bi se ta pojava mogla označiti i kao „kult birokratije“. Bez obzira na to što je opozicija u partiji bila razbijena već krajem dvade-setih i početkom tridesetih godina strah od promena, a i međunarodni događaji (na primer, ulazak Hitlerove vojske u Rajnsku oblast 1936. godine, „Anšlus“ Austrije 1938. itd.) uslovili su pojavu koja je u istoriji dobila ime „velike čistke“. Strah od potencijalne alternativne vlade, kako sma-tra Isak Dojčer u svojoj knjizi o Staljinu, sumnjičenje Zapada da sprema zaveru protiv SSSR-a, i s tim u vezi želja da se sprovede brza industrijalizacija i kolektivizacija uz

³⁾ Videti članak Karela Tajgea, *Sovjetsko književno stvaralaštvo i pitanja kulturnog nasleđa* (Karel Teige, *Jarmark umeni*, Praha, 1964) i Marko Ristić, *Predgovor za nekoliko nenapisanih romana i Dnevnik tog predgovora*, „Prosveta“, Beograd, 1953.

obezbeđenje potpunog jedinstva i poslušnosti, doveli su do masovnih represalija, koje su prvo pogodile stvarne i prividne opozicionare u krilu partije, države, Komunističke internacionale, vojske i diplomatije, a zatim se nekanalisanom prenale na celo društvo kao nekontrolisana masovna kampanja političke policije. Tim „čistkama“ („velika“ je trajala od 1936—1938. godine), koje do Staljinove smrti nikada nisu potpuno prestale, bilo je po Solženjcinovom proračunu pogođeno preko 600 pisaca. Ljudi su pod apsurdnim optužbama ubijani, a stotine hiljade stanovnika bilo je bačeno u koncentracione logore gde ih je u većini slučajeva čekala dugotrajna smrt. Akademik Saharov računao je počevši od kolektivizacije uništeno oko deset do petnaest miliona ljudi, od toga samo od 1936. do 1939. godine polovina članova partije (milion i dvesta hiljada), dok ih je pušteno na slobodu svega pedeset hiljada.

Pripajanjem baltičkih republika, Besarabije, jednog dela Finske i dobrog dela poljske teritorije Sovjetskom Savezu 1939. godine još je više ojačao „kult Staljina“ i počela se slaviti uloga Rusije (RSFSR) kao prve zemlje Sovjetskog Saveza. S tim u vezi prešlo se na apologetsko slavljenje prošlosti Rusije, njenih kulturnih, državnih (Ivan Grozni, Petar I) i vojnih uspeha (Suvorov, Kutuzov, Aleksandar Nevski).

Nade da se posle veličanstvene pobede u svenarodnom ratu protiv fašizma, za vreme koga je popustio pritisak, neće ponoviti tragična iskustva iz prošlosti nisu se opravdala. Još za vreme rata počelo je raseljavanje nekih naroda u Sovjetskom Savezu kao potencijalnih neprijatelja ili saradnika okupatora (volških Nemaca, krimskih Tatara i sl.), a „sovjetski zarobljenici, koji su preživeli nacističke logore bili su bačeni u staljinističke“ (Saharov), jer je sam čin predaje i zarobljavanja za Staljina predstavljao izdaju. Iako nije došlo do „čistki“ kakve su potresale zemlju krajem tridesetih godina, već 1946. bila je donesena odluka CK SKP(b) o časopisima „Zvezda“ i Lenjingrad, kojom su ne samo oštro napadnuti A. Ahmatova i M. Zoščenko za nedavne i davne „grehove“ već se krenulo u novi pohod protiv „bezidejnosti“, „trivijalnosti“ i „apolitičnosti“, u čemu je A. Ždanov video ostatke kapitalizma u svesti ljudi. Ideološka kampanja pojačala se naročito posle donošenja Rezolucije Informbiroa 1948. godine i posle stvaranja dve nemačke države, u veoma komplikovanoj međunarodnoj situaciji. Dolazi do pritiska na Jugoslaviju i montiranih procesa u istočnoevropskim državama i započinje doba „hladnog rata“, čija je karakteristika dugotrajni rat u Koreji i berlinska kriza. Već uskoro posle donošenja pomenute odluke CK SKP(b) još više se razbuktava nova kampanja, ovog puta otvoreno antizapadnjačka, kampanja protiv „odnarođenih“ kosmopolita, koja je u suštini imala velikoruski nacionalistički karakter, jer je isticala superiornost ruskog naroda nad zapadnim i čije su posledice bile veoma teške ne samo zbog nametanja ograde i šablona sovjetskoj književnosti već i zbog kočenja nauke (sudbina vajsmanizma-morganizma i kibernetike), pa i ljudskih žrtava. Ova kampanja će se nejednakim intenzitetom na-

staviti sve do Staljinove smrti, stekavši u svojoj poslednjoj fazi i izrazito antisemitski karakter. Tada su bili uništeni najbolji kadrovi sovjetske književnosti na jidiš jeziku i nanesen težak udarac sovjetskoj umetničkoj inteligenciji uopšte⁴⁾.

III

Posle Staljinove smrti započeo je nov period u razvoju sovjetske književnosti. On je imao nekoliko faza:

1. Fazu tzv. „jugovine“ (nazvane tako po malom i simptomatičnom romanu Ilje Erenburga, koji je uvek bio barometar političke situacije), u kojoj je došlo do popuštanja administrativnog pritiska na književnost i nauku i koja je pripremila tlo za početak destaljinizacije, i
2. Fazu destaljinizacije od XX kongresa KPSS 1956. godine, do pada Hruščova 1964. godine.

Od 1964. godine a naročito od 1965. nastupa nova faza koja je još u toku.

Karakteristično je da je sovjetska književnost, naročito od početka kolektivizacije, bila veoma ovisna ne samo od unutrašnjih već i međunarodnih prilika. Tako je i „jugovina“ mogla da nastupi u periodu popuštanja međunarodne zategnutosti (sastanak velike četvorice u Ženevi i propovedanje miroljubive koegzistencije uz privredno takmičenje socijalističkih sa kapitalističkim zemljama, okončanje rata u Koreji, normalizovanje odnosa sa Jugoslavijom uz odricanje od komandovanja u međunarodnom komunističkom pokretu. Period „jugovine“ obeležava u književnosti, pre svega, napuštanje „lakirovke“, teorije beskonfliktnosti i drugih šablona, kao i odustajanje od antizapadnjačke kampanje, što je najbolje posvedočio II kongres sovjetskih pisaca 1964. godine, u čijem radu nisu direktno učestvovali predstavnici rukovodstva partije i države i na kome Staljinovo ime gotovo da i nije bilo pominjano. Ponovo se ističu iskrenost u pisanju (Pomerancev), potreba učenja i od zapadnih pisaca (članak I. Erenburga O piščevom radu), nešablonski i kritički počinje se govoriti o kolhoznom selu (skice V. Ovečkina) itd. Naravno, ni tada nije išlo sve bez otpora, ali ti otpori nisu povlačili nikakve represalije niti su ozbiljnije ometali dalji umetnički i kritički rad kritikovanih (kritikovanje časopisa *Novi mir* 1954, romana E. Kazakeviča *Dvojica u stepi* itd.). Ponovo se počinje pominjati ime M. Bulgakova, posle dugog prekida štampaju se originalne pesme B. Pasternaka, u prvi plan izbija K. Paustovski. Proces destaljinizacije započinje govorom N. Hruščova na XX kongresu KPSS, u kome je oštroj kritici podvrgnut

PARTIJA I
KNJIŽEVNOST
U SOVJETSKOM
DRUSTVU

⁴⁾ Karakteristično je da u velikim procesima od 1936—1938. godine figurira veliki broj Jevreja. Krajem 40-ih godina došlo je do ukidanja niza jevrejskih organizacija i periodičnih publikacija, nastradao veliki režiser Mihoels, dok je vrhunac antisemitskih raspoloženja predstavljao pripremani proces istaknutim medicinskim stručnjacima jevrejskog porekla — lekarima „ubicama“ početkom 1953. godine. U razdoblju posle Staljina karakteristična je reakcija na pesmu Jevtušenka, *B a b i j J a r*, posvećenoj uspomeni na masovni pogrom Jevreja u okupiranoj Ukrajini u drugom svetskom ratu. Ova pesma počinje stihom: „A u Babijem Jaru nema spomenika...“

„kult ličnosti“ J. V. Staljina i šteta koju je društvenom procesu ovaj „kult“ naneo u sprezi vođe sa rukovodiocima državne bezbednosti. Nema sumnje da su „jugovina“ i osuda staljinizma bile izazvane krizom i potrebom za bržim naučnim i privrednim razvitkom, koje je kult kočio ili čak onemogućivao. Taj govor izazvao je preispitivanje duhovnog nasleđa sovjetske države i rehabilitaciju sovjetskih književnika, umetnika, naučnika, vojnih rukovodilaca i partijskih radnika. Na slobodu su puštene stotine hiljada političkih zatvorenika. Komisije koje su na ovom poslu radile donosile su odluku da je dotični čovek u „vezi sa narušavanjem zakonitosti“ bio „nezakonito represiran“, pa se zatim objavljivala njegova, najčešće posmrtna rehabilitacija. U to vreme dolazi do raspuštanja velikih logora za političke osuđenike, kojima se dozvoljava povratak u gradove, i oni se uključuju u umetničku, naučnu, privrednu ili političku aktivnost. Pristupa se ponovnom izdavanju dela naučnika i umetnika čija se imena nisu smela spominjati desetak-dvadesetak godina. Treba ipak reći da je sam proces rehabilitacije imao više administrativan nego pravni karakter, jer nije povlačio istragu, koja bi objasnila kako je do nezakonitih represalija došlo i utvrdila odgovornost pojedinaca u tim zbivanjima. Karakteristično je da je destaljinizacija pogodila samo najviše funkcionere državne bezbednosti (već posle Staljinove smrti Beriju i Abakumova) i da nije izvršila reviziju velikih političkih procesa od 1936—1938. godine niti promenila ocenu koja je u to vreme bila izrečena nekadašnjim veoma bliskim Lenjinovim saradnicima: Zinovjevu i Kamenjevu, Radeku i Buharinu, Rikovu i Pjatakovu i dr. Političkom rehabilitacijom nisu uopšte bili zahvaćeni predstavnici tzv. unutar-partijske opozicije i ona se uglavnom ograničila na rukovodioce Crvene armije (Tuhačevski, Unšliht, Bliher, Gamar-nik), neke diplomate (Antonov-Ovsejenko, koji je za vreme revolucije bio jedan od organizatora Crvene armije) i funkcionere Internacionale (Bela Kun, rukovodioci poljske kompartije itd.).

Proces destaljinizacije usporili su poznati događaji u Mađarskoj u jesen 1956. godine, donošenje Moskovske rezolucije na savetovanju komunističkih partija i s tim u vezi kritike izrečene novom Statutu SKJ (na primer, napadi Ide Radvoljine na našu književnost i program SKJ u vezi sa problemom „lične sreće“), uz aktiviranje kampanje protiv „savremenog revizionizma“. Taj proces pomutila je i afera oko dodele Nobelove nagrade Borisu Pasternaku za roman „Doktor Živago“, 1958. godine, koji je bio objavljen u inostranstvu a u Sovjetskom Savezu ocenjen kao „antisovjetski“. Pa ipak taj proces nije se mogao potpuno zakočiti i on se dalje i sa još većim intenzitetom nastavlja, naročito posle XXII kongresa KPSS 1960. godine. Do najintenzivnije duhovne destaljinizacije i oslobađanja stvaralačkih snaga sovjetske književnosti dolazi u periodu između 1960. i 1963. godine. God. 1963, naime, došlo je do ponovnog upli-tanja rukovodstva partije (Hruščova i Iljičova) u književnost, premda ni taj čin nije mogao ozbiljnije ugroziti slo-

bodniji razvoj sovjetske književnosti (kritika Jevtušenkove Autobiografije, objavljene u francuskom časopisu Express, „formalističkih“ traženja Voznesenskog, nekih pesama B. Ahmaduline i pripovedaka V. Vojnoviča, povesti V. Aksjonova Pomorandže iz Maroka, putopisa V. Njekrasova zbog nekritičkog odnosa prema Zapadu, liberalizma u memoarima I. Erenburga itd.) niti onemogućiti slobodno putovanje na Zapad pisaca koji su uživali reputaciju liberala.

IV

PARTIJA I
KNJIŽEVNOST
U SOVJETSKOM
DRUŠTVU

Hruščovljev pad bio je izazvan i spoljnopoličkim i unutrašnje-političkim uzrocima. Tu je, na prvom mestu, bilo opasno zaoštavanje odnosa sa Kinom, dok je na unutrašnje-političkom planu tu bio neuspeh pretvaranja u oranice stepskih azijskih ledina i suviše velika vlast koja se opet koncentrisala u rukama jednog čoveka — Hruščova. Pored toga postojao je i strah da će dalji proces destaljinizacije iskoristiti neprijatelji sovjetske države i da nastavljanje tog procesa može ozbiljno ugroziti kontinuitet, utvrđene predstave i norme sovjetskog društva. Još za vreme Hruščova počeli su se javljati znaci nezadovoljstva kod nekih intelektualaca i umetnika zbog, po njihovom mišljenju, suviše sporog i nedoslednog procesa destaljinizacije. Kritike izrečene svojevremeno Pasternaku i Jevtušenku zbog nedozvoljenog objavljivanja svojih dela u inostranstvu nisu omele neke mlađe intelektualce da s ovom praksom nastave. Pojavljuje se niz hektografisanih polulegalnih i ilegalnih, najvećim delom omladinskih listova i publikacija (Feniks, Sintaksis, Bumerang, Spirala, Koktel), koji nepoznatim kanalima prodiru na Zapad. Proces Sinjaskom i Danijelu početkom 1966. godine i veoma oštra osuda koja im je izrečena izazvali su prvi put ne samo proteste zapadnih progresivnih intelektualaca (Aragona, komunističke štampe Italije, Švedske, Danske, Engleske, Finske, Norveške, F. Morijaka, Dž. Vejna, L. Helman, A. Bretona, Ž. Kasua, Ž. Prevera, Verkora i dr.) već i reakciju u samom Sovjetskom Savezu (62 pisca potpisala su protest i među njima nalazimo imena: K. Čukovskog, I. Erenburga, V. Šklovskog, P. Antakoljskog, V. Kaverina, J. Doroša, Anjinskog, B. Ahmaduline, V. Vojnoviča, L. Kopeljeva, J. Levitanskog, J. Moric, J. Nagibina, B. Okudžave, A. Tarkovskog i L. Čukovske). Ta reakcija bila je dvojaka: ona je, s jedne strane, predstavljala zauzimanje za ublažavanje osuda izrečenih pomenutim književnicima, iako nije u svemu i odobravalala njihove postupke, dok je, s druge strane — a to je mnogo važnije — bila izraz strahovanja da će doći do delimične rehabilitacije staljinizma, na šta ih je upućivalo pojačano delovanje cenzure, koja je postala veoma osetljiva na „posipanje rana solju“, iz ne tako davne prošlosti uz čudnu tolerantnost prema rehabilitaciji Staljina (Stvaranje sveta Zakrutkina, pesme S. Smirnova, Čujeva).

Za nastupanje nove klime karakteristične su polemike oko Solženjicinove proze⁵⁾, polemike u kojima su Solženjic'novi „neprijatelji“ (V. Čalmajev, Sinelnikov, G. Brovman, D. Jerjomin, M. Aleksejev, V. Koževnikov) odneli pobjedu nad njegovim „prijateljima“ (Lakšin, Žuhovicki) zahvaljujući podršci rukovodećih krugova. U međuvremenu održan je XXIII kongres partije, na kome je teorija socijalističkog realizma dobila novu potvrdu. Ta polemika između tzv. liberala i branilaca kontinuiteta trajala je sve do početka ove godine. U njoj su se čuli glasovi koji su alarmantno upozoravali na opasnost od rehabilitacije Staljina i ustajali protiv svemoći i samovolje cenzure (K. Paustovski istupanja G. Vladimova i G. Svirskog), a neki konstatovali čak i izvestan zastoj u sovjetskoj književnosti, kojom su „zaru-kovodili“ i „zadadiljali“, pored velikog napretka koji je zemlja poslednjih godina postigla u privredi (govor beloruskog prozaika Vasilja Bikaua na V kongresu beloruskih pisaca 1966. godine). Taj period karakteriše skoro stalno kritikovanje liberalne pozicije časopisa *Novi mir*, koji je posle Staljinove smrti stekao reputaciju najotvorenijeg sovjetskog književnog časopisa. Ovaj sukob dva shvatanja dobio je, svakako, najspektakularniji izraz u poznatom pismu A. Solženjicina upućenom IV kongresu sovjetskih pisaca, maja 1967. godine, u kome je on, ukazavši na onemogućavanje objavljivanja i na zaplene svojih dela, upozorio širu javnost na neograničenu moć cenzure, koja je nanela toliko štete razvoju sovjetske književnosti. Na sastancima je ukazivano na slične slučajeve (prema delima V. Pomeranceva, Šatrova, A. Beka, J. Ginzburg, L. Čukovske itd.). Bilo kako bilo, neka od tih dela stigla su na Zapad i tamo bila objavljena (dela J. Ginzburg, L. Čukovske, poema *Rekvijem* A. Ahmatove, i u poslednje vreme dva velika Solženjicinova romana *Odeljenje za rak* i *U prvom krugu*). I što je zanimljivo, na Zapadu su bila objavljena dela i nekih starijih, danas već pokojnih sovjetskih pisaca, koja u Sovjetskom Savezu nikada nisu bila objavljena ili su bila objavljena u nešto skraćenoj verziji (romani M. Bulgakova *Pseće Srce* i *Majstor* i *Margarita*).

Sukob ove dve struje primao je i drukčije oblike: tu je bio i protest pesnika A. Voznesenskog u obliku otvorenog pisma redakciji *Pravde*, u kome je optužio Savez pisaca zbog dezinformacije, prema kojoj ga je navodna bolest sprečila da otputuje u inostranstvo, ili, na primer, otvoreno pismo Venijamina Kaverina Konstantinu Fedjnu, u kojem je Kaverin svog kolegu optužio za nedrugarski odnos prema Pasternaku i za onemogućavanje objavljivanja Solženjicinovog romana *Odeljenje za rak* u časopisu *Novi mir*, ili, takođe, još ranije otvoreno pismo književnice Lidije Čukovske Mihailu Šolohovu, u kome je osudila Šolohova što je izneverio humanističke tradicije ruske književnosti svojim govorom na XXIII kongresu partije, u

⁵⁾ Solženjicinovi mali roman *Jedan dan* Ivana Denisoviča visoko su ocenili u svojim studijama istaknuti marksistički teoretičari Derd Lukač i Ernst Fišer, a Jevtušenko Solženjicina smatra za direktnog nastavljača najvećih tradicija ruske književnosti.

kome je ne samo osudio Sinjavskog i Danijela već izrazio svoje žaljenje zbog „blagih“ kazni (Sinjavski je osuđen na 7, a Danijel na 5 godina strogog zatvora).⁹⁾ U tom polujavnom dijalogu, jer je on veoma retko ili veoma jednostrano dolazio do stranica sovjetske štampe, sedamnaest pisaca, članova partijske organizacije (od ukupno 700) potpisalo je protestna pisma upućena višim sovjetskim partijskim forumima. Kriza u Čehoslovačkoj samo je ubrzala ovaj proces.

Od ranoprolećnog Plenuma CK KPSS ove godine rukovodstvo partije pošlo je u oštru ofanzivu protiv ovakvog dualizma mišljenja, u težnji da po svaku cenu očuva idejnu monolitnost i kontinuitet. Prvi sekretar partije Brežnjev optužio je 29. marta „ideološki nezrele“ pisce i izjavio da se ne mogu nadati da će ih mimoići kazna, a funkcioner u Savezu pisaca Tepljugov upozorio da se „ne mogu tolerisati ispoljavanja političke bezbrižnosti, lakomislenosti i nezrelosti“, jer njihovi nosioci dolaze u sukob sa Statutom sovjetskih pisaca. Najavljena je oštra ideološka borba sa nosiocima „revizionističkih“ pogleda i svega onoga što, po mišljenju partijskog rukovodstva, dolazi u sukob sa učenjem marksizma-lenjinizma i sa koncepcijom „proleter-skog internacionalizma“. Veoma je poučno čitati ideološko-programatske članke u Literaturnoj gazetzi, naročito od ranog proleća ove godine. U njima se sve više ističe potreba borbe protiv buržoaske ideologije i savremenog „revizionizma“ i sve više naglašava potreba pozitivnog ocenjivanja uzlaznog puta kojim je u svome razvitku išla sovjetska književnost. Razobličujuća dela kao što su bila Solženjicinov Jedan dan Ivana Denisoviča (1962) ili Bondarvljeva Tišina (1963) više se ne objavljuju niti se piše o narušavanju zakonitosti u vreme „kulta ličnosti“.

Iako se Staljinovo ime još veoma retko, i to većinom u vezi sa drugim svetskim ratom pominje, ipak izgleda da su XX i XXII kongres partije sa razvenčavanjem Staljina za sada stavljeni u arhivu (prema najnovijim vestima izgleda da se sprema podizanje spomenika Staljinu na njegovom grobu u Kremlju). Kampanja koju je Literaturna gazeta vodila i još danas vodi protiv protagonista liberalnog kursa u čehoslovačkoj književnosti, filozofiji i publicistici i polemika s njima (V. Havelom, J. Prohaskom, V. Blažekom, M. Hiblom, M. Kunderom, L. Vaculikom, I. Fibihom, P. Pithartom, J. Valkom, M. Jungmanom, E. Goldštikerom, J. Hanzelkom, L. Mnjačkom i drugima) samo je još jedan dokaz o postojanju težnje da se za sve

PARTIJA I
KNJIZEVNOST
U SOVJETSKOM
DRUŠTVU

⁹⁾ Na XVIII kongresu Partije, na kome je bio delegat, Solohov se ovako izrazio o rezultatima „čistki“: „Kao i svi sektori našega života, sovjetska književnost, pošto se izbavila od neprijatelja postala je zdravija i jača... Mi smo se izbavili od špijuna fašističkih agenata, neprijatelja svih vrsta i boja, ali čitav ovaj gad, svi oni, u stvari, i nisu bili ljudi niti pisci u potpunom smislu ove reči. Oni su jednostavno bili paraziti, koji su se prikriili uz živi punokrvni organizam sovjetske književnosti.“ Izjavivši da čestiti sovjetski pisci „ne pripadaju sentimentalnoj vrsti zapadnoevropskih pacifista“, on je naglasio da „živimo i radimo pod rukovodstvom druga Staljina, a to nas u mnogo čemu obavezuje i mnogo čemu nas je već poučilo“ (Boljševička partija i sovjetska književnost, „Novo pokolenje“, Zagreb-Beograd, 1947, str. 74—75). Postavši još za vreme Staljina najslavniji sovjetski pisac, Solohov je posle Staljinove smrti održavao veoma prijateljske odnose sa Nikitom Hruščovom, a nedavno je pozdravio sovjetske trupe u Čehoslovačkoj.

progresivne intelektualce, naročito u socijalističkim zemljama, utvrde obavezne ideološke norme. Da bi se to postiglo, održavaju se mnogobrojni sastanci širom zemlje na kojima se ističe potreba idejne monolitnosti i osuđuje „otpadništvo” — sve u skladu sa praksom koja je u Sovjetskom Savezu uobičajena još od tridesetih godina. Na tim sastancima prihvataju se dekreti rukovodstva, obaveze, donose rezolucije itd. Štampa je mobilisana i na taj način što donosi pisma čitalaca koji ovakve odluke odobravaju i time se uz nemogućnost dobijanja bilo kakvih drugih informacija sa strane veoma utiče na javno mnjenje. U kojoj meri će ta nastojanja uroditi plodom i u redovima intelektualne elite Sovjetskog Saveza teško je reći. Jedno je, međutim, sigurno da poslednjih godina prisustvujemo jednom fenomenu koji nije bio poznat od tridesetih godina. Ako je velika „čistka” prolazila bez većih otpora i uz voljno ili nevoljno, iskreno ili neiskreno, ali, svedjedno, odobravanje čak A. Tolstoja, B. Lavrenjova, J. Švarca, Vs. Ivanova, J. Tinjanova, ako se niko nije našao da svojevremeno protestuje protiv isključenja iz Saveza pisaca Ahmatove i Zoščenka 1946. godine, protiv antikosmopolitske i antisemitske hajke s kraja četrdesetih i početkom pedesetih godina, ako je još dodeljivanje Nobelove nagrade Borisu Pasternaku naišlo na masovnu osudu u redovima sovjetskih pisaca, i to često veoma istaknutih, od slanja u progonstvo pesnika Josifa Brodskog 1965. i hapšenja niza naročito mlađih intelektualaca i njihovog upućivanja u psihijatrijske bolnice i progonstvo (V. Tarsisa, A. Jesenjina-Voljgina, Narice, Bukovskog, Dobrovoljskog, Osipova, V. Batševa, Galanskova, Ginzburga i dr.), a naročito od suđenja Sinjavskom i Danijelu, situacija se očigledno promenila, o čemu svedoči i nedavna demonstracija grupe mlađih intelektualaca na Crvenom trgu, koja je javno manifestovala svoje neslaganje sa intervencijom u Čehoslovačkoj. Jasno je da su akteri ovih akcija morali računati sa posledicama koje će ih pogoditi, a prema izjavi M. Friša, u jednu psihijatrijsku bolnicu zatvoren je nedavno i Solženjicin.⁷⁾

Ta situacija dobila je karakter krize, koja očigledno ne može da zadovolji ni jednu ni drugu stranu. Bilo bi preterano i ne tačno reći da je došlo do ponavljanja događaja iz tridesetih i četrdesetih godina. Represalije su pogodile uglavnom mlađe i još nepoznate intelektualce i umetnike zbog ilegalnog objavljivanja svojih dela u zemlji i nedozvoljene publikacije u inostranstvu (na primer, slučaj sa Ginzburgovom Belom knjigom o delu Sinjavskog i Danijela, 1966). Presude se donose javno i na osnovu zakona, ali je taj zakon pooštren naročito kad u njega treba uklopiti navedene prestupe ili takve kao što je učestvovanje u mirnim demonstracijama (npr., demonstracije SMOG-a kojim je traženo oslobođenje Narice, Bukovskog, Osipova i Brod-

7) Prema podacima Londonskog biroa Internacionalnog PEN kluba, u Sovjetskom Savezu trenutno ispaštaju političke kazne sledeći pisci: Julij Danijel, Jurij Galanskov, Aleksandr Ginzburg, Aleksej Dobrovoljski, Bohdan Horin, Svjatoslav Karavanski, Mihailo Masjutko, Valentin Moroz, Mihailo Osadči, Anatolij Sevcok i Vjačeslav Cornoval. Pada u oči priličan broj ukrajinskih imena.

skog ili demonstracije u vezi sa osudom Sinjavskog i Danijela kod Puškinovog spomenika u Moskvi, ili najnovije demonstracije u vezi sa ulaskom sovjetskih trupa u Čehoslovačku). S druge strane, danas već pokojni K. Paustovski dobio je Lenjinovu nagradu za književnost, a nekim piscima, koji su učestvovali u potpisivanju protestnih pisama nisu pravljene smetnje za njihov boravak u inostranstvu.

Za sada, možemo reći da sovjetsko rukovodstvo teži da ovu borbu za učvršćavanje idejne monolitnosti prvenstveno vodi ideološkim sredstvima, a samo u izuzetnim slučajevima grubim administrativnim. Rekli smo već da je cenzuri u tom pogledu dodeljena izvanredna uloga. Pojave kao što su spektakularno spaljivanje najnovijeg romana dobitnika Lenjinove nagrade Oljesa Gončara Saborna crkva od strane grupe komsomolaca u Kijevu ili emigracija književnog kritičara i historičara A. Belinkova na Zapad u leto ove godine svakako su izuzetak. U vezi s tim koristi se i proslava pedesetogodišnjice Komsomola ove godine da se donese rezolucija o pojačavanju ideološkog rada sa omladinom. Vaspitna funkcija sovjetske književnosti uz obavezno isticanje pozitivnog junaka, optimizam i čuvanje odgovarajuće razmere pozitivnog i negativnog, pri čemu pozitivno treba, naravno, da ubedljivo dominira nad negativnim, isticanje superiornosti sovjetskog društvenog uređenja nad kapitalističkim, borba protiv imperijalističke ideologije i zahtev da se prevaziđu „uski“ okviri ličnih i porodičnih problema postali su ponovo primarni zadaci koji se često grubo, iz neznanja, niske estetske kulture ili čak opskurantizma dogmatski postavljaju sovjetskoj spisateljskoj inteligenciji. Simptomatično je da je iz tih razloga podvrgnuta kritici i najnovija povest Vasilija Aksjonova Kamion natovaren burićima (zbog naturalističkog „grubog zazemljenja“ kako to formuliše kritičar G. Brovman). Opasnost postoji u gubljenju perspektive, u psihologiziranju i — naročito — u negativnom osvetljavanju događaja iz prošlosti, pogotovu kada je reč o kolhoznom sistemu. Za takav stav karakteristični su napadi kojima je bila izložena najnovija povest Tendrjakova iz seoskog života Kraja (A. Kuklis, V. Ivanov).

Od književnosti se traži da polazi od utvrđenih predstava i da odgaja svoje čitaoce da mrze kapitalizam i neprijateljsku ideologiju i da budu ponosni na put koji je u toku pedesetdvostrana istorije sovjetske države pređen. Svi ostali zadaci traženja moraju se podrediti ovom osnovnom cilju, jer, ističe se, ne može biti ideološke koegzistencije dva antagonistička društvena sistema. Što se tiče trećeg sveta, tj. tzv. neangažovanih zemalja, odnos prema njima varira u zavisnosti od tekuće spoljne politike. Merila koja se postavljaju zemlji ne moraju se podudarati sa merilima koja se imaju kada je reč o prilikama na strani. Međutim, današnji ideološki kurs je takav da pretenduje na obavezno prihvatanje u socijalističkim zemljama i međunarodnom komunističkom pokretu, koji je suočen s ozbiljnim sukobima ne samo na strani (Vijetnam, Bliski istok) već i sa raznim omlaženjima među socijalističkim zemljama (Kina,

Albanija). Vrhovna ideološka instanca, pozivajući na budnost prema neprijateljima, određuje šta je socijalizam, a šta nije, šta je marksizam, a šta nije, šta je progresivno, a šta nije. U današnjem pluralističkom svetu težnja za apsolutnom monolitnošću nailazi na velike teškoće, jer se u obavezni kanon teško mogu uklopiti mnogi progresivni pokreti i mnoga nastojanja i akcije naprednih intelektualaca u svetu. Ona, s druge strane, dovodi do začaurivanja, izolacije, pošto ne pristaje da vodi dijalog, stavljajući se u položaj nepogrešivog arbitra.

Za razliku od tridesetih i četrdesetih godina u kojima su se postavljali drugi zadaci, u prvom redu borba protiv fašizma i kolonijalizma, današnja situacija je umnogome drugačija i komplikovanija. Socijalizam je stekao mnoge pristalice u čitavom svetu, koji se ne mogu više pomiriti sa slepim prihvatanjem recepata iz jednog obaveznog centra i Sovjetski Savez nije više izolovan i ugrožen imperijalističkim okruženjem kao što je to bio dvadesetih ili još početkom tridesetih godina. U mnogim zemljama socijalizam je postao društveno uređenje a mnoge su na putu da ga ostvare. Više ne postoji apsolutni autoritet vođe kakav je bio Staljin, a i apsolutni autoritet jedne partije ne može se više održavati pukim pozivanjem na Lenjina. Kriza u kojoj se danas nalazi ideološka koncepcija sovjetskog partijskog rukovodstva proizvod je nesposobnosti da se ove promene shvate i da se izađe iz okvira koji su u Sovjetskom Savezu odomaćeni još od tridesetih godina. To je ujedno kriza nemoći ili nemanja volje da se izvrši potpuna destaljinizacija⁸⁾, kriza birokratije i birokratizovanog vojnog aparata, koji strahuje od gubitaka svojih pozicija i položaja, o čemu najbolje svedoče poslednji događaji u Čehoslovačkoj.

Ako je kult Staljina još mogao radati apologetska dela, pisana ponekad iz iskrenog oduševljenja i sa izvesnom umetničkom vrednošću, inflacija današnje publicističke apologetike (prema Bikauu, „grobara društva“) ne može više zadovoljiti ni čitalačku publiku u samom Sovjetskom Savezu niti doprineti povećanju ugleda i uticaja Sovjetskog Saveza u inostranstvu. Uostalom, čini se da sovjetsko rukovodstvo nije trenutno toliko ni zainteresovano za zapadne kapitalističke zemlje koliko za učvršćenje reda u svom taboru. To se lepo može videti po odnosu prema zapadnim progresivnim intelektualcima prema kojima je odnos blaži i tolerantniji, dok se za slične stavove intelektualci u socijalističkim zemljama okrivljuju u boljem slučaju za apstraktni humanizam, političku bezbrižnost, lakomislenost i nezrellost, a u gorem za zaraženost duhom buržoaske ideologije, ocrnjivanje, ideološku diverziju, kontrarevoluciju, antimarksizam, antisovjetizam i slično (za ovaj stav tipičan je i odnos sovjetske štampe prema poljskim intelektualcima, filozofima i piscima, koji su došli u sukob sa kulturnom politikom u svojoj zemlji). Najgore u čitavoj

⁸⁾ Akademik Saharov smatra destaljinizaciju primarnim zadatkom. Ona je trebalo da se nastavi i do kraja sprovede i već su u tom pogledu bile izvršene pripreme, ali se od toga odustalo posle pada Hruščova.

stvari je to što ljudi koji su odgovorni za ideološku politiku smatraju da time doprinose zbijanju redova progresivnih snaga, dok, u stvari, svojim postupcima izazivaju nezadovoljstvo i u socijalističkim zemljama i proteste progresivne inteligencije Zapada (H. Bel, G. Gras, M. Friš, R. Garodi, L. Aragon, E. Fišer, E. Bloh, Ž. P. Sartr, B. Rasel, K. Markuze i dr.).

Zaoštravanje međunarodne spoljnopolitičke situacije i borba sa imperijalizmom i neokolonijalizmom služe kao povod da se zaoštri borba protiv liberalnijih shvatanja, koja se ni malo ne sukobljavaju s ovim primarnim zadatkom, a izraelsko-arapski sukob koristi se za ispoljavanje antisemitizma, što su najbolje pokazali nedavni događaji u Poljskoj i Čehoslovačkoj. Tako politika, posebno u vezi sa najnovijom doktrinom o pravu intervencije socijalističkih zemalja svuda gde socijalizam bude ugrožen, predstavlja pojavu koja neprijatno asocira na shvatanja koja su dominirala tridesetih i četrdesetih godina. S druge strane, bez obzira na različite društvene sisteme, svet je više nego ikad postao jedna celina, u kojoj je izolacija postala ne samo anahronizam već i nešto što je veoma teško do kraja sprovesti. Sa razvojem privredne, turističke i kulturne saradnje barijere koje se postavljaju mogu samo privremeno usporiti društveni proces, ali ne mogu sprečiti postepeno napuštanje preživelih oblika i odnosa. Humanistička inteligencija u celome svetu nije više potpuno usamljena. Njen saveznik postaje sve više naučna elita, koja se ne zadovoljava samo ulogom izvršitelja, već pokazuje veliku zainteresovanost i brigu za sudbinu čovečanstva, suočenog sa vojnim agresijama, glađu i siromaštvom zemalja u razvoju, a najviše sa opasnošću od nuklearnog rata, koji pri današnjem stupnju razvoja može postati fatalan za dalju budućnost stanovništva na zemaljskoj kugli. Naučna i tehnička inteligencija više se ne mire sa visokim standardom koji su za sebe postigle uz nemogućnost uticanja na razvoj društva. Izgleda da je već prevaziđena dilema koja je u Sovjetskom Savezu bila aktuelna još početkom 60-tih godina — fizičari ili liričari, za šta najbolji primer pruža vrhunska sovjetska naučna elita u Novosibirsku i Akademgorodsku, inteligencija koju reprezentuju naučnici kao što su Kapica ili Saharov. Bez obzira na hiljadukilometarske razdaljine, svet je danas povezaniji nego ikada ranije i nikakve enklave ili predimenzioniranja opasnosti od špijunaže (koja, uostalom, u celom svetu postoji) ne može ga sprečiti u međusobnom upoznavanju, zbližavanju i razumevanju. Inteligencija u kulturnim razvijenim zemljama sve će se manje moći miriti sa manipulativnom politikom birokratije, jer kao što je Dudincev lepo rekao: „Čovek ne živi samo od hleba.”

PARTIJA I
KNJIZEVNOST
U SOVJETSKOM
DRUŠTVU

dr Đuro šušnjić
POJAM ZAKONA
U SOCIOLOGIJI

U izdanju Instituta društvenih nauka u Beogradu izašla je prošle godine knjiga Đure Šušnjića koja obrađuje osnovni problem u sociologiji — mogućnost postojanja zakona u društvenom životu. To je još jedan vredan prilog sociološkoj literaturi na našem jeziku koja, na zadovoljstvo čitalaca, postaje sve bogatija i raznovrsnija.

Ova opširna rasprava na preko dvesta stranica o pojmu sociološkog zakona već je dobila svoju pozitivnu ocenu od najmerodavnijih krugova kod nas (reč je zapravo o doktorskoj disertaciji koju je Đuro Šušnjić branio na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1965. godine, a koja je ovom prilikom, po rečima autora, samo neznatno dopunjena), te stoga naš cilj i nije da ovde damo neku posebnu analizu i ocenu teksta, već da ovu knjigu preporučimo čitaocu, naročito onom čitaocu koji uči ili studira sociologiju, jer će u njoj naći obilje materijala i bogatu diskusiju o

suštinskom pitanju sociologije kao nauke. Nema sumnje da je Šušnjić uložio veliki trud prilikom prikupljanja i proučavanja materijala koji mu je poslužio kao osnov za kritičku raspravu o pojmu zakona u sociologiji. Svoj stav traži u dijalogu između teorije i empirijskog istraživanja, a put ga vodi kroz mnoštvo suprotnih koncepcija, pristupa, hipoteza, da bi na kraju dao podršku onima koje prihvata za svoje.

Svoje izlaganje autor je podelio u osam glava:

U prvoj glavi, koja nosi naziv „Sumnje i poricanja“, daje sistematski pregled bitnih uzroka i vrši analizu teškoća koje se javljaju pri pokušaju dokazivanja postojanja društvene zakonitosti. To su svi oni poznati argumenti kojima se pokušava da se obori mogućnost postojanja zakona u sociologiji, kao što su: dinamični karakter društvenih pojava, tj. nestabilnost veza, složenost i nepredvidljivost pojava, principijelna nemogućnost eksperimentisanja, uplitanje vrednosnih sudova i dr., a koji su doveli do toga da kod mnogih postoji sumnja u objektivni karakter društve-

nog zakona, pa čak i do nje-
govog potpunog negiranja.

Raščišćavanje ovog pitanja je, svakako, od bitnog značaja, jer kad sociologija ne bi bila u stanju da pored odgovora na pitanje „šta” i „kako” odgovori i na pitanje „zašto”, dovela bi u pitanje sopstvenu egzistenciju kao nauku.

Sa posebnom pažnjom autor upozorava na opasnost od uplitanja vrednosnih sudova pri posmatranju društvenih odnosa u kojima je i sam posmatrač aktivan činilac i učesnik. Autor smatra da se pristrasnost istraživača može svesti na najmanju meru ako se poštuju njegova uputstva: a) učiniti vrednosne premise (sudove) izrazito jasnim i eksplicitnim; b) uvesti alternativne hipoteze; c) provera rezultata i zaključaka drugih autora može nesumnjivo da da odlične rezultate; d) pokazati i proveriti odnos zaključaka prema premisama od kojih se startovalo; e) jasno ograničiti problem, rukovodeće hipoteze, principe za selekciju podataka i definicije ključnih pojmova; f) spremnost da se sledi argument do njegovog logičkog zaključka; g) hrabrost da se napuste tradicionalno cenjene ideje ukoliko nova evidencija to dozvoljava; h) tačno i precizno sakupljanje podataka; i) „sociološka imaginacija” da se vide alternativne mogućnosti interpretacije; j) odgovorna i stalna kritika ideja i razmena iskustava ne samo između istraživača koji se bave istim problemima već i između njih i logičara i filozofa nauke”.

Iako su teškoće oko otkrivanja zakona, veza među društvenim pojavama, veoma ozbiljne, one nisu i nerešive, kaže autor. U svakom slučaju, ne mogu poslužiti kao dovoljan razlog da se poriče društvena zakonitost i determinizam društvenih pojava u najširem smislu reči. S druge strane, one su dovoljan razlog da se sociološka objašnjenja učine manje pretencioznim i obazrivijim.

U drugoj glavi autor se kritički osvrće na pokušaje da se ideje kauzalnosti i zakona zamene pojmovima kao što su „funkcija”, „cilj”, „razumevanje” i „idealna tip”. Funkcionalno objašnjenje nastanka nekih pojava je u najboljem slučaju dopuna uzročnom objašnjenju, ali ga ne može zameniti iz prostog razloga što nam ono ne daje odgovor na pitanje zašto je neka pojava nastala, zašto je prate određeni kvaliteti, već samo odgovara na pitanje čemu služi ta pojava i kakva je korist od nje.

U trećoj glavi, „Pojam sociološkog zakona” autor navodi svoje mišljenje da pre svega treba jasno odrediti razliku koja postoji između sociološkog determinizma i prirodnog determinizma, kao i ostalih društvenih nauka. Iz svog shvatanja o specifičnostima sociološkog determinizma, po kome svako sociološko objašnjenje mora biti kompleksno jer se svaka sociološka pojava mora proučavati u njenoj vezi sa masom drugih socijalnih i prirodnih pojava, autor izvlači zaključak o specifičnosti sociološkog zakona u odnosu na zakone drugih društvenih nauka. Ilustrujući na primerima kako treba da izgleda ta sociološka orijentacija u istraživanjima, autor (uz primedbu da je svestan toga da „...primerima objasniti misao ne znači i dokazati je”) daje definiciju sociološkog zakona. Ona glasi: „...pod sociološkim zakonima podrazumevamo iskaze o objektivno postojećim vezama između raznih vrsta socijalnih pojava, kao i vezama između socijalnih i nesocijalnih pojava, ako se te veze odlikuju relativnom konstantnošću, nužnošću, opštošću i određenim stepenom suštine koju izražavaju”.

U četvrtoj glavi autor daje klasifikaciju socioloških zakona pri čemu za osnovu podelu uzima bitne oznake pojma zakona: opštost, nužnost, suština i konstantnost.

U sledeće četiri glave autor pokušava da dokaže osnovnost navedene klasifikacije:

Opšte treba shvatiti kao prisutnost nekog zajedničkog svojstva u svakoj ili većini pojedinačnih pojava. Što je zakon opštiji, što se odnosi na šire područje ili oblast pojava, to će on sve više apstrahovati od posebnih i pojedinačnih razlika, sve više zanemarivati posebne i pojedinačne karakteristike.

Svaki zakon je jedna generalizacija, ali to ne znači da je i svaka generalizacija zakon. Da bi se jedan empirijski iskaz mogao smatrati zakonom, potrebno je da postoji mogućnost da se on empirijski verifikuje, ali i mogućnost da se takav iskaz dedukuje iz neke teorije. Činjenice se objašnjavaju zakonom, a zakoni se objašnjavaju teorijom.

Nužnost treba posmatrati onakvu kakva nam se javlja u praksi naučnog saznanja. Nužnost je u prostim mehaničkim sistemima sinonim za sumu uslova koji su kadri da izazovu nastanak pojava, tj. iz jednog datog stanja uslova u određenom momentu sledi samo jedna jedina mogućnost (posledica) koja će se desiti u nekom kasnijem vremenskom trenutku. Ovdje nema izbora, jer nema čoveka kao svesnog bića koji vrši izbor. Zakon se u društvenoj oblasti realizuje tako da uvek postoji veći broj mogućnosti, iako je broj realno ostvarljivih mogućnosti svakako ograničen. To znači da se zakon realizuje u obliku tendencije. Ovdje je nužnost shvaćena kao najverovatnija mogućnost, tj. pojam nužnosti postaje sinonim za ostvarivanje realne mogućnosti iz jednog datog sistema ili sklopa uslova. Samo što ti uslovi nisu dati na jedan, za svagda utvrđeni način niti su samo istorijski zatečeni, nego se i stvaraju. A čim postoji mogućnost da i stvaramo nove uslove, to znači da jedna mogućnost koja je imala malu verovatnoću da se realizuje može da se ostvari nastojanjem, uključivanjem ljudske akcije, angažovanjem. Nužnost se time definiše ne kao neminovnost nego kao isključivanje

drugih mogućnosti razvitka događaja, da bi se ostvarila ona mogućnost koja pruža maksimum racionalnosti i humanosti. Kausalni zakon izražava nužnost najvećeg stepena, tj. on najpotpunije izražava sumu uslova koji su relevantni za nastanak pojava. Funkcionalni odnos je isto tako specifičan oblik veze između društvenih pojava, ali se ovi odnosi ne mogu po svojoj vrednosti izjednačavati sa kausalnim zakonima ili im se čak pretpostavljati. Oni su samo nužna faza u procesu dolaženja do kausalnih zakona. Na funkcionalne veze treba gledati kao na jedan privremeni stadijum u procesu sociološkog objašnjenja, kao na prvi pokušaj da se dođe do utvrđivanja izvesnih pravilnosti. Moći predviđati pojave ne znači uvek i znati njihovo uzročno objašnjenje. Uspešno predviđanje pomoću funkcionalnih veza ne dokazuje obeležje uzročne povezanosti, već samo potvrđuje hipotezu o vremenskom sledovanju. To samo znači da imamo dovoljno razloga da razlikujemo više vrsta predviđanja. Predviđanje na osnovu kausalnih zakona je samo jedna vrsta predviđanja. Teškoće koje ometaju predviđanje mnogobrojne su. U jednoj socijalnoj strukturi deluju različiti faktori i njihovu kausalnu povezanost teško je razrešiti.

Uporedo sa menjanjem pojava menja se i struktura njihovih svojstava, tj. njihova suština. Zakoni se mogu deliti na suštinske i manje suštinske. Što je jedan zakon opštiji, on je više suštinski, primarniji. Pomoću zakona šireg obima mogu se objašnjavati zakoni užeg obima, a time dokazati i njihova logična nužnost.

Ponavljanje određenog odnosa jedan je od objektivnih kriterija za razlikovanje bitnog od nebitnog, nužnog od slučajnog, opšteg od pojedinačnog, stalnog od promenljivog. Ali nisu svi konstantni odnosi — zakoni, što znači da je odredba konstantnosti sama po sebi nedovoljna i da je treba dopuniti drugim odredbama. Važno je i to da

samu konstantnost treba shvatiti na statistički način, tj. da ona ima statistički karakter. To znači da zakon važi pod određenim uslovima koji su obično samo slični a ne potpuno identični.

Ponašanje pojedinaca i društvenih grupa treba posmatrati i tumačiti u vezi sa njihovim mestom i položajem u društvenoj strukturi. To je jedino ispravan sociološki metod koji se zasniva na pretpostavci da je individua proizvod društva a ne njegov stvaralac, što znači da je uticaj društvenih uslova snažniji od uticaja koji pojedinac može imati na menjanje društvenih uslova. Razume se, u određenim uslovima sociološko objašnjenje pojava ne sme da previdi ciljeve i vrednosti kao motive ljudske aktivnosti.

Kada se interpretiraju situacije moraju se uzeti u obzir prošlost, sadašnjost i budućnost. Određena celina uslova u svom delovanju uvek je nešto više i kvalitativno drugačije od njihovog prostog zbira. Zakon izražava samo relativno stalne odnose. Kada bi ti odnosi bili stalni, zakon koji ih jednom opiše bio bi večan. Zakon zavisi od uslova koje opisuje i čim se promene uslovi, mora se menjati i zakon. Dokle god smo u stanju da naučnom analizom objasnimo odstupanje od zakona i pokažemo da su ona, iako česta, ipak slučajna u odnosu na zakon, stari zakon vredi i dalje.

Sociološki zakoni su statističkog karaktera, to znači da su sva predviđanja koja se izvode iz ovih zakona vezana sa odstupanjima, čije se granice, doduše, mogu dovoljno tačno proceniti. Drugim rečima ako je broj pojava dovoljno veliki, moguće je predviđanje ponašanja većine iz skupa iste vrste, iako se ne može predvideti svaki pojedinačan slučaj.

Odstupanja od zakona objašnjavaju se ontološkim i gnozeološkim razlozima.

Time Šušnjić završava svoju raspravu o pitanjima kakav treba da bude sociološki pristup pojmu zakona, kakve su teorijske mogućnosti sociologije kao nauke, kakve su prirode socijalne zakonitosti i kako se mogu koristiti u praksi. Problem je jasno postavljen, razmatranje ima svoj logički tok razvoja, tako da knjiga ima formu naučnog istraživanja sa formulacijom problema, definicijom pojmova, konstatovanjem činjenica i utvrđivanjem jednog gledišta.

Na kraju treba reći da za prikazivanje ove knjige nije nevažno obratiti pažnju na stil pisanja jer i sam autor u predgovoru upozorava čitaoca na to. On piše: „Nasuprot sociolozima kojima je suhoparna dosada prva garancija naučnog pisanja, ja sam pisao onako kako sam morao, tj. suprotno od onoga kako oni pišu. Dobro istraživanje je nauka, a živ, lagan i neposredan stil izlaganja je neka vrsta umetnosti. Prema tome umetnost i nauka se ne isključuju. Ako već postoji čitav niz načina na koje se istina ili jedna ideja može izraziti, ja ne vidim razloga zašto se odlučujemo za najsuhoparniji i najdosadniji. Društvene nauke bi trebale biti lepe nauke” (str. 8). Ova samouverenost u specifičnost svoga stila nije našla puno opravdanje u tekstu koji sledi. Emocije koje prate izlaganje u ovom slučaju nisu dokaz vrednosti dela već samo otkrivanje privatne ličnosti autora. Tako, na primer: „Danas ljudi vole promenu. Onaj koji tvrdi da je ne želi laže. Onaj ko je stvarno ne oseća kao potrebu — nije normalan. Svaka promena pruža mogućnosti za otkrivanje nečega novoga: novoga sveta, novih dimenzija saznanja i osećanja. Menjanje postaje istinski izvor nade da će život jednog dana biti onakav kakvoga ga svaki od nas u svojoj ličnoj mašti dočarava. Ono što ja želim ovde da istaknem jeste da ova potreba za menjanjem može biti katastrofalna za svaku zdravu tradiciju, znak poricanja svake trajne ili večne vrednosti” (str. 19).

Ili: „Citajući historijske opise pojedinih događaja, ja se nikada nisam mogao oteti utisku da je stvarna historija jedno opšte groblje: groblje velikih i malih, bogatih i siromašnih, pametnih i glupih, nežnih i grubih, lepote i rugobe ljudske, plemenitosti i sramote, pobjeda i poraza. Zar nas nema manje nad zemljom nego pod zemljom? Zar i to ne potvrđuje pravilo da skoro po pravilu manjina gazi po većini? Zašto bismo samo pred smrću bili jednaki? Zar se istorija nije stvarala iza leđa većine? Istorija je jedina istinska tragedija. Ali to je naš jedini ljudski put, naše traganje, naše iskušenje, naš pad i naše uspravljanje. Ništa se ne može posmatrati potpuno izolovano izvan nas samih” (str. 27) itd.

vera ikonomova

vera mujbegović

**KOMUNISTIČKA
PARTIJA NEMAČKE
1918—1923.**

institut za izučavanje
radničkog pokreta,
beograd, 1968.

Opređeljujući se za obradu ovog perioda istorije Komunističke partije Nemačke pisac je pošao od činjenice da je taj period višestruko značajan, kako za nemački proletarijat tako i za međunarodni radnički pokret u celini. On smatra da su opšti društveno-politički uslovi posle poraza Viljemove Nemačke bili stvoreni za revolucionarne promene. Štaviše, po autoru je poraz ili pobjeda revolucionarnih snaga u Nemačkoj dobrim delom odlučivala sudbinu so-

cijalizma u Zapadnoj Evropi. Svoj tematski izbor Mujbegović obrazlaže i značajem KP Nemačke u svetskom komunističkom pokretu po svojoj brojnoj snazi i moralno-političkom ugledu. Pored toga, izučavanje ovoga pitanja doprinosi, prema piscu, boljem osvetljavanju odnosa između KP Nemačke, s jedne, i Kominterne, s druge strane, a posebno proveravanju vrednosti strategije i taktike Komunističke internacionale u praksi klasne borbe u najširim razmerama.

Pisac je svoje istraživanje suzio na period od 1918 — 1923, nalazeći opravdano da je to jedna zaokružena faza u razvoju KP Nemačke. U tom periodu KP Nemačke se organizaciono konstituiše i idejno-politički sazreva. Materija je izložena hronološkim redosledom. Uvodna razmatranja predstavljaju jedan širi istorijski pristup temi. U njima je izložena karakteristika nemačkog imperijalizma i radničkog pokreta do prvog svetskog rata i proces obrazovanja nemačke levice u toku prvog svetskog rata i novembarske revolucije. Ovakav pristup omogućuje da se sagleda nastanak KP Nemačke. Tako se, po piscu, KP Nemačke javlja „kao rezultat revolucionisanja radničkog pokreta u toku prvog svetskog rata”, a svoje poreklo i „ishodište” ima u idejno-političkoj borbi i teorijskim raspravama marksističke levice protiv revizionizma i kaucukijanskog centra u predratnoj socijaldemokratiji i Drugoj internacionali.

Pisac, dalje obuhvata razvoj KP Nemačke od osnivanja, preko istupanja kontrarevolucionarnih snaga protiv spartakizma, borbe 1919 — 1920, protiv levičarstva, sindikalizma i „nacionalboljševizma”, kontrarevolucionarnog Kapovog puča marta 1920, pristupanja KP Nemačke Kominterni, krize u Ujedinjenoj komunističkoj partiji Nemačke i martovskih događaja 1921, taktike Jedinstvenog fronta u nemačkom radničkom pokretu 1921 — 1922, do pokušaja

revolucionarnog prevrata oktobra 1923.

Izvorna podloga izlaganja zasnovana je na objavljenoj i neobjavljenoj dokumentaciji. Velika je šteta, međutim, što je za tretirano pitanje arhiva Komunističke internacionale (pohranjena u Moskvi) još nepristupačna. Opšta i granična pitanja autor je uglavnom tretirao na bazi literature. Koristeći postojeće radove o ovom pitanju, pisac vrši kritičko preispitivanje mnogih rešenja u literaturi zbog njihove antikomunističke ili dogmatske orijentacije.

Svoje izlaganje autor nije reducirao na faktografske rekonstrukcije. Utvrđivanje činjenica on koristi za problemske analize niza krupnih pitanja: sektaštva, sindikalne politike, suštine radničkih veća, savezništva u revoluciji, ideoloških sporova, taktike Jedinstvenog fronta u periodu 1921 — 1923.

Sa metodološke tačke gledišta, pisac razvoj KP Nemačke u ovom periodu razmatra u širem, društveno-političkom kontekstu Vajmarske Nemačke. To je preduslov za kompleksno osvetljavanje organizaciono-političkog razvitka KP Nemačke, za utvrđivanje porekla njenih teorijskih koncepcija i karaktera praktične političke akcije. Opšta nacionalna i socijalna kriza posleratne Nemačke ne može da ne udari snažan pečat na izbor akcija i određivanje programa KP Nemačke. Pomenutu krizu karakterišu opšte privredno rasulo, pritisak inflacije, društvena dezintegracija, međunarodna izolacija zemlje. Pisac isto tako tumači razvoj KP Nemačke u međusobnoj povezanosti s ostalim radničkim partijama, strujama i pravcima. On raščlanjava mnogobrojne tokove političkog života u Nemačkoj, od fašističkih do radikal komunističkih struja. U radu se poseban značaj pridaje Kominterni i shvatanju o revolucionarnoj situaciji u svetu nakon prvog svetskog rata, što je razumljivo ako se ima

u vidu da je to osnovna strateška koncepcija revolucionarnog krila radničkog pokreta grupisanog oko Komunističke internacionale.

Utvrđivanjem činjenica i izvođenjem analiza u ovoj studiji dolazi se do više značajnih zaključaka o politici KP Nemačke u ovom periodu. Autor, pre svega, odbacuje tezu da je KP Nemačke bila instrument Kominterne. Obrađujući proces obrazovanja nemačke levice, pisac ističe da je ona kao samostalna revolucionarna grupacija izrasla na nemačkom tlu još u toku prvog svetskog rata. Nasuprot socijaldemokratiji i centristima, nemačka leвица izgrađuje svoju političku platformu i taktiku pre pojave Oktobra. U osnovi politike te levice nalazi se, po piscu, najšira antiratna borba kojoj ova leвица želi da da revolucionarnu perspektivu. Pisac ističe da su se spartakovci na osnovu sopstvenih saznanja približavali shvatanjima i rešenjima Lenjina i cimervaldske levice u pitanjima rata, revolucije i Internacionale. Ova leвица, po piscu, nije međutim u toku rata uspela da se izdvoji u samostalnu organizaciju, jer je pridavala i suviše veliki značaj idejno-propagandnoj, a ne organizacionoj strani pokreta. Decembra 1918. KP Nemačke se konstituiše kao krajnje levo krilo radničkog pokreta u opoziciji prema kapitalističkom sistemu u celini. Ali, pisac istovremeno zaključuje da KP Nemačke nije bila ni organizaciono ni politički pripremljena za krupne istorijske zadatke koje je nametalo to burno vreme. Analizirajući strategijske i taktičke koncepcije KP Nemačke, autor zaključuje da su ove koncepcije nastale, s jedne strane, kao rezultat unutrašnjih prilika u zemlji, a, s druge, kao posledice jakih uticaja oktobarske revolucije i usmeravanja KI. Pisac isto tako ističe da su 1919 — 1920. u celom komunističkom pokretu vladale parole i rešenja koja su gubila iz vida specifičnosti pojedinih nacionalnih pokreta. S obzirom na ovo ne za-

čuđuje da u koncepcijama KP Nemačke srećemo poglede koji su karakteristični za sve komunističke partije u tom periodu, kao na primer, shvatanje o nužnosti svetske revolucije, nerazumevanje savezništva, isticanje konačnih ciljeva itd.

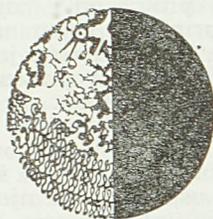
Rezimirajući svoje istraživanje, Mujbegović smatra da je iskustvo iz Kapovog puča 1920. ipak upućivalo KP Nemačke na šire oblike akcione saradnje. Ova politika pridobijanja radništva i širenje masovnog uticaja partije postaće 1921 — 23, poznata kao taktika Jedinstvenog fronta. Tu taktiku prekida, međutim, privremeno „istrčavanje komunističke avangarde“. Levičarska struja 1921 — 1923. ustaje protiv taktike Jedinstvenog fronta. Prema piscu, Lenjin i komunistička internacionala su više pažnje posvećivali opasnostima od desničarskih nego levičarskih struja, ali su ove poslednje bile u nemačkom pokretu neobično „tvrdokorne“. Pisac navodi da je partija u Nemačkoj trpela poraze svaki put kada je nasedala levim strujama i Kominterni. Partija je pretrpela poraz u martovskim akcijama 1921. kada je nasela vladinoj provokaciji u srednjoj Nemačkoj i oktobra 1923. kada je Kominterneta pozivala na prevrat. U oba ova slučaja radništvo je zatajilo. U zaključku monografije pisac ističe da je i KP Nemačke imala uticaj na neke stavove Kominterne. Posle 1923. ona daje podršku levim snagama u Partiji, čime je „ugrozila ugled KP Nemačke“.

Jedan od osnovnih zaključaka ove knjige je da se na borbu KP Nemačke u ovom periodu ne može gledati kao na utopiju i lišenu realnih osnova, jer je KP Nemačke vodila borbu za socijalizam kao životni zahtev radničke klase. Ona predstavlja revolucionarnu marksističku partiju i realnu političku snagu s masovnim uticajem. KP Nemačke je pokazivala, zaključuje pisac, smisao i razumevanje za opšte interese radništva u borbi protiv kontrarevolucije i obes-

pravljenosti masa u celom ovom periodu.

Kada se pročita knjiga koju smo prikazali, nameće se zaključak da je često nametana dilema: da li prevoditi najznačajnija dela iz istorije međunarodnog radničkog pokreta ili obrađivati magistralne teme prilično isforsirane, jer se ne može isključivati ni jedna ni druga mogućnost. Vrednost ove druge alternative zavisi, kao što pokazuje monografija V. Mujbegović, pre svega od naučne korektnosti i akribije pisca.

branko petranović

eric weil
HEGEL I DRŽAVA

veselin masleša, sarajevo, 1968.

Celokupna Hegelova filozofija je grandiozan pokušaj razrešenja antinomije između pojedinačnog i opšteg, egzistencije i esencije. Na planu učenja o državi ovaj problem dobija specifično obeležje u formi pitanja o odnosu između individue i države, buržuja i građanina, javnog i privatnog čoveka. Ni jedan deo Hegelovog sistema nije bio izvor tako velikih nesporazuma i predmet tako mnogobrojnih kritika kao njegovo učenje o državi. Poznato je da je Marks jedan od najradikalnijih kritičara Hegela, ali on istovremeno za izgradnju svojih teorija duguje najviše upravo samom Hegelu i nije nimalo slučajno što je obračun sa svojom filozofskom savešću otpočeo, u stvari, kritičkim razmatranjem Hegelovog učenja o državi u delu „Kritika Hegelove filozofije državnog prava“. Fundamentalna zamerka Marksova sastoji se u tvrd-

nji da Hegel u objašnjavanju stvarnosti vrši inverziju kategorija subjekta i predikata, tj. da stvarnost izvodi iz mišljenja, a ne mišljenje iz stvarnosti (ili na planu političke filozofije da narod izvodi iz države, a ne državu iz naroda). I uprkos tome što kritikuje takođe i Hegelovo shvatanje da je ustavna monarhija najbolji oblik vladavine u savremenosti, suprotstavljajući joj demokratiju koncipiranu velikim delom na bazi Rusoove teorije, što uči o odumiranju države a ne o njenom defikovanju, Marks naziva životinjom onoga koji smatra Hegela filozofom koji je glorifikovao ideju prusko-monarhijske države. Tako oštra reakcija protiv onih koji Hegelu pripisuju nešto najgore što se može pripisati jednom filozofu koji je pretendovao na sveobuhvatnost i nepristrasnost nema samo psihološko opravdanje. Ne buni se Hegelov učenik zato što se vreda uspomena na njegovog učitelja, nego ustaje protiv jednog simplificiranog i, samim tim, neodrživog, interpretiranja Hegelovog učenja o državi. S obzirom na činjenicu da je u istoriji pokušavano da se Hegel zloupotrebi i u fašističke svrhe, da je mogao poslužiti onim fašističkim interpretatorima koji su veličali ideju države (naravno sa nacističkim koloritom) i, uopšte, da je mogao biti idejni izvor za opravdanje bilo koje totalitarističke ideologije, iznova se postavlja nekoliko pitanja. Koji je stvarni smisao Hegelovog učenja o državi?

Kakav položaj zauzima država u filozofiji apsolutnog idealizma? Koji elementi Hegelovog učenja imaju vrednost i danas, tj. u kojoj je meri Hegel teoretičar moderne države? Kakav je stvarni odnos Marksa prema Hegelovoj političkoj filozofiji i filozofiji uopšte?

Knjiga Erica Veila pod naslovom „Hegel i država” bavi se odgovorom na ova pitanja. Mi ćemo zato (imajući u vidu važnost ovih pitanja i izuzetnu vrednost Veilovih pokušaja odgovora na njih) ukratko prikazati sadržaj ove knjige, dajući uz put, neke

objekcije kako o Hegelovim tako i o Veilovim stavovima.

Veil, najpre, suočen sa tradicionalnom slikom Hegela kao apologete, konformiste, konzervativca itd., kao i sa Marksovom i Engelsovom ocenom, postavlja sebi pitanje o metodi kojim treba razrešiti sporove oko Hegela. Osnovni metodološki stav koji Veil primenjuje u istraživanju Hegela sastoji se u zahtevu da se polazi od izvornih Hegelovih tekstova, da se pokuša razumeti šta je Hegel stvarno rekao i da se, najzad, rezultati ovih istraživanja uporede sa klasičnom kritikom. Istraživanje počinje sa filozofskim temeljima politike, dakle sa temom koja je osnovna preokupacija i misli samog Veila.

Upoređujući prirodu i istoriju (sferu u kojoj je ideja konkretna ali sebe nesvesna sa onom u kojoj je i konkretna i sebe svesna), Hegel opravdano tvrdi da red i umnost moraju biti prisutni i u istoriji kao i u prirodi i da ih, štaviše, mora biti više tamo gde ima čoveka, tj. svesti. Zato je sasvim konsekventno što Hegel napominje da je i prestupnička misao jednog zločinca, samim tim što je misao, vrednija od svega što se dešava u prirodi. Hegel, dakle, ne dopušta da se um napusti u domenu istorije uveravajući da um nije više skriven u proizvodima ljudske svesti, nego u kretanju zvezda, planeta, reka, itd. I kao što postoji nauka o prirodi, tako postoji i nauka o državi. Kako izgleda Hegelovo učenje o državi? Raspravljajući o tome kakva država treba da bude bilo je strano Hegelu. Filozofija, kao svoje sopstveno vreme obuhvaćeno u mislima, ne ide ispred istorijskog događanja, nego dolazi post festum, kao Minervina sova u predvečerje da objasni ono što se već odigralo. U okviru ove koncepcije lišeno je smisla svako građenje utopija, svako učenje o idealnim društvenim uređenjima. Zadatak filozofije je, prema tome, da objasni stvarnost države kakva ona jeste. U ovoj tački Hegel stre-

mi na izgled jednom pozitivizmu koji bi na planu političke filozofije neizbežno vodio zauzimanju apologetskog stava. Da je to samo privid može se, pored ostalog, pokazati ukazivanjem na distinkciju između kategorije stvarnosti i egzistencije čiji je smisao promakao mnogim liberalističkim kritičarima Hegela. U horizontu Hegelove teorije države temeljni problem je problem slobode. Hegel beskompromisno kritikuje koncepciju slobode kao moći da se radi šta se hoće (samovolja) i zahteva da se sloboda traži u jednoj umnoj organizaciji, na jednom planu opstošći, koji „transcendira” slučajnost, pojedinačnost i individualnost. Individualna volja u svom istinskom interesu ne može biti u neskladu sa volenté générale, čiji je nolak sama država. Hegel misli da je kolizacija između individue i države prividna: interes države je i interes same individue. Jedino u državi individua može naći slobodu i „supstancijalno jedinstvo”; van države nezamisliv je opstanak individue. Ovdje se jasno vidi u kojoj je meri Hegelu strana koncepcija o društvu kao skupu atomiziranih individua koje se nekom „spoljašnjom nužnošću”, ugovorom ili na bilo koji drugi način, organizuju u državnu zajednicu. Država je, ako se posmatra istorijski sa stano- višta sistema apsolutnog idealizma i s obzirom na učenje o svetskom duhu koji svoj posao vodi na veliko ne štedeći ni pojedince, ni narode, ni vreme, najsavršenije ovaploćenje ideje i istovremeno medij istinske slobode.

Položaj države u sistemu apsolutnog idealizma može se sagledati njenim odnosom prema moralu, pravu, religiji itd. Po Hegelu, pravo prethodi moralu, moral običajnosti kao životu u zajednici, a ova je inkorporirana u državu kao svoju pravu stvarnost. Ukidanje morala u sferi države nije prosto ukidanje. Moral je dijalektički negiran, što znači: prevaziđen kao jedan momenat celine stvarnosti ideje. Otuda etika kao posebna fi-

lozofska disciplina u klasičnom smislu te reči ne postoji; ona u Hegelovoj filozofiji nema svoj *raison d'être*.

Što se tiče odnosa između religije i države, on je znatno kompleksniji. Taj odnos nije odnos sfera čiji se principi isključuju. Religija, budući da izražava apsolut u formi predstave a ne pojma, ne može biti supraordinirana državi. Država kao ostvarenje uma, tj. kao umna organizacija slobode, transponuje religijski sadržaj u sebe. Pošto božanski duh mora imanentno da prožima svetovni, temelj religije i države je isti. Ali ako među njima dođe do sukoba (a Hegel veruje da je on uvek akcidentalne prirode i utoliko nestvaran), presudnu reč ima država. Crkva kao takva nema prava da se meša u politički život: država je nad njom nadmoćnija, jer je duhovno sadržajnija. Ovako odlučan stav mogao je samo da ogorči vrhove katoličke hijerarhije. Inače, ima mišljenja da je Hegel bio ateista i da je to logična konsekvenca fundamentalnih stavova njegovog filozofskog sistema. Veil tvrdi da je pitanje da li je Hegel bio ateista ili hrišćanin pitanje koje spada u biografiju, i štaviše, da se Hegel uvek smatrao hrišćaninom i trudio da pokaže kako teze njegove filozofije nisu u konfliktu s verom. Međutim, nije pitanje samo u tome šta je Hegel izjavljivao ili napisao: čak i citiranje motivisano razlozima objektivnosti može objektivno voditi proizvoljnim zaključcima. Utvrđivanje pravog karaktera jedne filozofije ne može se postići samo navođenjem odgovarajućih tekstova već otkrivanjem njihovog smisla, njihovog potpunog značenja. Nije dovoljno, dakle, čitati tekstove nekog filozofa ili poznavati njegovu biografiju, nego je neophodno i situirati ga u vremenu, kako s obzirom na tok filozofije tako i s obzirom na kulturno-istorijske prilike. Biografija je tu, nema sumnje, neophodno sredstvo interpretacije i u pojedinim tačkama dela čak i odlučujuće, ali ne i jedino. Logički je moguće

da je Hegelov sistem imanentno ateističan, uprkos tome što je sistem apsolutnog idealizma. Osim ako neko nema o idealizmu u filozofiji takvu primitivnu predstavu, osim ako neko nije „glupi materijalist” pa misli da svaki idealizam eo ipso mora biti religiozan.

Razumljivo je što je Hegelov učenik Eduard Gans pisao da je „čitava filozofija prava sačinjena od jednog metala — slobode”. Ali kako takvu ocenu dovesti u sklad sa pomenutom tradicionalnom slikom Hegela koja se približava karikaturi. U kojoj je meri sam Hegel zaslužan za nespornu ocenu oko smisla svoje filozofije? On je u Pruskoj iz vremena od 1815—1820. video državu uma i slobode, što ne znači da bi isto tako mislio i o Pruskoj jednog Bizmarka. Pa ipak, možda kritičari Hegelovi mogu naći argumente u činjenici da je Hegel obožavao autoritativnu državu. Kakva je to država? To je suverena ustavna monarhija sa centralizovanom administracijom, decentralizovana u domenu ekonomije i sa vladom sastavljenom od profesionalnih funkcionera. Ustav jednog naroda se, po Hegelu, ne može donositi dekretom, jer on ne izražava ono što narod treba da želi nego ono što on želi; jer svaki narod ima onakav ustav kakav i zaslužuje. Ali i zahtev demokratije da narod neposredno ili posredno preko svojih predstavnika koji izražavaju njegovu volju donosi ustav Hegelu izgleda neprihvatljiv, jer narod u običnom smislu reči kao gomila individua nije ništa („jer s gomilom pojam nema nikakva posla”). Monarh ima za Hegela samo izvršnu vlast. On ne donosi rešenja, ne pronalazi i ne stvara ništa. On, doduše, odlučuje, ali i predmet i vreme odluke su van njegove odluke. „On ima samo da kaže da’ i da stavi tačku na ,i’” (Hegel, F. prava). Ovo je sve drugo samo ne glorifikovanje monarhijskog oblika vladavine. U pogledu suvereniteta naroda, Hegel tvrdi da on ne može egzistirati van suvereniteta monarha, jer narod uzet van

celine države i odvojen od monarha, jeste bezoblična masa. Ova koncepcija poslužila je liberalističkim kritičarima Hegela kao neoboriv dokaz njegove konzervativnosti i reakcionarnosti. Ali, ako ovu koncepciju situiramo u vremenu, s obzirom na kulturno-istorijske prilike u kojima je nastala, može isto tako ubedljivo dokazati da je ona uperena protiv velikonemačkog nacionalizma koji je u Bizmarku i Hitleru imao svoje uspone i padove. Tako se kritika suvereniteta naroda pokazuje jednoj interpretaciji koja ne ide po površini teksta (a takva je Veilova) kao kritika etnocentrizma. Hegelova država ipak daje neki značaj narodu. Pošto upravnu vlast ima vlada sastavljena od profesionalnih funkcionera a izvršnu vlast monarh, da li, možda, zakonodavnu ima narod posredstvom svojih predstavnika u parlamentu? Narod u parlamentu raspravlja onako kako je konstituiran u društvu, tj. po staležima. On u skupštini ima svoj glas, ali izgleda da je država tako uređena da taj glas ne bude od velikog uticaja. Glavni autoritet u državi ne nalazi se u narodu ili u monarhu, nego u rukama vladinih funkcionera. Oni formiraju jedan opšti stalež koji je najuticajniji u državi. Oni vode glavnu reč u organizaciji države, mada su apolitički u smislu nepristrasnosti, i formiraju upravnu vlast koja stoji između zakonodavne i izvršne. Po Hegelu, staleška skupština sastavljena od predstavnika naroda (koji nisu uvek izabrani) ne može bolje znati interese naroda od najviših državnih činovnika, jer „narod, ukoliko se njime označuje poseban deo članova jedne države, izražava deo koji ne zna šta hoće” (Hegel, Filozofija prava). Državni činovnici imaju zadatak da brane zajednički interes, a to je interes države. Odnos između pojedinca i države je, dakle, posredovan i on nikako nije nalik Rusoovoj teoriji. Zar ovakva slika države nije slika moderne države, zar Hegel nije teoretičar moderne države? Veil nedvosmisleno

karl manhajm

IDEOLOGIJA I UTOPIJA

nolit, beograd, 1967.

Manhajm, rodonačelnik sociologije saznanja, stavlja sebi u zadatak da u ovoj knjizi ispita kako mišljenje stvarno funkcioniše u javnom životu, kao i zavisnost mišljenja od egzistencijalnih uslova.

Prvo poglavlje knjige predstavlja uvod u problem odnosa koji će se ispitivati i zato se polazi od pristupa sociologije saznanja, za koji je karakteristično: prvo, da se ne polazi od individualnog mišljenja, jer individua samo učestvuje u razvijanju onoga što su drugi pre nje mislili, već od mišljenja shvaćenog u konkretnoj povezanosti društveno-istorijske situacije; i drugo, da se ne odvaja mišljenje od delanja, već da se posmatra u svoj njegovoj životnoj povezanosti sa kolektivnim delovanjem.

Stav sociologije saznanja o društvenoj i aktivističkoj ukorenjenosti mišljenja nastaje onda kada se primećuje da u mišljenju preovladava nesglasnost, kada postoje mnogostruka divergentna određenja, pa i pogledi na svet. Mnogostrukost pravaca mišljenja postaje problem u procesu razaranja društvene stabilnosti, ili konkretnije: u vreme ubrzanja društvene pokretljivosti, opšte demokratizacije društva, sloma duhovnog monopola crkve, i pojave slobodne inteligencije. Ova situacija dovodi u sumnju „verovanje u jedinstvo i večitu prirodu mišljenja” i uslovljava u osnovi nove načine mišljenja. U drugom poglavlju, koji nosi naslov „Ideologija i utopija”, Manhajm započinje objašnjenje pojma ideologije. On prvo razlikuje partikularni pojam ideologije pod kojim podrazumeva „više ili manje svesno prikrivanje nekog činjeničnog stanja... od svesne laži pa do upola sve-

tvrdi: „Hegelova teorija države je korektna, jer ona korektno analizira zbiljsku državu njegove i naše epohe” (str. 75).

U okviru razmatranja odnosa Hegela i Marksa, osim onoga što je opštepoznato, Weil tvrdi da su „svi elementi Marksove misli-akcije prisutni kod Hegela” (str. 115). Marks, je, kaže on, primenio pojam negativiteta iz „Fenomenologije duha” na one strukture kojima se bavi „Filozofija prava”. Marks je priznao Hegelu tu zaslugu da korektno izražava krivu stvarnost, ali je otišao dalje od njega sa izvođenjem jedne teorije tehnike revolucije koja podrazumeva napuštanje svake teorije radi teorije, koja povezuje politiku i ekonomiju i u proletarijatu vidi onu snagu društva koja će doneti oslobođenje čoveka u stvarnosti, a ne samo u mišljenju. Kao i Hegel, i Marks je znao da su ljudski odnosi još izloženi strastima, slučajnosti, sili, i da borba za pomirenje uma i stvarnosti još traje. Weil postavlja hipotezu da se osnove učenja o oslobođenju otuđenog čoveka nalaze u potpunosti kod Hegela i, dalje, da se razlike između Marksove „Kritike Hegelove filozofije državnog prava” i „Uvoda u kritiku Hegelove filozofije prava” mogu protumačiti pre Marksovim studiranjem teorije društva u „Filozofiji prava” nego li njegovim kontaktom i poznavanjem prilika pariskih radnika. Ova hipoteza, uprkos tome što je mnogi marksistički interpretatori ne bi prihvatili, može biti povod za plodan dijalog i pokušaj jedne interpretacije odnosa Hegela i Marksa koja bi bila malo drukčija od one otrcane da je Marks Hegela „postavio s glave na noge”. U toj reinterpretaciji Hegela, zajedno sa studijom J. Ritera „Hegel i francuska revolucija” (u kojoj se brani teza da je Hegel od Tbingenskog perioda pa sve do svoje smrti bio filozof revolucije), knjiga Erika Veila doprinosi uvođenju in medias res Hegelove političke filozofije.

petar živadnović

snog instinktivnog prikrivanja, od obmanjivanja drugih pa do samoobmanjivanja" (str. 49), za razliku od totalnog pojma o kojem govori onda kada je reč o osobnosti i kvalitetu totalne strukture svesti određene epohe ili određenih grupa. Zajednički momenat u oba pojma ideologije je činjenica da su uslovljena društvenom egzistencijom njihovih nosilaca; razlikujemo ih jer: prvo, partikularni pojam ideologije podvrgava sumnji samo jedan deo tvrdjenja protivnika, dok totalan pojam dovodi u sumnju celokupan protivnikov pogled na svet (uključujući i kategorijalni aparat) i želi da i te kategorije razume polazeći od kolektivnog subjekta; drugo, kod partikularnog pojma funkcionalisanje se vrši na psihološkoj ravni, za razliku od totalnog pojma gde se ono vrši na noološkoj (teorijskoj) ravni; treća razlika se odnosi na činjenicu da partikularni pojam pretpostavlja „da se ovaj ili onaj interes uzročno primorava na ovu laž ili prikrivanje a pri totalnom pojmu ideologije smatra se da ovom ili onom sloju odgovara ovaj ili onaj pogled, način razmatranja, aspekt" (str. 51).

Ukoliko prilikom operisanja sa totalnim pojmom ideologije ne dovodimo u sumnju sopstveno stanovište, onda je reč o specijalnom pojmu ideologije; međutim, ako „imamo hrabrosti da kao ideološka posmatramo ne samo protivnička stanovišta nego principijelno sva, pa dakle, i sopstvena" (str. 65), onda je reč o opštoj formi totalnog pojma ideologije.

Dok je pri suprotstavljanju partikularnog i totalnog pojma ideologije reč o tome da li se kao ideološke označavaju pojedinačne ideje ili celokupna svest i da li se funkcionališe psihološka ili noološka ravan, dotle je pri suprotnosti specijalno-opšte reč o pitanju da li je mišljenje svake grupe, partije, pa i naše društveno uslovljeno ili je to samo mišljenje naših protivnika. Opšta forma totalnog pojma ideologije tvrdi da je svako ljudsko mišljenje ideo-

loško i da ono kao takvo omogućava da iz običnog učenja o ideologijama nastane sociologija saznanja.

Na ovaj način shvaćena ideologija ima dve mogućnosti: 1. da se već u procesu istraživanja odrekne nastojanja ka apsolutizaciji svojih stanovišta i razobličavanja tuđih, da se oslobodi vrednovanja i ograniči na ispitivanja povezanosti društvenog položaja i načina mišljenja; 2. da ovaj neutralni postupak, kasnije, poveže sa nekim saznajno-teorijskim stavom. Iz toga proizlazi da se može govoriti, s jedne strane, o vrednosno neutralnom tipu opšteg i totalnog pojma ideologije i, s druge strane, o tipu koji je orijentisan prema vrednovanju. Zadatak vrednosno neutralnog izučavanja ideologije biće da proučava partikularnost pojedinačnih stanovišta i njihovu povezanost u sklopu društvenih zbivanja. Činjenica da ovo shvatanje trenutno, ili uopšte, može da se liši problematike istine opravdava se: 1. ako smatramo da posedujemo istinu, zatvaramo sebi put za otkrivanje nekih za nju relevantnih „okolnosti"; 2. obogotvorenjem posedovane istine, onemogućava se otvorenost prema dopunjavanju, onemogućava se dinamična misao na račun statične. Manhajm, zatim, dodaje i teškoću da se u okviru mnogobrojnih stanovišta jednakih vrednosti jedno toliko učvrsti da bi se uzelo za ono jedino pravo i istinito. Takođe se ističe kao razlog i situacija da „veličanje samoga sebe i preporučivanje sebe putem apsolutnih vrednosti odveć često je samo sračunato na potrebu za sigurnošću širokih slojeva, koji ne žele da vide ponor života što se otkriva na sadašnjem egzistencijalnom stupnju" (str. 72). Upravo navedeni razlozi govore da je ova „neutralnost" ipak angažovana.

Kada se vrednuje pojam ideologije, sada se više ne mogu izgubiti iz vida vremenske i društvene uslovljenosti normi i vrednosti, te će se u jednom istom vremenu razlikovati istinito od neistinitog. Dalje

Manhajm navodi primere neistinite, „pogrešne svesti“: u etičkoj, teorijskoj svesti, kao i pri orijentaciji u svetu, pogrešna je i ideološka ona svest koja svojim načinom orijentacije nije dostigla novu stvarnost i stoga je zapravo skriva prevaziđenim kategorijama.

U trećem poglavlju, koje nosi naslov „Da li je politika kao nauka mogućna“, raspravlja se uglavnom o problemima teorije i prakse. Polazi se od primera kako se ovaj problem uvek drukčije uobličava u skladu sa različitim političkim stanovištima. Analiziraju se: birokratski konzervativizam, konzervativni istorizam, libelarno-demokratsko građansko mišljenje, socijalističko-komunistička koncepcija i fašizam. Dalje se razmatra mogućnost sinteze mišljenja, kao i problem nosioca sinteze. Polazi se od stava da ta sinteza treba da bude dinamička i relativna, što uslovljava nosioca sinteze kao relativno besklasnog sloja koji nije odveć čvrsto ukorenjen u društvo. Takve karakteristike Manhajm nalazi u „društveno slobodno-lebdećoj inteligenciji“.

Nakon analize osobenosti političkog znanja, kao i mogućnosti njegovog prenošenja, ukazuje se na tri moguće sociologije saznanja: 1. da se poriče karakter istinitosti i saznajni karakter političko-istorijskog znanja; 2. da se ovo znanje „očisti“ i da se izdvoji ono što je „vrednosno neutralno“, „nadistorijsko“, „naddruštveno“ i sl.; 3. s obzirom na to da je skoro nemoguće izdvojiti vrednujući momenat, da se insistira na konstitutivnom značaju voluntarističkog elementa za saznavanje na političko-istorijskom području.

U četvrtom poglavlju Manhajm govori o utopijskoj svesti. Nasuprot idejama koje odgovaraju egzistenciji onakvoj kakva je ona u datom trenutku, postoje dve velike grupe problema koje transcendiraju egzistenciju. To su: ideologija (ideje koje transcendiraju egzistenciju ali nikada ne ostvaruju svoje sadržine) i uto-

pija (ideje transcendiraju stvarnost ali i prelaze u delovanje tako da ovo „u isti mah delimično ili potpuno razara postojeći egzistencijalni poredak“). Zatim Manhajm ispituje oblike utopijske svesti i analizira: orgijastički hilizam anabaptista, liberalno-humanitarne ideje, konzervativne ideje, i socijalističko-komunističku utopiju.

Peto poglavlje ima naslov „Sociologija saznanja“. To je, u stvari, članak koji je objavljen u Firkantovom sociološkom rečniku. Ovde Manhajm rezimira i sistematizuje svoje shvatanje.

Za razliku od učenja o ideologiji koje „razobličava manje ili više svesne laži i, prikrivanja interesnih grupa u društvu, a posebno političkih partija“ (str. 214), sociologija saznanja posmatra neizbežnu uslovljenost struktura svesti u datom društvenom prostoru.

Egzistencijalna uslovljenost mišljenja može da se tvrdi ako se: 1. pokaže da vanteorijski razlozi utiču na nastajanje i uobličavanje svakog datog mišljenja, i 2. ako se ovi faktori posmatraju u svom intenzivnom delovanju, tako da se vidi kako oni „prodiru u sadržinu i formu, u obim i način formulisanja nekog iskustva ili opažanja, jednom reči, na sve ono što ćemo nazivati strukturom aspekata nekog saznanja“.

Strukturu aspekata možemo pripisati određenoj društvenoj epohi pomoću: analize značenja primenjenih pojmova, fenomena suprotnih pojmova, nedostatka određenih pojmova, strukture kategorijalnog aparata, dominirajućeg modela mišljenja, stepena apstrakcije i ontologije koja se uzima za pretpostavku.

Transcendiranje utvrđenog činjeničkog materijala vrši se pomoću relacionisanja i partikularizovanja. Relacionisanje se sastoji u tome što se pojedinačni iskazi, stavovi, norme, mišljenja uključuju u odgovarajuće tumačenje sveta koje se zatim dovodi u ve-

zu sa određenom društvenom strukturom. Partikularisanje znači ukazivanje na jednostranost i delimičnost pojedinih mišljenja koja su takva upravo zbog partikularnog društvenog položaja svojih nosilaca. Ove dve radnje su priprema za metod pripisivanja, koje može biti smisaono (ideološko-topološka rekonstrukcija pojedinih idejnih pravaca) i faktičko (ispitivanje koliko stvarnim oblicima misli odgovaraju ove konstrukcije).

Manhajm završava knjigu veoma kratkim pregledom istorije sociologije saznanja ističući uloge Marksa, Ničea,

Frojda, Pareta, Lukača, Šelera i dr.

Uz knjigu je štampana veoma opširna studija Vojina Milića „Sociologija saznanja između istorizma i marksizma“.

Uprkos tome što Majnhajm-ovi stavovi nemaju uvek zadovoljavajuću argumentaciju, uprkos tome što izlaganje nije uvek praćeno dovoljnom argumentacijom, i što je nesistematično, a ponekad i nejasno i protivrečno, sadržaj ove knjige je instruktivan i podsticajan. Stoga se njen prevod na naš jezik može samo pozdraviti.

srećko mihajlović

ANALI PRAVNOG
FAKULTETA U BEOGRADU
br. 2/1968.

Dr ALEKSANDAR BALTIC: Dalja izgradnja samoupravnog radnog prava i radnog zakonodavstva; D. A. KERIMOV: O društvenim problemima čoveka u savremenoj visokomehanizovanoj i automatizovanoj proizvodnji; dr RADOMIR LUKIC: Formalna sociologija Georga Zimla; dr DRAGAŠ DENKOVIĆ: Ombudsman kao zaštitnik zakonitosti i prava građana; dr JELENA DANILOVIĆ: *Actio de in rem verso* od rimskog prava do austrijskog Građanskog zakonika; dr LJUBICA KANDIĆ: Agrarno pitanje i ustav SHS iz 1921. god.; dr MIROSLAV Đ. ĐORĐEVIĆ: Uzročnost kod krivičnog dela kvalifikovanog težom posledicom; LUKA DRAGOJLOVIĆ: Poništavanje i ukidanje ranijeg rešenja u obnovljenom postupku; i dr.

MEĐUNARODNA POLITIKA
br. 444/1968.

FRANC JONAS: Sila ne rešava međunarodne probleme; ADAM MALIK: Nesvrstane zemlje — savest čovečanstva; DIMČE BELOVSKI: Bezbednost kroz razoružanje; ZDRAVKO MIČIĆ: Sudbonosne diferencijacije; LJUBOMIR RADOVANOVIĆ: Jedinственost ili pluralizam međunarodnog prava; LJUBO RELJIĆ: Solidarnost u vitalnim interesima Afrike; STOJAN KOVAČEVIĆ: Osuda vojne intervencije i nasilja; HUAN KASTILJA: Frankistički Kortes — parlament diktature; dr MILAN BARTOŠ: Sukcesija država u stadijumu dekolonizacije; MIHAILO V. STEVOVIĆ: Novi aspekti monetarne krize; dr ANTON VRATUŠA: Sloboda udruživanja u privredi i društvu (II); LJ. KATIĆ: Iza prelomne tačke.

MARKO NIKEZIĆ: O nekim aktuelnim pitanjima međunarodnih odnosa; VACLAV KOTYK: O problematici spoljopolitičke koncepcije Čehoslovačke; dr JURAJ ANDRASSY: Epikontinentalni pojas i međunarodno običajno pranje Neki problemi porasta svetskog stanovništva; SLOBODAN MADŽIĆ: Savetovanje o uključivanju Jugoslavije u međunarodnu podelu rada; VLADIMIR DRAGOMANOVIĆ: Opći pogled na probleme II zasedanja UNCTAD-a; MILICA ŽIBERNA: Problemi trgovine primarnim proizvodima; dr IVO FABINC: Liberalizacija i unapređenje izvoza industrijskih proizvoda iz zemalja u razvoju; MIRČETA ČVOROVIĆ, LJUBOMIR SEKULIĆ: Međunarodno finansiranje razvoja; i dr.

ODJEK

br. 21

LJUBOMIR TADIĆ: Arkanska praksa strah od slobode; RUDI SUPEK: Poraz koji nagovještava novu povijesnu etapu; VLADIMIR DEDIJER: Afirmacija neinstitucionalnog javnog mnjenja; ZAGORKA PEŠIĆ-GOLUBOVIĆ: Socioantropološki koreni krize savremenog socijalizma; OLEG SUS: Poluvrijeme raspada; LEŠEK KOLÁKOVSKI: Šta nije socijalizam; RATKO BOŽOVIĆ: Pekićev antidogmatizam; JOZEF JEDLIČKA: Tradicija; PRVOSLAV RALIĆ: Cenzura i socijalizam i dr.

RUDI SUPEK: Poraz koji nagovještava novu povijesnu etapu. Napis Rudija Supeka pisan je (kao, uostalom, i skoro svi ostali napisi u ovom broju „Odjeka”) povodom skorašnjih revolucionarnih događaja u Čehoslovačkoj. „Revolucionarni pokušaji doživjeli su, doduše, poraz, — piše Supek — ali usudujem se to tvrditi i za kontrarevo-

luciju. Jer postoje revolucionarni porazi koji su gotovo jednaki pobjedama, budući da navješćuju novo, jer su polazište jedne nove povijesne diferencijacije i kao takvi ubrzavaju tok povijesti koji se našao u stagnaciji, u truljenju...

Danas su svakome jasni motivi okupacije Čehoslovačke i moskovska štampa ih više ne krije... Već sada možemo sa sigurnošću reći da okupacija Čehoslovačke nije bila uvjetovana vojno-strateškim razlozima, budući da američki imperijalizam nije imao u sadašnjoj situaciji, kad sam muku muči sa nizom neriješenih problema, nikakvih razloga da zaoštrava odnose sa Sovjetskim Savezom. Okupacija Čehoslovačke nije bila uvjetovana niti namjernom promenom općeg političkog kursa Sovjetskog Saveza na svjetskom planu, to jest odlukom da se vrati politici „hladnoga rata”, da odbaci onakvom demonstracijom iluzije o mirnoj koegzistenciji (sovjetski diplomati su se razletjeli na sve strane da uvjere kako se ne radi o promjeni kursa, i možemo im u tom pogledu vjerovati!). Prema tome, okupacija Čehoslovačke uvjetovana je, prije svega, ideološkim razlozima! Oni dolaze sve više do izražaja i o njima će se u radničkim pokretima u Evropi povesti ponovo temeljita diskusija.

O kakvim se ideološkim razlozima radi?

Radi se, očito, o sukobu sovjetskog shvaćanja ili „modela” socijalizma sa jednim drugim, koji su Česi definirali kao „humanistički i demokratski socijalizam”, a koji bismo mi, s obzirom na postojeće tendencije u radničkom pokretu u Evropi, nazvali ukratko „evropskim modelom socijalizma”. Radi se, prosto, o onom tipu socijalizma za koji je već Lenjin tvrdio da će se, nakon revolucije u nekoj zapadnoevropskoj zemlji, naći „odmah ispred Rusije”, bez obzira na primat oktobarske revolucije. Zašto je baš Čehoslovačka bila pozvana da nakon promjene u strukturi vlasti sa

dolaskom Dubčeka dade dokaz takvog modela evropskog socijalizma? Nije li već doprinos jugoslovenskog socijalizma u tom pogledu od bitnog značaja?...

Što su, zapravo, očekivali evropski komunisti i uopće ljevičari od čehoslovačkog socijalizma sa Dubčekom na čelu? Ta očekivanja izražena su, valja priznati, mnogo više u kritici negativnih strana 'sovjetskog modela' nego u jasnim predodžbama jednog 'evropskog modela', iako su se obrisi jedne nove koncepcije sve više počeli ocrtavati. No, bitno je bilo da se omogućiti jednoj socijalističkoj zemlji koja stoji po svojoj socijalno-ekonomskoj razvijenosti i po stupnju opće kulture najbliže većini zapadnoevropskih zemalja, za koji se može, dakle, pretpostaviti da neće više patiti od one vrste 'primitivizma' što znači stalni rasporak između djela i riječi, stalnu mistifikaciju društvene svijesti sa strane jedne totalitarne i uobražene birokracije, da joj se doista omogućiti da proizvede socijalizam u skladu sa Marxovom vizijom i sa evropskom humanističkom i demokratskom tradicijom. Nema sumnje da u tom procesu napuštanja 'sovjetskog modela' znači prihvaćanje radničkog samoupravljanja (prilagođenog zahtjevima visokog tehnološkog i industrijskog razvika), privrednu reformu u smislu prilagođavanja planiranja zahtjevima tržišta (naročito u području široke potrošnje) i otvaranje prema svjetskom tržištu. Ali u tom procesu demokratizacije radi se i o izvjesnom vraćanju i poštivanju demokracije u njenom tradicionalnom smislu, to jest u uvažavanju 'prava čovjeka', što se, prije svega, ogleda u poštivanju zakonitosti ('rehabilitacije svih nevino osuđenih'), funkcionalnosti ('pravi čovjek na pravom mjestu') i racionalnosti ('ukidanje samovolje upravljača'), da bi se tržište stavilo na humanistički karakter poretka, čiji je vanjski indikator jedinstvo koje su Česi i Slovaci ostvarili između humanističke inteligencije i političkih kadrova, a što

se očitovalo i ulaskom u novi Centralni komitet ČKP poznatog filozofa K. Kosika (...) i predsjednika društva književnika L. Goldstueckera, i to ne 'na mala vrata'. Zavidljivo je jedinstvo čehoslovačkog pučanstva u otporu okupatoru rezultat je jednog poduzetog i veoma intenzivnog idejnog sazrijevanja u borbi sa staljinističkim dogmatizmom i pozitivizmom, u čemu je inteligencija odigrala odlučnu ulogu. Upravo ovo sazrijevanje društvene svijesti, na temeljima jedne humanističke i demokratske koncepcije socijalizma, čini potpuno nemogućim povratak na stari režim, ma koliko 'bratska pomoć' računala sa efikasnošću društvene cenzure! Uzred rečeno, kakvi su to 'socijalisti' na putu u komunizam' koji smatraju da je bitna garancija socijalističkog poretka cenzura!?"

POLITIČKA MISAO

br. 2/1968.

In memoriam — Duje Katić; MLADEN IVEKOVIĆ: Organizacija UN i kriza na Srednjem istoku i jugozapadnoj Aziji; JOSIP ĐERĐA: Mediteran i kriza na Bliskom istoku; RADOVAN PAVIĆ: Političko-geografske implikacije suvremenog arapsko-izraelskog sukoba; ALEKSANDAR BOŽOVIĆ: Sadašnje mogućnosti vanje krize na Bliskom istoku; DAVORIN RUDOLF: Izraelsko-arapski sukobi pred Generalnom skupštinom i Vijećem sigurnosti Ujedinjenih nacija; IVAN PRPIĆ: Vanparlamentarna opozicija u SR Njemačkoj; BRANIMIR BANNOVIĆ: Aspekti 'afričkog socijalizma'; NEDELJKO RENDULIĆ: Regionalni aspekt privrednog razvitka i privredna reforma; NADA VIDMAR: Upravljanje i privređivanje u radnim organizacijama; Kriza na Bliskom istoku (Diskusija u kojoj učestvuju: JOSIP ĐERĐA, ANTE KESIC, IVAN BABIĆ, RADOVAN PAVIĆ, LJUBOMIR RADOVANOVIĆ, VUKSAN POPOVIĆ, VOJIN DIMITRIJEVIĆ, MLADEN I-

VEKOVIĆ i STEVAN ĐOR-
DEVIĆ); i dr.

IVAN BABIĆ: Kriza na Bliskom istoku (diskusija). „Ja ću isto, budući da se pokušavam baviti na jednom manje-više apstraktnom nivou političkom teorijom, pokušati izložiti jednu apstraktnu tezu, ali mislim ipak vrlo blisku ovom današnjem simpoziju.

Naime, ja sam razumio većinu referenata da su kazali da su zabrinjavajuće situacije na Srednjem istoku i u jugoistočnoj Aziji rezultante nečega što se zove svjetska politika; ne rezultante nekih samo lokalnih faktora, nego prije svega rezultante činjenice jedne svjetske politike. Sada je moja teza vrlo kratko ova: politika i ne može biti ništa drugo nego svjetska u današnje vrijeme. To važi za velike i za male zemlje. Svaka zemlja danas svoju politiku mora kalkulirati planetarno. To je jedna činjenica kojoj svjedočimo, koja, naravno, nije nova činjenica, koja je nastala s razvojem kapitalizma i sa građanskim revolucijama. Pita se onda što je osnovna kategorija te svjetske politike? To je temeljno pitanje političke teorije. I na to temeljno političko pitanje golemu većina američkih politikologa, američkih političkih znanstvenika, koji čine najveću i najorganiziraniju armiju, materijalno najbolje opremljenu armiju političkih teoretičara današnjice, gotovo unisono odgovara: moć. I interes. Dakle, odgovara u stilu poznate nam novovjekovne tradicije, koju je otvorio otac novovjekovne političke teorije Nicolo Machiavelli.

Osnovno pitanje koje se dalje nameće politologiji je: kako tu moć, odnosno taj interes iskalkulirati? I američka politička znanost, koja je u službi američke praktičke politike, kao što je to manje-više politička znanost svake zemlje, na to pitanje odgovara kalkulacijom planetarnih interesa kako ih ona danas u svijetu vidi. Za ilustraciju: prisustvovao sam jednom

predavanju istaknutog američkog stručnjaka za međunarodne odnose koji je svojim studentima prve godine objašnjavao zašto je zakasnilo otvaranje drugoga fronta u drugom svjetskom ratu. Rezultat njegove analize bio je ovaj: zakasnilo je zbog toga što je Zapadu bilo stalo do toga da Rusija iskrvari kako bi mogao poslijeratne uvjete mira da bolje s njom udesi za svoj vlastiti račun'. Kada se ovo govori studentima prve godine, u ime nauke, onda ja to nazivam cinizmom. I upravo je taj cinizam na neki način karakteristika te i takve političke nauke i političke teorije. On imade utoliko teže posljedice po svijet što se kao takav javlja u službi jedne svjetske globalne politike interesa, koja imade evo, među ostalim, takve posljedice na svijet kakvima smo mi svjedoci na Srednjem istoku i jugoistočnoj Aziji. Prema tome, kada se danas ovdje pitamo, kao što su se svi kolege referenti pitali, koje su pretpostavke za rješenje problema, ja bih onda ubrojio u jednu od malih, ali važnih pretpostavki da se izmijeni ova temeljna pretpostavka ovakve političke znanosti. Odnosno, da se izmijeni ovaj osnovni, po mogućnosti, koncept ili pogled na politiku. Vidite, na primjer, kad je govorio drug Božović, on je u svom referatu rekao: 'dru-govi, to bi trebalo učiniti'. Ali postavlja se pitanje — da li se to može. Kad je govorio doktor Radovanović, on je isto tako govorio: 'ovo je sjajno rješenje koje predlaže drug Đerđa, ali pitanje je koliko je ono ostvarivo rješenje'. Dakle, to je pitanje mogućnosti, što se u politici može. Oni koji su nadareni cinizmom temeljne kategorije politike kao kategorije moći, ti su skloni da budu politički realisti hladnoga kova, koji sugeriraju samo hladno proračunata realistička rješenja, koja su, navodno, u interesu te i te svjetske sile, koje su u interesu njezine moći. Ono što je još zanimljivo napomenuti s tim u vezi, s čime sam pri kraju ove svoje intervencije, to je da na-

ročito velika opasnost nastupa onda kada se desi da se kategorija moći poistovjeti s kategorijom sile. A te su kategorije često u blizini.

PRAXIS
br. 4/1968.

PREDRAG VRANICKI: Socijalizam i nacionalno pitanje; MILAN KANGRGA: Povijest i tradicija; RUDI SUPEK: Između buržoaske i proleterske svijesti; VELJKO CVJETIČANIN: Prilog razmatranju o naciji i nacionalnom pitanju; UMBERTO ČERONI: Nacionalno, internacionalno, univerzalno; HOVARD PARSONS: Nekoliko teza o nacionalnom, internacionalnom, univerzalnom; ARNOLD KUNZLI: Opijum nacionalizam; DANKO GRLIĆ: Domovina filozofa je domovina slobode; U povodu događaja u Poljskoj: Odgovori članova Redakcijskog savjeta Praxis (E. BLOCH, TH. BOTTOMORE, U. CERRONI, M. FARBER, E. FROMML, L. COLDMAN, B. IBRAHIMPAŠIĆ, M. MARKOVIĆ, K. KOSIK, E. PACI, D. REISMAN); GAJO PETROVIĆ: Razvoj i bit Marxove misli; IVAN KUVAČIĆ: Marshall Mc Luhan; BRANKO BOŠNJAK: Religija kao privatna stvar i problem dijaloga; i dr.

ARNOLD KUNZLI: Opijum nacionalizam. „Nikome još nije uspjelo valjano definirati što je nacija ‚sama‘, a to također ni neće nikome uspjeti, jer se i najmudrija definicija dade empirijski opovrgnuti... Ali ako se pokazuje kao nemoguće, naći jednu općevažeću definiciju biti ili strukture nacije, tada valja pitanje s kojim prilazimo metafizicku nacija drugačije formirati. Tako bi možda bilo dozvoljeno, umjesto o biti i strukturi, pitati o funkciji koju nacija i nacionalizam igraju kako u životu pojedinaca tako i u životu jedne Migrupe (Wir-Gruppe) koja sebe razumije kao naciju — to znači jedne grupe sa nekom Misviješću. Donekle adekvatno

razumijevanje fenomena nacija i nacionalizma javlja se, možda, kao moguće tada, kada sve ono što je rečeno uz temu biti i strukture uzmemo kako valja u obzir i onda dopunski još postavljamo pitanje o psihičkoj, društvenoj, političkoj, kulturnoj i ekonomskoj funkciji nacije i nacionalizma. Takvo postavljane pitanja daje nam mogućnost da s jedne strane naciju više ne razumijemo samo kao nešto statičko, nego kao dinamički — i uzgred dijalektički — proces, kao nešto što se nalazi u stalnoj mijeni, i s druge strane svaku pojedinu naciju pojмимо iz njene posebnosti a da ne vršimo na njoj nasilje i tako krivo razumijemo uz jednu teoriju nacionalizma koja zahtijeva općevaljanost.”

Nakon kratkog istorijskog pregleda kojim ilustruje funkciju nacionalizma francuske revolucije i nacionalizma u Nemačkoj, Arnold Kunzli daje sledeći zaključak: „...nacionalističko etiketiranje u duhu apstrakcije djeluje u negativnom smislu opuštajući i zavodi pojedince na to da svu odgovornost, koju on može konačno samo konkretno, ne apstraktno, zamijetiti, prebaci na daljnju apstrakciju ‚Nacija‘ tako kako je to Hans Kelsen jednom opisao: ‚Kao što primitivac u izvesnim razdobljima, kada metne masku mrtve životinje, to jest njegova plemenska kumira, smije preći svaku granicu, što je inače strogom normom zabranjeno, tako smije kulturni čovjek iza maske svoga Boga, svoje Nacije ili svoje Države izivjeti sve one instinkte, koje on kao jednostavni član grupe... mora ustrašeno potiskivati... dok se pojedinca kao takvog ni na koji način ne smatra legitimiranim da druge prinuđuje, njima gospodari ili čak ubija, ipak je njegovo najviše pravo, sve to činiti u ime Boga, Nacije ili Države...‘ To znači: treba da Zlo u sebi samo etiketiram s imenom svoje nacije, tada ono postaje pozitivnom vrijednošću. Obrnuto, ne dam se više voditi od prosuđivanja o dobrom i zlom koje se ori-

jentira na etičkim normama, nego ove nadomještam nacionalnim grupnim moralom (ili takođe klasnim moralom: to uz temu klasa i nacija), koji meni nadomješta osobnu savjest i ušteđuje etičke konflikte: pitanje nije više, da li je čovjek dobar ili zao, nego samo još, da li je Amerikanac ili ne-Amerikanac, Nijemac ili ne-Nijemac. Nacionalna etiketa biva moralnim alibijem Opće trijumfira nad posebnim, apstraktno nad konkretnim, neodgovornost nad odgovornošću.

Tako bi se nacionalizam, koji je konačno historijski bitno posljedica dezintegracije srednjovjekovnog religiozno-političkog reda i do izvjesnog stupnja sekularizacija religiozne vjere, moglo u njegovoj militantnoj formi označiti kao modernu religiju maloljetnog čovjeka, koji državi pripisuje ono što bi se njemu moralo pripisivati kao odgovornost i krivnja. Funkcija ovog nacionalizma jest, na psihičkoj razini, održati čovjeka u stanju neuračunljivosti. Ili u stanju maloljetnosti. Tako gledano, nacionalizam je jedan od najdjelotvornijih protupokreta protiv prosvjetiteljstva, proširi li se ovaj pojam od političkog na ono individualno. Ili da to kažemo s aktualnim pojmovima: ovaj nacionalizam jest jedan od najzdvojnijih pokušaja čovjeka da patnju otuđenja izliječi sredstvom ideologije. Obrnuto: budući da se još ni izdaleka nije uspostavilo da li ono što danas razumijemo pod otuđenjem — a mi smo nakon Marxa bitno proširili područje djelovanja otuđenja — pripada biti čovjeka ili je prije samo pojava jednog povijesnog procesa razvitka, ostaje nacionalizam na dohledno vrijeme stalno dohvatljivi opijum pojedinca i naroda, koji nas neprestano navodi na to da bježimo u stanju opijenosti, koja za nas i za druge naposljetku uvijek mogu imati za posljedicu samo novo razaranje."

PREGLED

br. 9/1968.

Povodom dramatičnih događaja u Čehoslovačkoj; VLADO JOKANOVIC: Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno ili negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta; dr JOVAN ANDRIJASEVIC: Prilog ekonomici naučnih istraživanja; dr ALEKSANDAR PELES: Vijetnam i američka teorija međunarodnog prava; G. K. KALTENBRUNNER: Pretpostavke o Marcuseu; HERBERT MARCUSE: Etika i revolucija; KARL MARX: Kapital — „rukopis šeste glave“; i dr.

PSIHOLOGIJA

br. 2/1968.

N. ROT i N. HAVELKA: Podudarnost u ocjenjivanju osobina ličnosti; A. FULGOSI: Sukcesivne procjene karakteristika entoptičke paslike i njihove interkorelacije; R. KVAŠČEV i L. STANKOV: Promena faktorske strukture testova stvaralačkog mišljenja pod uticajem vežbanja u originalnom rešavanju problema; S. VASIĆ: Fonematski kapacitet jedne grupe gluve i nagluve školske dece; K. MOMIROVIC: Neke relacije između diskriminativne kaničke analize i modificirane Q-metode faktorske analize; N. TODOROSKI i Z. STOJANOVSKI: Uticaj informacija o uspehu učenika na ocenjivanje pismenih zadataka; B. PERHARIĆ: Neke metrijske karakteristike procjene uspešnosti u eksperimentalne svrhe i procjene koja ima utjecaj na osobne dohotke radnika; T. TOMEKOVIĆ i I. ŠTAJNBERGER: Uticaj nekih uslova rada na stav radnika prema skraćenoj radnoj nedelji; S. RADONJIĆ: Razvojni put i karakteristike savremenog bihejviorizma; i dr.

SOCIJALIZAM

br. 9/1968.

Povodom događaja u Čehoslovačkoj Redakcija časopisa donosi u ovom broju članak pod naslovom: Velikodržavni hegemonizam i kriza etatizma; Autor sledećeg članka „Jedinstvo radničke klase i inteligencije u borbi za samoupravni preobražaj društva” je isto tako Redakcija; osim ovih, „Socijalizam” donosi i sledeće napise: ADOLF DRAGICEVIĆ: Aktuelnost Marksove ekonomske misli; ŽIVKO MARKOVIĆ: Demokratizam i jedinstvo u sprovođenju politike Saveza komunista; U rubrici „Prilozi” piše LAZAR ĐUROVSKI: Opštinska skupština i radne organizacije; slede osvrti, prikazi i dr.

SOCIJALNA POLITIKA

br. 8/1968.

GOJKO OSTOJIĆ: Rasponi u ličnim dohocima u SR Srbiji. O promenama u oblasti ličnih dohodaka koje su nastale u periodu posle reforme Gojko Ostojić piše u ovom napisu na osnovu podataka Saveznog zavoda za statistiku: „Proporcije u raspodeli nacionalnog dohotka izmenjene su u korist ličnih dohodaka (1964. god. lični dohoci učestvuju u raspodeli nacionalnog dohotka sa 37,9%, 1966. sa 44,5%, a 1967. sa oko 49,7%. U novim uslovima radne organizacije su nastojale da povećanim raspoloživim dohotkom realnije vrednuju živi rad i da na taj način ličnim dohocima daju sve veći značaj u strukturi društvenog proizvoda.

U procesu sprovođenja mera privredne i društvene reforme javljaju se znatne promene u uslovima privređivanja pojedinih oblasti i grana, što se neminovno moralo na odgovarajući način odraziti i na ličnim dohocima. Naime, javljaju se izvesne promene u redosledu i rasponima ličnih dohodaka u odnosu na predreformski period. To se zapaža naročito u oblasti industri-

je, čiji su nivoi ličnih dohodaka bili 1964. god. na trećem a 1967. god. padaju na peto mesto, i zanatstva, gde su bili na petom i pali na sedmo mesto. Obratna pojava zapaža se u poljoprivredi, gde su nivoi ličnih dohodaka bili na sedmom a 1968. god. nalaze se na šestom mestu, i stambeno-komunalnoj delatnosti, gde su bili na šestom a sada su na trećem mestu. Kod ostalih privrednih oblasti promena u rang-listi nema i pored različitog raspona ličnih dohodaka u posmatranom periodu. Konfrontiranjem kretanja ličnih dohodaka u poslereformskom periodu u privredi i neprivrednim delatnostima zapaža se da su neprivredne delatnosti došle u još povoljniji položaj, jer su im lični dohoci rasli po većoj stopi nego u privredi.

Daleko veće promene u rang-listi zapažaju se u granama delatnosti. Od ukupno posmatranih 49 grana delatnosti, više od polovine (24) poboljšalo je položaj, nešto manje od polovine (20) pogoršalo, dok su ostale (5) zadržale svoje mesto u rang-listi iz predreformskog perioda.

Poboljšanje u redosledu zabeleženo je uglavnom kod delatnosti čiji se materijalni položaj popravio, odnosno čiji su uslovi privređivanja popravljeni uticajem instrumentarija primarne (različiti tretman u formiranju cena — tržišne ograničene; položaj na tržištu — monopol i dr.) i sekundarne raspodele (zakonske i ugovorne obaveze, odnosno obaveze prema društvenoj zajednici i drugima).

Raspon ličnih dohodaka između najnižeg i najvišeg po granama delatnosti povećan je u odnosu na predreformski period. 1964. god. on je iznosio 1 : 2,41 a 1967. god. 1 : 2,98.

Lični dohoci su povećani u svim delatnostima, ali vrlo diferencirano. Maksimalno 853 din. u projektantskim organizacijama, a minimalno 237 din. u drvnjoj industriji. U projektantskim organizacijama 3,6 puta više nego u drvnjoj

industriji. Znatnije povećanje ličnih dohodaka zapaža se u delatnostima koje su imale viši nivo ličnih dohodaka i u predreformskom periodu. Preraspodela dohotka u korist ličnih dohodaka javlja se skoro u svim granama delatnosti, pa i kod onih gde su lični dohoci već bili na relativno visokom nivou, gde tu preraspodelu i nije trebalo očekivati.'

UMETNOST br. 14/1968.

ŽIVOJIN TURINSKI: Ogled o enformelu. Pitanje enformela, kako nas informiše Turinski u ovom napisu, ni danas nije preciznije objašnjeno, uprkos različitim tumačenjima i teorijama. Jedno je izvesno, a to je „...da je veliki broj umetnika koji stvaraju na području enformela direktno ili indirektno pod uticajem zen filozofije”.

„Kada bi se izvršila upoređivanja — piše Turinski — videlo bi se da su nekad Klod Mone, kao i danas Mark Tobi, od Japana učili iste pouke. Mone je shvatio da između emocije koja je uzrok slike i trenu fiksacije dela mora biti uklonjena svaka postojeća prepreka. Mark Tobi je doznao da u stanju kontemplacije koje je otkrio posredstvom zen budističke filozofije otvara sebi mogućnost da aktivira slikarski gest retke senzibilnosti.

Bilo bi pogrešno smatrati da je zen budizam za moderne slikare bio puka potreba za egzotikom ili samo intelektualna vežba. Sudeći po posledicama, interes je bio odistinski dubok, opravdan i zaista vrlo seriozno negovan. Mark Tobi je već 1922. godine, kao sasvim formiran slikar dobio prve pouke iz kaligrafije od kineskog slikara Teng Kvaja. Sem toga, poznato je da je slikar u nekoliko navrata putovao u Aziju da bi 1934. proveo više meseci u Kini prilježno studirajući tradicijsko znakovno pismo. Šta-

više, neko vreme će provesti i u jednom budističkom manastiru da bi produbio svoje obaveštenje o ovoj staroj filozofiji.

Očigledno je da neke varijante apstraktne umetnosti i zen budistički pristup slikarstvu pokazuje niz identičnih osobina. Zen budistička formulacija u inspirisanoj interpretaciji Suzukije koja kaže da četkica sama stvara delo nezavisno od umetnika koji joj dopušta da se kreće po platnu bez njegovog svesnog napora istovrsna je definiciji kojom se može dešifrovati metoda apstraktnog ekspresionizma. Oba stava računaju sa eliminacijom planiranog gesta kao prvim uslovom koji će omogućiti razvijanje akcije skrivenih sadržaja nesvesnih sila. Slikarstvo apstraktnog ekspresionizma i zen istovrsni su i onda kada neminovno moraju da iznevere princip apsolutno nesvesne akcije. Zen će pre čina koji treba da ostvari sliku svesno postaviti pred slikara trošan materijal koji bi se raspao ako bi tušem natopljena četkica presporo ili pregrubo ispisivala svoju priču. Sem toga, zen budistički slikar će meditirati uoči stvaralačkog čina o određenom životnom sadržaju koji će u okvirima njegovog dela skriveno egzistirati jedva slutljiv za neupućene. Savremeni slikar će korigovati sliku, kontrolisati 'slučajnost' shodno svom zapadnom bitno racionalističkom vaspitanju i pogledu na svet, još u toku same stvaralačke akcije ili neposredno posle nje, eliminišući sa islikane površine sve ono što 'oseća' kao izneveravanje svoje osnovne ideje, sve ono što ne imenuje biće koje posredstvom njega traži svoj izraz, kako bi to objasnio Suzuki. Hitri potez četkice koja u magnovenju organizuje određeni plastički događaj je zapravo način ispoljavanja integralnog čovekovog bića neminovno jačeg od ograničenih moći intelekta koji je jungovski tek deo čovekovih ukupnih psihičkih sadržaja. I u davnašnjem zen budističkom stavu kao i danas pretpostavlja se da je tek prevođenjem nesvesnih sadržaja u polje

stvaralačke akcije omogućeno izražavanje celovite ljudske prirode neuporedivo bogatije od onih činioca koji pripadaju suženom domenu svesnog bića.

Da bi se došlo do bližih odredbi o pravoj prirodi enformela, nužno bi bilo da se utvrde još neke činjenice porekla i razvoja ovog slikarstva. U američkom slikaru Marku Tobiju se zaista može videti začetnik enformela. Bilo bi pogrešno ako bi se iz prethodne tvrdnje izvuкао zaključak da je Tobi prvi uzvitlao barjak i izvikivao program enformela. Motivi i činjenice na osnovu kojih bi se Tobi mogao shvatiti kao prvi zagovornik enformela su na sasvim drugoj strani. Čistota njegove vizije nove slike nepokolebljiva usmerenost tragalačkog napora ka istinski mogućim izvoristima te nove umetnosti, koju je svojim delom predlagao, jesu podaci koji govore u prilog ovom slikaru kao nosiocu ideje enformela. Tu se nesumnjivo krije začetak novog perioda apstraktne umetnosti koji bi se mogao nazvati jednim opštim imenom — enformel. Venčavanje istoka i zapada doprinelo je da kaligrafija oslobođena svoje namenske realnosti i kanonskih stega u okvirima drugojačije ekspresije otvori put ka jednom čudesnom slikarskom postupku koji kao da je omogućavao dešifrovanje onih tajnih od davnina taloženih slojeva koji su najdublje u ponoru čovekova bića. Zapadni umetnik temelje i značenja tih ideograma koji su ga uputili ka arhetipskim slikama i predstavama i postali njegovo inspirativno izorište nije mogao pa ni morao da raščita, jer njegov cilj i nije bio u razumevanju tog tradicijskog pisma, već prihvatanje onog dubljeg i skrivenijeg što su ova pisma sadržavala."

Dr ALEKSANDAR BAZALA i dr ANTE VUKASOVIĆ: Sistem samoupravljanja na Sveučilištu; dr MARKO VESELIĆA: Društveno-ekonomski aspekti uključivanja (stručnog) obrazovanja u procesu društvene reprodukcije u uvjetima samoupravljanja; dr ANTE VUKASOVIĆ: Materijalna osnova samoupravljanja; dr BOGDAN PILIĆ: Dohodak radnih jedinica na fakultetu; JOVAN JOVANOVIĆ: O sistemu raspodele ličnih dohodaka u visokoškolskim ustanovama; JOVAN RISTOVIĆ: Sociološki osvrt na radnu situaciju asistenata univerziteta u sistemu samoupravljanja; ZVONIMIR CVIIĆ: Stavovi visokoškolskih nastavnika o ulozi studenata u organima samoupravljanja; KREŠIMIR BEZIĆ: Stavovi studenata o vaspitnoj ulozi u samoupravnim organima visokoškolskih ustanova; dr TONE KLEMENČIĆ: Samoupravna autonomija u privredi i u visokom školstvu; i dr; dr ALEKSANDAR BAZALA i dr ANTE VUKASOVIĆ: Sistem samoupravljanja na sveučilištu. Ovaj broj „Univerziteta danas“ donosi nekoliko radova sa Simpozija „Društveni i ekonomski aspekti obrazovanja“, koji je održan u Zagrebu juna 1968. a na temu „Sistem obrazovanja u uvjetima samoupravljanja s osobitim osvrtom na visoko školstvo“. Dr A. Bazala i dr A. Vukasović u ovom svom napisu iznose rezultate ankete koja je sprovedena među osobljem zaposlenim u visokoškolskim ustanovama radi upoznavanja sistema samoupravljanja u ovim ustanovama. Na pitanje o tome da li su po mišljenju respondenata, ostvarena prava radnih ljudi da sudeluju u samoupravnim telima i odlučuju o svim važnijim pitanjima, a ako nisu, ili samo delimično, koji su osnovni razlozi za to, dobiveni su sledeći odgovori:

„Profesori: Samoupravna tijela u sadašnjoj fazi služe samo kao štit iza kojeg se pojedinci

kriju od odgovornosti za svoje postupke, rješenja i odluke. Administrativno i tehničko osoblje gotovo ne sudjeluje u upravljanju, asistenti djelomično. Radna zajednica ima samo formalno značenje. Grupica ljudi odlučuje o svemu, bez obzira na interese zajednice. Većina ih se boji i povlađuje im. Krše se osnovni principi demokratičnosti. — Kastizam i sklerotičnost duha. Karijerizam. O raznim zaključcima saznamo kad je sve gotovo. Nas niko ne pita. — Ne može biti govora o raspodjeli i nagrađivanju prema radu dok drugi dodjeljuju i određuju koliko će se sredstava dati visokoškolskoj ustanovi. Bez osiguranja materijalne osnove, nema samoupravljanja.

— Docenti: Autoritet političkih vlasti, bojazan ljudi da slobodno govore. Podređeni izbjegavaju otvoreno iznositi svoja gledišta, bojeći se represalija ili su prisiljeni da govore onako kako im preporuča njihovi pretpostavljeni! Takvi su slučajevi na našem fakultetu vrlo česti.

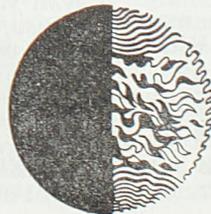
— Karijerizam. Neprincipijelnost. Najbolja definicija stanja je: Čovjek je čovjeku vuk. — Samoupravljanje bi se moglo ostvariti jedino u privredi. Školstvo je uglavnom budžetirano i onaj koji daje novac — taj istinski određuje granice i mogućnosti samoupravljanja, a vrlo često se i direktno miješa u upravljanje ustanovom.

— Asistenti: Samoupravna tijela postoje, ali samoupravljanje je još uvijek diktirano od istih ljudi koji su prije javno djelovali u ime autoriteta komiteta. Treba ukloniti osjećaj da iza izjava nekih ljudi stoji viša volja Partije. — Pred skup radnih ljudi

iznosi se jedina alternativa rješenja — ona koja odgovara grupi s najvišim primanjima. Suprotstaviti se toj alternativni je vrlo opasno, jer se uzurpator nastoji diskreditirati na svim poljima: političkom, stručnom i moralnom. Institucija reizbora je amoralna u uvjetima samoupravljanja. Sistem javnog glasanja onemogućava asistentima i docentima da javno izraze svoje mišljenje budući da su prilikom napredovanja i reizbora neposredno ovisi o članovima komisije. Posebno su u lošem položaju asistenti, jer se svaki i malo podignuti glas, ako se kosi s interesima pojedinih profesora ili vijeća, na slijedećem reizboru gadno osvećuje. Dakle, zbog reizbora mora se o svemu šutjeti. — U svim organima upravljanja većina članova je iz redova nastavnika, tako da su odluke organa upravljanja, u stvari, odluke nastavničkog vijeća. Ostali članovi su u manjini i ovisе o nastavnicima pa praktično nemaju veći utjecaj na odluke i rad organa upravljanja — Stara garnitura jednostavno smatra glu-pošću ideju samoupravljanja i ne dopušta onima dolje da se petljaju... Asistenti su nedovoljno i neravnomojerno zastupljeni u organima upravljanja. O važnim pitanjima ljudi se gotovo i ne obavještavaju. Provodi se uvijek mišljenje najutjecajnijih profesora. — Mi smo bliži raspodjeli po nekadašnjim platnim razredima nego nagrađivanju prema radu i to je polazna tačka loših međuljudskih odnosa."

U anketi su još učestvovali i saradnici, službenici i pomoćno osoblje zaposleno u ovim ustanovama.

vera ikonomova

gledišta

PRETPLATNICI

ČASOPIS ZA DRUŠTVENU KRITIKU I TEORIJU

1968.

GLAVNI

I ODGOVORNI UREDNIK

božidar perković

ČLANOVI REDAKCIJE

života dordević
jagoš dretić
dr aleksandar kron
zdravko kućinar
rade kuzmanović
dr ljubomir madžar
miloš nemanjić
dr branko pavlović
milorad savićević
velimir tomanović
dr aleksandar vacić
vučina vasović
milan vlajčić
milan vojnović

SEKRETAR REDAKCIJE

dragan sibinović

LEKTOR

zora maksimović

KOREKTOR

olga martinović

KORICE

bole miloradović

GODINA IX, JANUAR—DECEMBAR 1968.

Časopis izlazi svakog meseca izuzev jula i avgusta. Rukopisi se ne vraćaju

IZDAJE

Beogradski univerzitet i Centralni komitet Saveza omladine Srbije.

ADRESA

„Gledišta“, Beograd, Kralja Milutina 8, poštanski fah 830, telefon 24-481.

PRETPLATA

za 1968. godinu

Cena pojedinom primerku je 8 novih dinara. Godišnja pretplata: za našu zemlju 80 novih dinara, za individualne pretplatnike 40 novih dinara, za studente i učenike 25 novih dinara, Za inostranstvo 160 novih dinara. Narudžbine prima redakcija „Gledišta“, žiro račun broj 608-8-864-4.

ŠTAMPA

Grafičko preduzeće „Slobodan Jović“ — Beograd, Stojana Protića 52.

ADA

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
RADNIČKI UNIVERZITET

AJNOVCE

CVETKOVIĆ DRAGOLJUB

ALEKSANDROVAC

KULTURNO-PROSVETNA
ZAJEDNICA
NARODNI UNIVERZITET

ALEKSINAC

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

ALIBUNAR

OPŠTINSKA KONFERENCIJA
SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

APATIN

MAŠINSKI ŠKOLSKI CENTAR
„BOŽIDAR MASLARIĆ“
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
RADNIČKI UNIVERZITET

ARANDELOVAC

CENTAR ZA SOCIJALNI RAD
GIMNAZIJA „MILOŠ
SAVKOVIĆ“

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKO SINDIKALNO VEĆE
RADNIČKI UNIVERZITET

ARILJE

CVETIĆ VLADETA
CVOROVOIĆ BOGIĆ
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

BABUŠNICA

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
PETROVIĆ MIROSLAV

BAČ

LOVRIĆ ANTUN

BAČKA PALANKA

KOZOMARA MILAN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
RADNIČKI UNIVERZITET

BAČKA TOPOLA

DUDAŠ ATILA
NARODNA BIBLIOTEKA
OPŠTINSKA KONFERENCIJA
SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
OSNOVNA ŠKOLA „20. APRIL“

BAČKI JARAK

POPOVIĆ MILIVOJ
PRPA ZORICA

BAČKI PETROVAC

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
SKUPŠTINA OPŠTINE

BAJINA BAŠTA

JEVTIĆ INŽ. DRAGOMIR
KAFEDŽIĆ ZORAN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

BALUGA

MILOŠEVIĆ LEPOSAVA
OBRADOVIĆ ELZA

BALJEVAC NA IBRU

STEFANOVIĆ ŽIVOJIN

BAŃATSKI KARLOVAC

KOŠTIĆ TOMISLAV

BANOVIĆI

LAZIĆ RADOSLAV
OPŠTINSKA KONFERENCIJA
SSRN
RUDNICI UGLJA „TITO“

BANJA LUKA

FABRIKA „RUDI ČAJAVEC“
KEČAN ĐURO
KOBASLIĆ ZENON
KREMENOVIĆ MOMČILO
MARKOVIĆ MLADEN
NARODNA BIBLIOTEKA
„PETAR KOČIĆ“
OPŠTINSKA KONFERENCIJA
SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKO SINDIKALNO
VIJEĆE
POPOVIĆ VLADO
RADIŠIĆ ŽIVKO
RAKIĆ GIRO
SAVIĆ JOVAN
SIMIĆ BORIVOJE
TABAKOVIĆ IBRAHIM
VUKMANOVIĆ MILAN

BARAJEVO

OPŠTINSKA KONFERENCIJA
SSRN

BATAJNICA

OPAIĆ MILOŠ

BEČEJ

OPŠTINSKA KONFERENCIJA
SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
ŽIVKOV SAVA

BELA CRKVA

GIMNAZIJA „SAVA MUNCAN“
MILJKOVIĆ MOJSA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
RADOMIR MILORAD

BELA PALANKA

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

BELI MANASTIR

DOBROKES BORO
NARODNO SVEUČILIŠTE

BENKOVAC

GIMNAZIJA „IVO LOLA
RIBAR“
VUKAS NIKOLA

BEOGRAD

ADAMOVIĆ OLGA
„AKTUELNI PROBLEMI SOCIJALIZMA“
ALUŠEVSKI MUSTAFA
AMBASADA AMERIČKA
AMBASADA BRITANSKA
AMBASADA BUGARSKA
AMBASADA CEHOSLOVAČKA
AMBASADA FRANCUSKA
AMBASADA NDR
AMBASADA NR KINE
„ANALI PRAVNOG FAKULTETA“
ARANDELOVIĆ DR JOVAN
ARHIV SR SRBIJE
„ARHIV ZA PRAVNE I
DRUŠTVENE NAUKE“
ATANACKOVIĆ ALEKSANDAR
AZABAGIĆ FERID
BADEL-RABRENOVIĆ SONJA
BAKIĆ SLOBODAN
BAKOCEVIĆ ALEKSANDAR
BAKOVLEJ MILAN
BARTOŠ DR MILAN
BEGOVIĆ VLAJKO
BERISAVLJEVIĆ ŽIKA
BEZDANOV STEVAN
BIBLIOTEKA „MILUTIN BOJIĆ“
BIBLIOTEKA CK SKJ
BIBLIOTEKA „RADOVAN DRAGOVIĆ“
BIBLIOTEKA GRADA BEOGRADA
BIBLIOTEKA „BORBE JOVANOVIĆ“
BIBLIOTEKA „VUK KARADŽIĆ“
BIBLIOTEKA PRAVNOG FAKULTETA
BIBLIOTEKA PTT
BIBLIOTEKA SAVEZNE SKUPŠTINE
BIBLIOTEKA VIŠE PEDAGOŠKE
ŠKOLE
BILTEN INSTITUTA ZA
PROUČAVANJE RADNIČKOG
POKRETA
BJENJAŠ VOJISLAV
BLAGOJEVIĆ DR BORISLAV
BLAGOJEVIĆ LJUBICA
BOGDANOVIĆ MILICA
BOGDANOVIĆ MIODRAG
BOGDANOVIĆ ŽIKA
BOGIĆEVIĆ STANISLAVA
BOLČIĆ SILVANO
BOŽOVIĆ RATKO
BRAJIĆ VLAJKO
BRAJOVIĆ INŽ. ANDRIJA
BRISKI NENAD
BROČIĆ MANOJLO
BUKULIĆ MOMČILO
BUKVIĆ MILOŠ
BULATOVIĆ VLADIMIR-VIB
BZOVSKI MACO
ČANIĆ SLOBODAN
CARIN IVANKA
CARINARNICA
CEKIĆ DR MIODRAG
CENTAR ZA POLITIČKE
STUDIJE I OBRAZOVANJE
CENTAR ZA RADNIČKO
SAMOUPRAVLJANJE
CENTRALNI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
SRBIJE
CENTRALNI KOMITET SAVEZA
OMLADINE JUGOSLAVIJE

CENTRALNI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
SRBIJE

CENTRALNI ODBOR
SINDIKATA DRUŠTVENIH
DELATNOSTI JUGOSLAVIJE

CENTRALNI ODBOR
SINDIKATA RADNIKA
INDUSTRIJE I RUDARSTVA
JUGOSLAVIJE

CENTRALNI ODBOR
SAVEZA STUDENATA
JUGOSLAVIJE

CENTRALNO VEĆE
SAVEZA SINDIKATA
JUGOSLAVIJE

CIJAN RAFAEL
CRNIŠANIN RAMIZ
CVETKOVIC BORISLAV
COPIC BRANKO
CORKOVIC VIŠNJA
COSIC DOBRICA
COSIC SLAVOLJUB
DAMJANOVIĆ MIJAT
DAMJANOVIĆ PERO
DAMNJANOVIĆ DR MILAN
DANILOVIĆ RAJKO

DEČJA BOLNICA
„OLGA POPOVIĆ-DEDIJER“

„DELO“
DESPOTOVIĆ PETAR

DEVETA BEOGRADSKA
GIMNAZIJA

DIMITRIJEVIĆ DRAGOSLAV
DIMITRIJEVIĆ DR PAVLE
DIMITRIJEVIĆ DR PREDRAG
DIMITRIJEVIĆ DR VOJIN
DIŠIĆ MIROSLAV
DOBROŠEVIĆ ZVONKO

DOM KULTURE
„VUK KARADŽIĆ“

DOM OMLADINE BEOGRADA

DOM ŽELEZNIČKIH
UČENIKA I STUDENATA

DRAGIŠIĆ DR DRAGOLJUB
DRAGOSAVAC NEBOJŠA
DRAGOVIC INZ. MILAN
DRAŠKOVIC DRAGOMIR

DRUGI OPŠTINSKI SUD
U BEOGRADU

„DRUŠTVO I VASPITANJE“

SAVET ORGANIZACIJA
I USTANOVA ZA VASPITANJE
DECE JUGOSLAVIJE

DRŽAVNI SEKRETARIJAT
ZA INOSTRANE POSLOVE

DUKIĆ LJUBICA
DUTINA SAVO
ĐERIC MILA
ĐERKOVIC JOVAN
ĐINOVIĆ SLOBODAN
ĐOGAŠ ILIJA
ĐOKIĆ DUŠAN
ĐOKOVIĆ PETAR
ĐORĐEVIĆ DR JOVAN
ĐORĐEVIĆ MIROSLAV
ĐORĐEVIĆ ŽIVADINKA
ĐUKANOVIĆ MIRJANA
ĐUKIĆ DR BRANKO
ĐURĐEVIĆ MIODRAG
ĐURIĆ-MAKAROV DRAGANA
ĐURIĆ DR MIHAILO
ĐUROVIĆ NENAD
ĐUROVSKI LAZAR
ĐŽUVEROVIĆ BORISLAV

EKONOMSKI FAKULTET
BIBLIOTEKA

EKONOMSKI INSTITUT
SR SRBIJE

EKONOMSKI SAVET SIV-a
EKSPORT-PRESS

„ELEKTROMETAL“
SINDIKALNA PODRUŽNICA

ERČIĆ ŽIVKO

ERDEŠ STEFAN
ESKIC RUŽICA

FAKULTETSKI ODBOR
SAVEZA STUDENATA
TEHNOLOŠKOG FAKULTETA

FERIJALNI SAVEZ
JUGOSLAVIJE —
IZVRŠNI ODBOR
BEOGRADA

FERLUGA DR JADRAN
FILIPOVIĆ VELIMIR

FILOLOŠKI FAKULTET
BIBLIOTEKA ODSEKA
ZA JUGOSLOVENSKU
KNJIZEVNOST

FILOZOFSKI FAKULTET
ODELJENJE ZA
FILOZOFIJU

FILOZOFSKI FAKULTET
ODELJENJE ZA
PSIHOLOGIJU

FILOZOFSKI FAKULTET
SEMINAR ZA SOCIOLOGIJU

FILOZOFSKO-ISTORIJSKI FAKULTET
— PEDAGOŠKI SEMINAR

FLAJSER-DIMIĆ DR MIROSLAVA
FLERE SERGEJ
GAMS DR ANDRIJA
GAVRANOV DR VELIBOR

GENERALNI SEKRETARIJAT
PRESEDNIKA REPUBLIKE

GEORGIJEV ANGEL
GERSKOVIC DR LEON
GLIGORIĆ DR PAVLE
GLINTIĆ DRAGAN
GOATI VLADIMIR
GOJKOVIĆ JASMINA
GOLUBOVIĆ VEROLJUB

GRADSKA KONFERENCIJA
SSRN

GRADSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
BEOGRADA

GRADSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

GRADSKI ODBOR
SINDIKATA GRAĐEVINARA

GRADSKI ODBOR
SINDIKATA
INDUSTRIJE I RUDARSTVA

GRADSKI ODBOR
SINDIKATA RADNIKA
DRUŠTVENIH DELATNOSTI

GRADSKI ZAVOD ZA
ZDRAVSTVENU ZAŠTITU

GRADSKO VEĆE
SINDIKATA

GRBA MILICA
GREČIĆ VLADIMIR
GROL DR VOJISLAV
GUBERINIĆ SVETOZAR
HADŽISTEVIĆ VOJIN
HAS ZDENKO
HERMAN GORAZD
HRNJICA SULEJMAN
IKONOMOVA VERA
ILIĆ BOGDAN
ILIĆ DRAGOSLAV
ILIĆ JULIJANA
ILIĆ TIHOMIR
JMAMIN PETRIT

INDUSTRIJA PRECIZNE
MEHANIKE — CENTAR
ZA OBRAZOVANJE KADROVA

INDIĆ TRIVO

INSTITUT DRUŠTVENIH
NAUKA

INSTITUT ZA EKONOMIKU
INVESTICIJA

INSTITUT ZA EKONOMSKA
ISTRAŽIVANJA
SR SRBIJE

INSTITUT ZA ISTORIJU
RADNIČKOG POKRETA SRBIJE

INSTITUT ZA KRIMINOLOŠKA
I KRIMINALISTIČKA
ISTRAŽIVANJA

INSTITUT ZA TEORIJU
KNJIZEVNOSTI I UMETNOSTI
INSTITUT ZA SOCIJALNU
POLITIKU

INSTITUT ZA ŠUMARSTVO
I DRVNU INDUSTRIJU

INSTITUT ZA
UPOREDNO PRAVO

INSTITUT ZA
ZDRAVSTVENO PROSVEĆIVANJE
ISAKOV ĐORĐE

ISTORIJSKI INSTITUT
IVANIĆ SLAVKO
IVANOVIĆ DR DRAGIŠA
IVANOVIĆ VOJISLAV
IVIĆ ALEKSANDAR

IZDAVAČKI ZAVOD
„JUGOSLAVIJA“

IZVRŠNI ODBOR FSJ
ZA SRBIJU

JAKŠIĆ MILANKA
JANIĆIJEVIĆ DIMITRIJE
JANKOVIĆ JASNA
JANKULOV SINIŠA
JAVNO PRAVOBRANILAŠTVO

JEDANAESTA BEOGRADSKA
GIMNAZIJA

JELIĆ BRANKO
JEVREMOVIĆ D. BRANKO
JOKSIMOVIĆ SNEŽANA
JOSIFOVIĆ DR MLADEN

JOVANOVIĆ NEĆA
JOVANOVIĆ BOGDAN
JOVANOVIĆ MILAN

JOVANOVIĆ JORDAN
JOVIĆ DR BORISAV

JOVIĆ LJUBOMIR
„JUGOSLOVENSKA KNJIGA“

JUGOSLOVENSKA POLJOPRIVREDNA
BANKA

JUGOSLOVENSKI INSTITUT ZA
EKONOMSKA ISTRAŽIVANJA

„JUGOSLOVENSKI PREGLED“
JUGOSLOVENSKI ZAVOD ZA
FIZIČKU KULTURU

JUGOSLOVENSKI ZAVOD ZA
PROUČAVANJE ŠKOLSKIH I PROSVETNIH
PITANJA

JURIC LJUBOMIR
KABINET ČLANA SIV-a
ALEKSANDRA GRLIČKOVA

KABINET PREDSEDNIKA
SAVEZNOG VEĆA
SAVEZNE SKUPSTINE
VIDOJA SMILEVSKOG

KABINET PREDSEDNIKA SIV-a
KABINET PREDSEDNIKA
SAVEZNE SKUPSTINE

MILENTIJA POPOVIĆA

KABINET ČLANA SIV-a
M. RUKAVINE

KABINET SEKRETARA IK CK SKJ
MIJALKA TODOROVIĆA

KALJEVIĆ-BOGDANOVIĆ MARIJA
KAPETANOVIĆ MIODRAG
KARAPANZIĆ STOJAN
KAŠIKIĆ ZDENKO

KNJAZEVA-ADAMOVIĆ
DR SVETLANA

„KNJIZEVNE NOVINE“
KOLARČEV NARODNI UNIVERZITET
KOLAŠINOVIĆ SLOBODAN

KOMISIJA CK SKJ ZA
DRUŠTVENA I IDEJNO POLITIČKA
PITANJA PROSVETE
NAUKE I KULTURE

„KOMUNISTI“

KOMBINAT ŠEĆERA I VRENJA
„DIMITRIJE TUČOVIĆ“

KONFINO MIRJANA
KORAĆ DR VELJKO

KOŠTIĆ B. ALEKSANDAR
KOSTIĆ ALEKSANDAR
KOSTIĆ DR CVETKO
KOSTRESEVIĆ OLGA
KOSUTIĆ BUDIMIR
KOVACEVIĆ MILAN
KOVACEVIĆ MILIJA
KOVACEVIĆ MILIVOJE
KOVACEVIĆ STEVAN
KOZOMARA MLADEN
KRAŠOJEVIĆ ANA
KREŠIĆ DR ANDRIJA
KRG A DANIĆA

KULTURNI CENTAR
BEOGRADA — CITAONICA

„KULTURNI ŽIVOT“

KULTURNO-PROSVETNA
ZAJEDNICA BEOGRADA

KULTURNO-PROSVETNA
ZAJEDNICA SRBIJE

KURDULIJA DR MOMČILO
LABAN VUKAŠIN

LALOVIĆ MIROSLAV
LANDEKIĆ ZRINKA

LAZAREVIĆ MIHAILO
LAZOVIĆ BUDIMIR

LEANDROV IGOR
LOPANDIĆ DUŠAN

LUKAC DR DUŠAN
LUKIĆ BILJANA

LUKIĆ DR RADOMIR
MAKAVEJEV DUŠAN

MAKSIMOVIĆ DR IVAN
MAKSIMOVIĆ RATOMIR

MAMUTOVIĆ MILAN
MANDIĆ DRAGOSLAV

MANOJLOVIĆ LJUBISA
MARJANOVIĆ RUŽICA

MARKOVIĆ MILOVAN
MARKOVIĆ MIRJANA

MATIĆ OLGICA
MATOVIĆ VLADIMIR

MAŠOVIĆ BOGOSAV

MEDICINSKI FAKULTET
CENTRALNA BIBLIOTEKA

„MEĐUNARODNA POLITIKA“
„MEĐUNARODNI PROBLEMI“

MERENIK ANDRIJA
MESAROVIĆ DEŠANKA

MICUNOVIĆ VUKAŠIN
MIHAILOVIĆ DR KOSTA

MIHAILOVIĆ SUNCICA
MIHALIJIĆ RADE

MIHALIJEVIĆ JOVO
MILANKOVIĆ MILAN

MILANOVIĆ MILENA
MILANOVIĆ DR VLADIMIR

MILENKOVIĆ VASILJE
MILIĆ VLADIMIR

MILIVOJEVIĆ DRAGOLJUB
MILIVOJEVIĆ ĐORĐE

MILOJEVIĆ INŽ. DRAGOMIR
MILOJKOVIĆ MILJA

MILOJKOVIĆ MIRJANA
MILOSAVLEVSKI DR SLAVKO

MILOSAVLJEVIĆ BRANISLAV
MILOSAVLJEVIĆ SLOBODAN

MILOSAVLJEVIĆ SRETEN
MILOŠEVIĆ BRANISLAV

MILOŠEVIĆ SLAVKO
MILOVANOVIC DR INŽ. DEJAN

MILOVANOVIC LJILJANA
MILOVANOVIC ZLATIBOR

MIRKOVIĆ-LEBL DIVNA
MIRKOVIĆ MILOVAN

MIŠOVIĆ MILOŠ
MITIĆ JOVAN

MITROVIĆ DR ANDREJ
MITROVIĆ DR DOBROSAV

„MLADO POKOLJENJE“
MOJSIN DANIĆA

MONEV GEORGI
MRVOSEVIĆ NIKOLA
MUNIŠIĆ ZDRAVKO

NARODNA BANKA
JUGOSLAVIJE
GLAVNA CENTRALA
NARODNA BIBLIOTEKA
„RADOJE DOMANOVIĆ“

NARODNA BIBLIOTEKA
„VUK KARADŽIĆ“
NARODNI UNIVERZITET
„SVETOZAR MARKOVIĆ“
NARODNI UNIVERZITET
„VESELIN MASLEŠA“
NARODNI UNIVERZITET
„BRAĆA STAMENKOVIĆ“
NARODNI UNIVERZITET
„STARI GRAD“
NEDELJKOVIĆ RADOJE
NEORIČIĆ VLADIMIR
NIČIĆ DUŠAN
NIKETIĆ VLADIMIR
NIKOLIĆ ALEKSANDAR
NIKOLIĆ DR MIHAILO
NIKOLIĆ MILAN
NIKOLIĆ MILOŠ
NIP „BORBA“
NIP „NARODNA ARMIJA“
NIP „ZADRUŽNA KNJIGA“
NOVAKOVIĆ KATARINA
NOVAKOVIĆ SLOBODAN
„NOVINARSTVO“
NOVINSKA AGENCIJA
„TANJUG“
ODBOR ZA DRUŠTVENO
EKONOMSKE ODNOSI
SAVEZNOG VEĆA
SAVEZNE SKUPŠTINE
OPŠTINSKA KONFERENCIJA
SSRN ČUKARICA
OPŠTINSKA KONFERENCIJA
SSRN SAVSKI VENAC
OPŠTINSKA KONFERENCIJA
SSRN VRAČAR
OPŠTINSKA KONFERENCIJA
SSRN ZVEZDARA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
ČUKARICA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
NOVI BEOGRAD
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
SAVSKI VENAC
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
STARI GRAD
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
VOŽDOVAC
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
VRAČAR
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
ČUKARICA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
NOVI BEOGRAD
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
SAVSKI VENAC
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
STARI GRAD
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
VOŽDOVAC
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
VRAČAR
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
ZVEZDARA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
ZVEZDARA
ORENJ BOŠKO
ORLIĆ MIODRAG
OSMA BEOGRADSKA GIMNAZIJA
OSNOVNA ŠKOLA
„DRAGOJLO ĐUDIĆ“
OSNOVNA ŠKOLA „25. MAJ“
PANTOVIĆ RADOVAN

PAVIĆEVIĆ DR RADOVAN
PAVIĆEVIĆ DR VUKO
PAVLOVIĆ MILOVAN
PAVLOVIĆ MIRJANA
PEČUJLIĆ DR MIROSLAV
PEGAN SERGIJE
PERIĆ DR ALEKSANDAR
PEROVIĆ NENAD
PEROVIĆ DR SLOBODAN
PEŠIĆ VESNA
PEŠIĆ-GOLUBOVIĆ DR ZAGA
PETA BEOGRADSKA GIMNAZIJA
PETOVAR TATJANA
PETROVIĆ ALEKSANDAR
PETROVIĆ JOVAN
PETROVIĆ MILO
PETROVIĆ DR MIROSLAV
PETROVIĆ RUŽA
PETROVIĆ SLOBODAN
PETROVIĆ SRETEN
PETROVIĆ STANIMIR
PICURIĆ ĐURĐICA
PICURIĆ SONJA
PILIĆ DR BOGDAN
PLOPEANU NICOLAE
PLAVŠA MIRKO
„POLITIKA“
POPOV RASA
POPOV TATJANA
POPOVIĆ DUŠAN
POPOVIĆ KOČA
POPOVIĆ DR MIHAILO
POPOVIĆ MILOJE
POPOVIĆ DR MIROSLAV
POPOVIĆ NENAD
POPOVIĆ DR SLAVOLJUB
PRES-SERVIS
PRIVREDNA KOMORA GRADA
PRIVREDNA KOMORA SR SRBIJE
„PRIVREDNI PREGLED“
PRIVREDNO VEĆE
SKUPŠTINE SR SRBIJE
PROĐANOVIĆ DR DIMITRIJE
PROKIĆ MILUTIN
„PROSVETA“
PUPIĆ DR BORIVOJE
PUPOVAC ZORAN
RADANOVIĆ ĐURA
RADEVIĆ MILORAD
RADINOVIĆ VLADIMIR
RADIO BEOGRAD
RADNIČKI UNIVERZITET
„ĐURO SALAJI“
RADOJEVIĆ MILOŠ
RADOVANOV HRISTINA
RADOVANOVIC BRANISLAV
RADOVANOVIC DUŠAN
RADOVANOVIC MIROSLAV
RADOVIĆ RANKO
RAKIĆ RADOLJUB
RALIĆ MILIJANA
RANDIĆ ZDRAVKO
RANKOVIĆ ALEKSANDAR
RANKOVIĆ DARKO
REDAKCIJA „NIN“
REHAK DR LAŠLO
REKTORAT BEOGRADSKOG
UNIVERZITETA
REPUBLIČKA KONFERENCIJA
SSRNS
REPUBLIČKI FOND ZA
UNAPREĐIVANJE KULTURNIH
DELATNOSTI SR SRBIJE
REPUBLIČKI ODBOR POKRETA
GORANA SR SRBIJE
REPUBLIČKI ODBOR SAVEZA
INVALIDA RADA SRBIJE
REPUBLIČKI ODBOR SINDIKATA
RADNIKA DRUŠTVENIH
DELATNOSTI SRBIJE
REPUBLIČKI SEKRETARIJAT
ZA OBRAZOVANJE I KULTURU
SR SRBIJE
REPUBLIČKI ZAVOD ZA
DRUŠTVENO PLANIRANJE SR SRBIJE
REPUBLIČKI ZAVOD ZA JAVNU
UPRAVU
REPUBLIČKI ZAVOD ZA

STATISTIKU SR SRBIJE
 REPUBLIČKI ZAVOD ZA
 ZDRAVSTVENU ZAŠTITU
 REPUBLIČKO IZVRŠNO VEĆE
 SR SRBIJE
 RISTIĆ PREDRAG
 RISTOVIĆ LJUBIŠA
 RODIĆ JOVAN
 ROGULJA MIRO
 SKUPŠTINA SR SRBIJE
 KABINET PREDSEDNIKA
 SAMARDŽIĆ MILOŠ
 SAMARDŽIJA DR MILOŠ
 SAMONIKOV BORA
 SAOBRAĆAJNI FAKULTET
 SAOBRAĆAJNI INSTITUT
 FAVET FEDERACIJE — KABINET
 EDVARDA KARDELJA
 SAVET FEDERACIJE — KABINET
 POPOVIĆ KOČE
 SAVET FEDERACIJE — KABINET
 PETRA STAMBOLIĆA
 SAVET FEDERACIJE — KABINET
 JOVANA VESELINOVA
 SAVEZ SINDIKATA JUGOSLAVIJE
 REPUBLIČKO VEĆE ZA SR SRBIJU
 SAVEZNA PRIVREDNA KOMORA
 SAVEZNI ODBOR JUGOSLOVENSKOG
 CRVENOG KRSTA
 SAVEZNI SAVET ZA OBRAZOVANJE
 I KULTURU
 SAVEZNI SAVET ZA RAD
 SAVEZNI SEKRETARIJAT
 ZA PRIVREDU
 SAVEZNI SEKRETARIJAT ZA
 ZAKONODAVSTVO I
 ORGANIZACIJU
 SAVEZNI ZAVOD ZA
 JAVNU UPRAVU
 SAVEZNI ZAVOD ZA MERE
 I DRAGOCENE METALE
 SAVEZNI ZAVOD ZA STATISTIKU
 SAVEZNI ZAVOD ZA URBANIZAM
 I KOMUNALNA I STAMBENA PITANJA
 „SAVREMENIK“
 SEKRETARIJAT SAVETA FEDERACIJE
 SEKRETARIJAT ZA INFORMACIJE
 SIV-a
 SEKULOVIĆ ALEKSANDAR
 SELAKOVIĆ ZLATA
 SINDIKALNA PODRUŽNICA
 ELEKTRODISTRIBUCIJE
 SINDIKALNA PODRUŽNICA
 REMONTNOG PREDUZEĆA
 „KOMPRESOR“
 SKUPŠTINA GRADA BEOGRADA
 SKUPŠTINA OPŠTINE
 NOVI BEOGRAD —
 ODELJENJE ZA OPŠTE POSLOVE
 SKUPŠTINA OPŠTINE
 SAVSKI VENAC
 SKUPŠTINA OPŠTINE
 VOŽDOVAC
 SKUPŠTINA SR SRBIJE
 SLAVNIĆ LJILJANA
 SMILJEVIĆ BOGDAN
 „SOCIJALIZAM“
 „SOCIJALNA POLITIKA“
 SOCIJLOŠKI INSTITUT
 SRECKOVIĆ OLGA
 STALNA KONFERENCIJA
 GRADOVA JUGOSLAVIJE
 STAMATOVIĆ OLGA
 STAMENKOVIĆ ŽARKO
 STANIĆ JOVAN
 STANIMIROVIĆ ŽARKO
 STANKOVIĆ DR DUŠAN
 STANKOVIĆ DR JUGOSLAV
 STANKOVIĆ DR VLADISLAV
 STANOJEVIĆ DR OBRAD
 STANOVIĆ DR VOJISLAV
 STJEPANOVIĆ NIKOLA
 STEVANOVIĆ ĐURO
 STOJANOVIĆ DR ALEKSANDAR
 STOJANOVIĆ BOGOLJUB
 STOJANOVIĆ DRAGAN
 STOJANOVIĆ DUŠAN
 STOJANOVIĆ JASENKA
 STOJANOVIĆ LJUBIŠA
 STOJANOVIĆ NATALIJA
 STOJANOVIĆ DR RADMILA
 STOJANOVIĆ DR RADOŠLAV
 STOJANOVIĆ DR SVETOZAR
 STOJANOVIĆ VOJISLAV
 STOJIC LJUBA
 STOJIĆ ĐOKO
 STOJKOVIĆ DR ANDRIJA
 STOJKOVIĆ RADIVOJE
 STOJŠIĆ DIMITRIJE
 „STUDENT“
 SUNARIĆ MAJA
 ŠAŠIĆ JEFTO
 ŠČEPANOVIĆ BOGIĆ
 ŠKEROVIĆ SVETLANA
 ŠOŠKIĆ BUDISLAV
 ŠOŠKIĆ DR DRAGUTIN
 ŠPADIJER BALŠA
 ŠTAMBUK VLADIMIR
 ŠTRBAC ČEDOMIR
 ŠUŠNJIĆ DR ĐURO
 ŠUMARSKI FAKULTET
 TADIĆ DR LJUBOMIR
 TAHOVIĆ DR JANKO
 TANASIJEVIĆ DRAGOSLAV
 TAŠIĆ MILEN
 TAŠIĆ VERA
 TEHNOLOŠKI FAKULTET
 TEOFILOVIĆ MLADEN
 TERZIĆ RUSOMIR
 TIRNANIĆ BOGDAN
 TODOROVIĆ DR ALEKSANDAR
 TODOROVIĆ MIRJANA
 TOMOVIĆ DR INŽ. RAJKO
 TOMŠIĆ VIDA
 TOPOLOVAČKI MILAN
 TOSEVA LJUBINKA
 TRAJKOVSKI RISTE
 TRGOVINSKI ŠKOLSKI CENTAR
 „JEZDIMIR LOVIĆ“
 TURIĆ MIRKO
 TURINA DUBRAVKA
 „UMETNOST“
 „UNIVERZITET DANAS“
 UNIVERZITETSKA BIBLIOTEKA
 „SVETOZAR MARKOVIĆ“
 UNIVERZITETSKI KOMITET
 SAVEZA KOMUNISTA
 UNIVERZITETSKI ODBOR
 SAVEZA STUDENATA
 UNKOVIĆ DR SLOBODAN
 UREDNIŠTVO „MLADOST“
 USTAVNI SUD JUGOSLAVIJE
 USTAVNI SUD SR SRBIJE
 VASIĆ MILOŠ
 VASILJEVIĆ DR TIHOMIR
 VENIŠNIK VESNA
 „VIDICI“
 VIDOJEVIĆ ZORAN
 VIDOVIĆ DRAGO
 VIDOVIĆ MIRJANA
 VIŠOKA ŠKOLA
 POLITIČKIH NAUKA
 VIŠA ŠKOLA ZA
 KADROVE SOCIJALNOG OSIGURANJA
 VIŠA ŠKOLA ZA
 MEDICINSKE SESTRE
 MEDICINSKE TEHNIČARE
 VIŠA ŠKOLA ZA
 SOCIJALNE RADNIKE
 VIŠA ŠKOLA ZA
 SPOLJNU TRGOVINU
 VIŠA EKONOMSKO
 KOMERCIJALNA ŠKOLA
 VITEZOVIĆ MILOVAN
 VITOROVIĆ NADA
 VRAČAR S. DRAGUTIN
 VRAČAR DR STEVAN
 VRATUŠA DR ANTON
 VUČKOVIĆ DR MILOŠ
 VUČKOVIĆ TIHOMIR
 VUJIĆ MILAN

VUJKO PETAR
VUKAJLOVIĆ LJILJANA
VUKMANOVIĆ SOFIJA
VUKOŠ MILAN
VULIĆ LJUBISA
ZAJEDNICA JUGOSLOVENSKIH PTT
ZAKONJSEK JOZE
ZAVOD ZA EKONOMSKE
EKSPERTIZE

ZAVOD ZA NOVINSKO
IZDAVAČKU DELATNOST
I PROPAGANDU JZ

ZAVOD ZA PROUČAVANJE
SOCIJALNIH PROBLEMA
BEOGRADA

ZAVOD ZA PROUČAVANJE
KULTURNOG RAZVITKA

ZAVOD ZA UNAPREĐENJE
KOMUNALNIH DELATNOSTI
SR SRBIJE

ZEČEVIĆ ANĐELKA
ZORIĆ ĐORĐE
ZELEZNIČKI INSTITUT
ŽILIC-JURIN DR ANA
ŽIVADINOVIĆ PETAR
ŽIVKOVIĆ IVANKA
ŽIVKOVIĆ MIROSLAV
ŽIVKOVIĆ PETAR
ŽIVOJINOVIĆ MILENA

BERIVOJICE

ANĐELKOVIĆ RATKO

BIHAĆ

NOVAK ALBIN
OPŠTINSKA KONFERENCIJA
SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
UČITELJSKA ŠKOLA

BIJELO POLJE

JOVANČEVIĆ RADOSAV
OPŠTINSKA KONFERENCIJA
SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
ŠKOLA UČENIKA U PRIVREDI

BIJELJINA

ANTIĆ VELIMIR
AUTOMOTO DRUŠTVO
BIJELJINSKA KONFEKCIJA
„KURJAK“
TRGOVINSKO PREDUZEĆE
„DUVAN“
ĐURKOVIĆ BORO
GIMNAZIJA „FILIP VIŠNJIĆ“
GRABEVINSKO PREDUZEĆE
„RAD“

KOMERCIJALNA BANKA

KOMUNALNI ZAVOD ZA
SOCIJALNO OSIGURANJE

KRBANJEVIĆ MIODRAG
LAZIĆ LUKA

MEDICINSKI CENTAR

MILJANOVIĆ BORO
NARODNA BIBLOTEKA
„FILIP VIŠNJIĆ“

NINČIĆ MILAN

OPŠTINSKA KONFERENCIJA
SSRN

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
OSNOVNA SKOLA
„RADOJKA LAKIĆ“
OSNOVNA SKOLA „FADIL JAHIĆ“
POLJOPRIVREDNO ZADRUŽNO
PREDUZEĆE

SAVIĆ VLADIMIR

SEKRETARIJAT UNUTRAŠNJIH
POSLOVA

STEPANOVIĆ DOBRICA

PERIODIČNA ŠKOLA UČENIKA
U PRIVREDI „ALIJA ALIJAGIĆ“

TRGOVINSKO PREDUZEĆE
„POBJEDA“

UČITELJSKA ŠKOLA
ZARIĆ VELJKO
ŽITOPROMET

BILEĆA

SKUPŠTINA OPŠTINE

BITOLA

MATIČNA BIBLOTEKA
„KLIMENT OHRIDSKI“
OPŠTINSKI KOMITET
NA SKM

SOBRANIE NA OPŠTINATA
TASEVSKI GEORGIEV PETAR

BJELOVAR

OPĆINSKA KONFERENCIJA
SSRN
„VITANJA“ DOPISNI
KNJIŽEVNI KLUB

BLACE

GRUJIĆ GVOZDEN
DOM KULTURE

BOGATIĆ

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

BOGOŠTICA

SRDANOVIĆ RADMILA

BOLJEVAC

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
PETROVIĆ SVETA

BOLJEVCE

FILIĆ RADOSAV

BOLJEVCI

OSNOVNA ŠKOLA
„BRANKO RADIČEVIĆ“
ZDIHAN ANA

BOR

DOM KULTURE
INSTITUT ZA BAKAR
ILIĆ SAVO
JANKOVIĆ PAUN
NIČIĆ DRAGAN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
OPŠTINSKO SINDIKALNO VEĆE
POPOVIĆ STRAHINJA
RUDARSKO-TOPIONIČARSKI
BAŠEN
SKUPŠTINA OPŠTINE
VUČKOVIC PERICA

BORIČJE

OSNOVNA ORGANIZACIJA
SAVEZA KOMUNISTA

BOSANSKA DUBICA

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

BOS. KRUPA

OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN

BOS. BROS

RAFINERIJA NAFTE

BOS. NOVI

GINNAZIJA „PETAR KOČIĆ“
IVANOVIĆ BORIS
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

BOS. PETROVAC

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
ŠLJIVAR BRANKO
ZORIĆ CEDO

BOS. ŠAMAC

EKONOMSKA ŠKOLA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

BOS. GRAHOVO

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

BRAJKOVAC

GLIGORIJEVIĆ S. MILIVOJE

BRATUNAC

NARODNI UNIVERZITET
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
SKUPŠTINA OPŠTINE

BRČKO

BEČIRAGIĆ MUHAREM
LUČIĆ ANTON
„METALTEKS“ TRGOVINA NA
VELIKO I MALO
MLINARIĆ MARICA
NARODNA BIBLIOTEKA
„AHMET KOBIC“
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
POPOVIĆ NIKOLA
STAVRIĆ LJUBOMIR
VIŠA EKONOMSKO-KOMERCIJALNA
ŠKOLA

BRESNICA

MILOSAVLJEVIĆ VERA

BREZA

RADNIČKI UNIVERZITET

BREŽICE

OBRADOVIĆ DRAGOLJUB

BUDVA

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKO SINDIKALNO VIJEĆE
VUJOVIĆ PAVLE

BUDAHOVCI

POLJOPRIVREDNI POGON
„SREM“

BUGOJNO

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKO SINDIKALNO VIJEĆE

BUJANOVAC

EŠREF FAIKU
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

BUKOŠ

BUKIĆ LJUBOMIR

BUTMIR

KAZNENO-POPRAVNI DOM
POLUOTVORENOG TIPa

CAZIN

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

CELJE

OBČINSKI KOMITE ZVEZE
MLADINE SLOVENIJE
STROCHSACK BORIS
ŠTUDIJSKA KNJIŽNICA

CETINJE

RADONJIĆ RADOVAN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

CRES

MARKOVIĆ VLADIMIR

CRNA TRAVA

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

CRKVINA

MASLIĆ ANĐELKO

CRVENKA

MESNI KOMITET SAVEZA
KOMUNISTA
STAMATOVIĆ MOMČILO

ČABAR

KAMENSKI MARIJA

ČAČAK

ANĐELIĆ NADA
ANTONIJEVIĆ JUČA
AVRAMOVIĆ RADOJKO
BOGDANOVIĆ ŽIVKA
CENDIĆ BIŠENIJA
ČIRIĆ ALEKSANDAR
DRAGOVIĆ ŽIVKA
BUKIĆ DRAGAN
ERIC SVETLANA
GAVRILOVIĆ BRANISLAVA
GILIĆ VERA
GLAVONJIĆ STEVO
GOLUBOVIĆ SNEŽANA
GRADSKA BIBLIOTEKA
ILIĆ LEPOSAVA
JAKOVLJEVIĆ GORDANA
JOVANOVIĆ DARKO
JOVANOVIĆ MILKA
JOVAŠEVIĆ VOJOMIRKA
KAROVIĆ ŽIVKA
KOLJAJIĆ ZORAN
KOVACEVIĆ DRAGANA
KOVACEVIĆ NADA
MALTEZ BRANISLAVA
MATIJEVIĆ NATASA
MILOVANOVIĆ ZORICA
MILOVIĆ LJILJANA
MILUNOVIĆ ZORICA
MITIĆ GORDANA
MITROVIĆ BRANIMIR
NOVINSKO PREDUZEĆE
„ČAČANSKI GLAS“
OBRADOVIĆ DOBRILA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
OPŠTINSKO SINDIKALNO VEĆE
OPŠTINSKI ODBOR SAVEZA
UDRUŽENJA BORACA NOR
PAVLOVIĆ RADMILA
PAVLOVIĆ D. SNEŽANA
POPOVIĆ VLADISLAV
PROSVETNO-PEDAGOŠKI ZAVOD
RADNIČKI UNIVERZITET
„KOSTA NOVAKOVIĆ“
SIMOVIĆ LJUBICA
SKUPŠTINA OPŠTINE
STANOJEVIĆ LJILJANA
STOJANOVIĆ BRANKA
ŠIPETIĆ RUŽICA
ŠULUBURIĆ PERSA
ŠUŠIĆ MIRJANA
TIMOTIJEVIĆ MILKA
TODOROVIĆ MILKA
TRIFUNOVIĆ OLIVERA
VRANIĆ LJUBINKA
ZAVOD ZA ZAPOSŁJAVANJE

ČAJETINA

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

ČAJNIČE

GIMNAZIJA „SLOBODAN
PENEZIĆ“
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

ČAKOVEC

JAKOVLJEVIĆ ANTE
RADNIČKO SVEUČILIŠTE

ČOKA

ILIJAŠEV DRAGAN

ČIČEVAC

KRKIĆ DRAGUTIN
OPŠTINSKO SINDIKALNO VEĆE
RADNIČKI UNIVERZITET
VELJKOVIĆ PETAR

ČUPRIJA

MILETIĆ BOŽIDAR
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

DANILOVGRAD

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

DARUVAR

KAPETANOVIĆ STEVAN
LALIĆ RANKO

DEBAR

OPŠTINSKI KOMITET
NA SKM

DEČANE

NARODNA BIBLIOTEKA

DEDINA

FILIPOVIĆ MIRJANA

DELNICE

OPĆINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
PLESE JASNA

DELČEVO

GIMNAZIJA
„METODI MITEVSKI-BRICO“

DERVENTA

GRUBIŠIĆ ŠIMO
NARODNI UNIVERZITET
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
VORONJECKI ZVONKO

DESPOTOVAC

RADIVOJEVIĆ MIRJANA

DIMITROVGRAD

GIMNAZIJA
„JOSIP BROZ-TITO“
VELIČKOV KRUM

DOBOJ

GIMNAZIJA
HUSIĆ AHMET
IGNJATOVIĆ BORO
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
RADNIČKI UNIVERZITET
SKUPŠTINA OPŠTINE

DOLJEVAC

MITIĆ PAVLE

DONJA BUDRIGA

ARSIĆ MILAN
PENAJOTOVIĆ RELJA

DONJA LAKOŠNICA

STOJANOVIĆ MILE

DONJA ŠIPOŠNICA

DENIĆ MILOMIR

DONJI LAJKOVAC

JEVTIĆ SLOBODAN

DRAGAŠ

NARODNA BIBLIOTEKA

DREŽNIK

LUČIĆ RADOŠ

DRNIŠ

BILIČIĆ MIJO

DROBEŠ

PEŠIĆ RATKA

DRUŽETIĆ

MALEŠEVIĆ SLAVICA

DUBROVNIK

APOLONIO ALEKSANDAR
EKONOMSKA SKOLA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OSNOVNA SKOLA
„IVAN GUNDULIĆ“

DUGA RESA

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

DUVNO

NARODNI UNIVERZITET
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
SPAHIĆ IBRAHIM

ĐAKOVICA

BARDH TAHIRI
MILADINOVIĆ SLOBODAN
GRADSKA NARODNA
BIBLIOTEKA

ĐAKOVO

NARODNO SVEUČILIŠTE
„AUGUST CESAREC“

ĐURĐEVO

ĐUKIĆ DRAGOLJUB

FOJNICA

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

FUTOG

„FUTOŽANKA“
PRELIĆ ZORICA

GADŽIN HAN

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

GAREŠNICA

HLEBEC VLADIMIR
JAKŠIĆ MILAN
NARODNO SVEUČILIŠTE

GLAMOČ

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

GLOGOVAC

NARODNA BIBLIOTEKA

GNJILANE

BERIŠA LJAZIM
DIMIĆ MIROSLAV
ĐOKIĆ MILENKO
GIMNAZIJA „ZEJNEL AJDINI“
ILIĆ PREDRAG
JEVTIĆ SVETLANA
LAZIĆ PLANKA
MALIĆI MUHAMED
NARODNA BIBLIOTEKA
„JANKO VESELINOVIĆ“
NAZMI JAŠARI
NIKOLIĆ STANOJKA
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKA KULTURNO-PROSVETNA
ZAJEDNICA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
PELIVANI BAHTIJAR
PEROVIĆ MIRKO
POPOVIĆ MITRA
PROSVETNO-PEDAGOŠKI
ZAVOD
RAMOVIĆ MURAT
SANIJE AVDIJU
SAVIĆ ĐOKO
SIMONOVIĆ SINIŠA
TRAJKOVIĆ VERA
VAŠIĆ VERKA
VESELJI NAZMI

GOLEMO SELO

JOVANOVIĆ ĐORĐE

GORAČIĆI

RAKIČEVIĆ MILUTIN

GORAŽDE

„DRINA“ INDUSTRIJSKO
GRAĐEVINSKO PREDUZEĆE
DROČA VELJKO
HADŽOVIĆ FERAD
VUKOVIĆ ALEKSANDAR

GORNJA GAREVNICA

ĐUROVIĆ PETAR

GORNJI MAKREŠ

VASIĆ TRAJAN

GORNJI MILANOVAC

GIMNAZIJA
MILOVANOVIĆ PAVLE
NEDIĆ BOŠKO
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
SOLUJIĆ DRAŠKO
ŠKOLSKI CENTAR

GORNJI VAKUF

NARODNA BIBLIOTEKA

GOTOVUŠA

STEVANOVIĆ SLAVICA

GRAČANICA

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
NARODNI UNIVERZITET

GRADAČAC

NARODNI UNIVERZITET
SKUPŠTINA OPŠTINE

GRLJAN

OMLADINSKA ORGANIZACIJA
RUDNIK „AVRAMICA“

GROCKA

OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
SKUPŠTINA OPŠTINE

GRUDE

OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

GUČA

IVANOVIĆ STANOJE

HAN PIJESAK

NARODNI UNIVERZITET

HAN PLOČA

ŠIŠIĆ NAŠID

HERCEG NOVI

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

HRELJIN

MRVOŠ VLADIMIR

IDRIJA

OBČINSKI SINDIKALNI SVET

IGRANE

ALAČ DOMINIKO

ILIDŽA

FAKULTETSKO ŠUMSKO
OGLEDNO DOBRO „IGMAN“
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

IMOTSKI

ŠKOLA UČENIKA U PRIVREDI

INDIJA

CVETKOVIĆ RATKO
GAMNAZIJA
KULTURNO-PROSVETNA
ZAJEDNICA
MALI MILAN
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OSNOVNA ŠKOLA
„JOVAN POPOVIĆ“
RADNIČKI UNIVERZITET
ŠIMIĆ SLAVOLJUB
SKUPŠTINA OPŠTINE

IRIG

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
SRPSKA ČITAONICA I
KNJIŽNICA

ISTOK

NARODNA BIBLIOTEKA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

IVANGRAD

OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
VUKASINOVIĆ BORISLAV

IVANIĆ GRAD

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

IVANJICA

OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN

JAJCE

KASUM ZAIM
MUZEJ II ZASJEDANJA
AVNOJ-a

POPOVIĆ LUKA
SEHALIĆ MUJO

JANČIĆI

PANTELIĆ JELENA

JANOŠIK

KOLAR MARTIN
LACKO PAVLE

JASIKA

MITROVIĆ GORDAN

JASENAK

STEVANOVIĆ MIRJANA

JAZAK

ZEMLJORADNIČKA ZADRUGA

JELEN DO

MASLAČ MILENA

KABAŠ

CVETKOVIĆ ŽIVKA

KAČANIK

NARODNA BIBLIOTEKA
OPŠTINSKO SINDIKALNO VEĆE

KAČAREVO

NARODNA BIBLIOTEKA

KAKANJ

NARODNA BIBLIOTEKA I
ČITAONICA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

KALESIJA

OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

KALINOVIK

BANJANIN NEDO

KALUDRA

POTRIĆ GRADIMIR

KAMNIK

VOGRINEC HELENA
VUKSANOVIĆ ĐORĐE

KANJIZA

OPŠTINSKA MATIČNA BIBLIOTEKA
„JOŽEF ATILA“
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

KAONIK

PANIĆ PRVOSLAV

KARLOVAC

OPĆINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPĆINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

KAVADARCI

SKUPŠTINA OPŠTINE

KIJEVO

ANDRIJAŠEVIĆ STANOJE

KIKINDA

BALJKAS SLAVICA
ĐORĐEVIĆ RADOVAN
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKO SINDIKALNO VEĆE
SKUPŠTINA OPŠTINE

KISELJAK

GIMNAZIJA „IVAN GORAN
KOVAČIĆ“
NARODNI UNIVERZITET

KLADOVO

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
OPŠTINSKO SINDIKALNO VEĆE
SKUPŠTINA OPŠTINE

KLINA

MARMULAKU ZEČIR
NARODNA BIBLIOTEKA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

KLOBUČAR

STANKOVIĆ STOJADIN

KLUPCI

JOCIĆ MOMČILO

KLJUČ

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

KNIČ

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

KNIN

OPĆINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

KNJAŽEVAC

OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
RADNIČKI UNIVERZITET

KOLAŠIN

ĐURDIĆ PETAR
NARODNI UNIVERZITET
SIMONOVIC DRAGICA

KOLIŠTE

REDŽEPI FEHIM

KOLOLEČ

RISTIĆ ŽIVORAD

KONČAREVO

MILUTINOVIĆ MILUTIN

KONJIC

OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
TETARIĆ ADNAN

KORČULA

OPĆINSKA KONFERENCIJA SSRN

KOSOVO POLJE

OSNOVNA ŠKOLA
„ACA MARAVIĆ“

KOSOVSKA KAMENICA

GIMNAZIJA „9. MAJ“
MATIČNA BIBLIOTEKA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
REDŽEMATOVIC ABDIJA
TRAJKOVIĆ N. RADOMIR
VLASI AZEM

KOSOVSKA MITROVICA

BOJIĆ BRANKA
BOJOVIĆ BOGDANA
DAŠURIJA MUJKO
ILIĆ DRAGUTIN
JUKOVIĆ SADIJA
KOKERIĆ MIOMIRKA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
PROSVETNO-PEDAŠKOŠKI
ZAVOD
SUJIĆ DRAGIŠA
ŠUČURI ABAZI
UNIVERZITET ZA OBRAZOVANJE
ODRASLIH
ZAVOD ZA ZAPOSŁJAVANJE

KOSTOLAC

OSNOVNA ŠKOLA „MOŠA
PIJADE“

KOTOR

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

KOVAČICA

DUDAŠ JAN

KOVIN

KULTURNI CENTAR

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

KRAGUJEVAC

AKTIV SAVEZA OMLADINE
„FILIP KLJAJIĆ“
CENTAR ZA SOCIJALNI RAD
CENTRALNA BIBLIOTEKA
ZAVODA „CRVENA ZASTAVA“
CEROVAC DOBRILA
DAMJANOVIĆ SAVO
DOM DRUŠTVENO-POLITIČKIH
ORGANIZACIJA
EKONOMSKI FAKULTET
FABRIČKI ODBOR SINDIKATA
„FILIP KLJAJIĆ“
GIMNAZIJA
JANOŠEVIĆ MILORAD
KOSTIĆ RADE
MILIVOJEVIĆ LJUBICA
NARODNA BIBLIOTEKA
„VUK KARADŽIĆ“
NIKOLIĆ DRAGOLJUB
NOVINSKA USTANOVA
„SVETLOST“
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKO SINDIKALNO VEĆE
OSNOVNA ŠKOLA
„SVETOZAR MARKOVIĆ“
PODGORAC TODOR
RADNIČKI UNIVERZITET
„RADNIK“
RADOJKOVIĆ MILORAD
SAVEZ STUDENATA — ODBOR
FAKULTETA I VIŠIH ŠKOLA
SAVIĆ MIODRAG
SAVKOVIĆ RADOJICA
SEKRETARIJAT ZA UNUTRAŠNJE
POSLOVE
SIMIĆ INŽ. ŽIVAN
SKUPŠTINA OPŠTINE
STOJANOVIĆ VLASTA
ŠEVIĆ ZDRAVKO
ŠKOLA ZA MEDICINSKE SESTRE
„SESTRE NINKOVIĆ“
TOMIĆ DOBRIVOJE
„TOPLANA“
TRGOVINSKO PREDUZEĆE
„JEDINSTVO“
TRGOVINSKO PREDUZEĆE
„RADNIK“
UGOSTITELJSKO PREDUZEĆE
„DUBROVNIK“
USTANOVA ZA DNEVNI BORAVAK
DECE „MILICA SREČKOVIĆ“
VIŠA PEDAGOŠKA ŠKOLA
VOJINOVIĆ LJUBICA
ŽIVKOVIĆ GVOZDEN

KRALJEVO

ĐORĐEVIĆ LJUBIŠA
KOSTIĆ MILENTIJE
NARODNA BIBLIOTEKA
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
PEŠIĆ MILOJKO
RADNIČKI UNIVERZITET
RADOVANOVIC MILOVAN

KRANJ

OGRIZEK PETER

KRATOVO

OPŠTINSKI KOMITET NA SKM

KRIŽEVCIOPĆINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE**KRUHARI**

SOLAK RADOVAN

KRUŠČICA

MITROVIĆ MILOVAN

KRUŠČIĆMESNI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OSNOVNA ŠKOLA
„VUK KARADŽIĆ“**KRUŠEVAC**

BABIĆ STANKO
 BAŠTANIN SLOBODAN
 BOŽOVIĆ LJILJANA
 CVETKOVIĆ GRADIMIR
 DRAŠKOVIĆ ANDELKA
 KAMATOVIĆ TOMISLAV
 LAZAREVIĆ MILAN
 LUKIĆ ŽIVADIN
 MATIĆ RADICA
 NARODNA BIBLIOTEKA
 ĐMIĆ BOŠA
 OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
 OPŠTINSKI KOMITET
 SAVEZA KOMUNISTA
 OPŠTINSKO SINDIKALNO VEĆE
 PAREZANOVIĆ LJILJANA
 PLAVKIĆ MILOŠ
 RISTOVIĆ MIOMIR
 SINDIKALNI ODBOR INDUSTRIJE
 „14. OKTOBAR“
 SINDIKALNA PODRUŽNICA
 „METALPROMET“
 ŠARONJIĆ RADMILA
 ŠINDIĆ DRAGIJA
 ŠKOLSKI CENTAR ZA STRUČNO
 OBRAZOVANJE KADROVA
 „14. OKTOBAR“
 UROŠEVIĆ MIHAILO
 VEČERNJA POLITIČKA ŠKOLA
 VOJNOVIĆ ŽIVKA
 VUČIĆ BRANIMIR

KULA

BOŠNJAK BOGOLJUB
 EKONOMSKA ŠKOLA
 OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
 OPŠTINSKI KOMITET
 SAVEZA KOMUNISTA
 SKUPŠTINA OPŠTINE
 VEČERNJA POLITIČKA ŠKOLA
 VUKOVIĆ MILOVAN

KULINA

MILUTINOVIĆ dr MILAN

KUMANOVO

KOSTOVSKI STOJAN
 OPŠTINSKI KOMITET NA SKM
 PETROVSKI METODI

KUPNIK

BELJIN MILIVOJ

KURŠUMLIJA

GIMNAZIJA
 „RADOŠ JOVANOVIĆ-SELJA“
 GRADSKA BIBLIOTEKA
 OPŠTINSKI KOMITET
 SAVEZA OMLADINE

KUTINA

BABIĆ JOSIP
 UGREŠIĆ DUBRAVKA

LABIN

OPĆINSKI KOMITET
 SAVEZA OMLADINE

LAČARAK

BAJIĆ MIROSLAV

LAJKOVAC

OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
 OPŠTINSKI KOMITET
 SAVEZA KOMUNISTA
 OPŠTINSKO SINDIKALNO VEĆE

LAPOVO

PRANKOVIĆ TOMISLAV
 OSNOVNA ŠKOLA
 „SVETOZAR MARKOVIĆ“

LAZAREVAC

GIMNAZIJA
 OPŠTINSKI KOMITET
 SAVEZA OMLADINE
 PREDUZEĆE ZA GAZDOVANJE
 STAMBENIM ZGRADAMA
 VEČERNJA POLITIČKA ŠKOLA

LEBANE

RADNIČKI UNIVERZITET
 „VUKAJLO KUKALI“

LEPOSAVIĆ

MATIČNA BIBLIOTEKA
 OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN

LESKOVAC

BJELETIĆ DOBROSAV
 CVETKOVIĆ TOMISLAV
 NARODNA BIBLIOTEKA
 „RADOJE DOMANOVIĆ“
 OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
 OPŠTINSKI KOMITET
 SAVEZA KOMUNISTA
 OPŠTINSKI KOMITET
 SAVEZA OMLADINE
 OSNOVNA PRIVREDNA KOMORA
 OSNOVNA ŠKOLA
 „VASA PELAGIĆ“
 SKUPŠTINA OPŠTINE
 STOJANOVIĆ MIODRAG
 STOJANOVIĆ SLOBODAN
 STEFANOVIĆ MIODRAG

LEUŠIĆ

ERIĆ STOJANKA

LIPIK

DOLIC ANTE

LIPKOVO

ARIFI ARIF

LJPLJAN

NARODNA BIBLIOTEKA

LIŠTICAGIMNAZIJA
OPĆINSKO SINDIKALNO VIJEĆE**LIVNO**OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA**LOPARE**

NARODNI UNIVERZITET

LOVRAN

RISTIĆ MILUN

LOZNICABIBLIOTEKA „VUK KARADŽIĆ“
VISOZA — LOZNICA
FABRIKA AUTOTRAKTORSKIH
KOCNICA „FAK“GIMNAZIJA
„VUK KARADŽIĆ“

JOSIPOVIĆ ZLATAN

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTAOPŠTINSKO SINDIKALNO VEĆE
RADNIČKI UNIVERZITET**LUKAVAC**

NARODNA BIBLIOTEKA

LJIGBLAGOJEVIĆ PREDRAG
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE**LJUBLJANA**BAJT DR ALEKSANDAR
BILIĆ ADOLF
CANKARJEVA ZALOŽBA
CELARC STANISLAVA
CERNE DR FRANCEČASOPISNO PODJETJE
„DELO“DELAVSKA KNJIŽNICA
„EKONOMSKA REVILJA“FILOZOFSKI ODELEK
FILOZOFSKOG FAKULTETA

GORIČAR DR JOŽE

GOSPODARSKA ZBORNICA
SR SLOVENIJE

INSTITUT ZA KRIMINOLOGIJO

IZVRŠNI SVET SKUPŠČINE
SR SLOVENIJEINSTITUT ZA SOCIOLOGIJO
IN FILOZOFIJO PRI

UNIVERZI V LJUBLJANI

KAVŠEK MIRAN
KRANJC STANE
KRISTAN DR IVAN
LAVRAČ DR IVAN
MAVER MILANMESNI SVET
MOZINA STANE
OPĆINSKA KONFERENCA
SZDL VIC-RUDNIK
PETROVIĆ KREŠO
PRAVNA FAKULTETA
„PROBLEMI“
RADIO-TELEVIZIJOREPUBLIŠKI SVET ZVEZE
SINDIKATOV SLOVENIJEROTOVNIK MITJA
RUDOLF IVANRUS VELJKO
RUS DR VOJAN
SLOVANSKA KNJIŽNICA
SKUPŠČINA SR SLOVENIJESOCIJALISTIČNA ZVEZA
DELAVNEGA LJUDSTVA
SLOVENIJE — REPUBLIŠKA
KONFERENCA — IZVRŠNI ODBORSOMEN BRANKO
TASIĆ LJ. NINA
„TEORIJA IN PRAKSA“
TRŠAR TONI
UNIVERZA V LJUBLJANIUNIVERZITETNI
KOMITE ZSK
UNIVERZITETNI ODBOR ZŠJ
VODOPIVEC PETAR
VRHOVNO SODIŠTE**LJUBUŠKI**OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA**MAČKATICA**

ILIĆ MIHAILO

MAGLAJ

OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
RADNIČKI UNIVERZITET
SUZNJJEVIĆ RADIVOJ**MAJDANPEK**

OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKO SINDIKALNO VEĆE**MALA DRENOVA**

NEDELJKOVIĆ PETAR

MALI LOŠINJODGOJNI ZAVOD ZA MUŠKU
OMLADINU**MALI RADINCI**

ŠUČIN STANISLAVA

MALI TALINOVAC

SPASIĆ DUŠKA

MALI ZVORNIKOPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
VUKOSAVLJEVIĆ KRSTO**MALO CRNIČE**OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE**MARENOVO**

MILADINOVIĆ DRAGICA

MAREVČE

KLOKOČI REDŽEP

MARIBOR

MESTNI KOMITE ZKS
CENTAR
OSNOVNA ORGANIZACIJA
ZKS BOLNICA
ŠTUDIJSKA KNJIŽNICA
UREDNIŠTVO „VEČER“
VIŠA PRAVNA ŠOLA V
MARIBORU

MEČENČANI

TOMAŠEVIC SLAVKO

MEROŠINAOPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA OMLADINE**MEŠINA**

ŠOPI VEBI

MEŠEVO

IGNJATOVIĆ ZORICA

METKOVIĆOPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA KOMUNISTA**MILIČEVO SELO**

KUZMANOVIĆ MIODRAG

MILUTINOVAC

RAŠKOVIĆ DRAGOLJUB

MIONICAOPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA KOMUNISTA**MIRATOVAC**

ZEČIRJA NAZIRI

MIRKOVCI

SIMIĆ SLAVUJ

MLADENOVAC

GRADSKA BIBLIOTEKA
„KOSTA DUKIĆ“
MIHAILOVIĆ SREČKO
OPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA OMLADINE
TANACKOVIĆ MIHAILO

MODRIČA

PARADŽIK ANTO

MOJKOVAC

OPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA OMLADINE
OPŠTINSKO SINDIKALNO VIJEĆE

MOKRONOG

ŽUTIĆ ANTE

MOSTAR

ČOLOVIĆ NIKOLA

NARODNA BIBLIOTEKA
RADIŠIĆ VINKO
ŠENIĆ SEAD
VAZDUHOPLOVNA GIMNAZIJA
„MARŠAL TITO“

MRČAJEVCIBARALIĆ MILICA
VUJOVIĆ LJILJANA**MRKOPALJ**

VOJKOVIĆ MIRKO

MUDRAKOVAC

ZDRAVKOVIĆ MILANČE

MURSKA SOBOTA

ŠTUDIJSKA KNJIŽNICA

NEDELIŠČE

PETEK MIRKO

NEGOTIN

OPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA KOMUNISTA
RADNIČKI UNIVERZITET

NEŠTIN

SMEDEREVAC JOVAN

NEVESINJE

KOVAČEVIĆ Ž. SVETOZAR
OPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA KOMUNISTA

NIKŠIĆ

ČETKOVIĆ BRANISLAV
FABRIČKI ODBOR
SINDIKATA ŽELJEZARE
KOVAČEVIĆ MLADEN
NARODNA BIBLIOTEKA
„NJEGOŠ“
OPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA KOMUNISTA
OSNOVNA ŠKOLA
„OLGA GOLOVIĆ“
PEDAGOŠKA AKADEMIJA

NEGBINA

BRALOVIĆ MIROSLAV

NIŠ

BURAZOR SLOBODAN
DIMITRIJEVIĆ DR MOMČILO
DINIĆ SRBOBRAN
DOŠIĆ M. MILINKO
ERIC SLOBODANKA
FABRIČKI ODBOR SINDIKATA
FABRIKE „JASTREBAC“
FAKULTETSKI ODBOR ŠAVEZA
STUDENATA PRAVNO-EKONOMSKOG
FAKULTETA
GIMNAZIJA „STEVAN SREMAC“
KOVANOVIĆ BORDE
KREDITNA BANKA
MARKOVIĆ MIROSLAV
MILOSAVLJEVIĆ MIRO LJUB
MITIĆ BUDIMIR
MITIĆ DR MIHAILO
NARODNA BIBLIOTEKA
NIKOLIĆ TOMISLAV
OMLADINSKI DOM
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA OMLADINE

POPOVIĆ TIHOMIR
PRAVNO-EKONOMSKI FAKULTET
PREDSEDNIŠTVO
KONFERENCIJE SS
TEHNIČKOG FAKULTETA

„PRIVREDNI GLASNIK“
RADIČEVIĆ OLGA
RADNIČKI UNIVERZITET
RADONJIĆ ALEKSANDAR
SIMONOVIĆ DR DRAGOLJUB

SINDIKALNI ODBOR
G. P. „GRADEVINAR“

SINDIKALNA PODRUŽNICA SUP-a
SKUPŠTINA OPŠTINE
SMILJANIĆ SLAVOLJUB
STEFANOVIĆ RADOJICA
UNIVERZITET U NIŠU
UNIVERZITETSKI KOMITET SKS
UNIVERZITETSKI ODBOR
SAVEZA STUDENATA
VELJKOVIĆ SLAVICA
VUČKOVIĆ DUŠAN
ZEČEVIĆ DEJAN

NIŠKA BANJA

OSNOVNA ŠKOLA
„I. G. KOVAČIĆ“

NOVA GAJDOBRA

UČELIĆ OBRAD

NOVA GORICA

GIMNAZIJA
OBČINSKI KOMITE ZKS
SLOKAR RAJKO

NOVA GRADIŠKA

UGREŠIĆ PETAR

NOVA VAROŠ

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
KOJIĆ ŽIVOJIN

NOVI BEČEJ

OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN

NOVI KNEŽEVAC

GIMNAZIJA
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

NOVI KOZJAK

JOVANOV RADOMIR

NOVI PAZAR

GIMNAZIJA
GOLUBOVIĆ VLADETA
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

NOVI SAD

BAJIĆ ĐORĐE
BANJAC MIRJANA
BAŠIĆ NADA
BIBLIOTEKA FILOZOFSKOG
FAKULTETA
BORJANOVIĆ P. MIRKO

BUDAKOV SLOBODAN
BUDOVALČEV DANILKA
DERVIŠEVIĆ SLAVKO
DIMKOVIĆ BORISLAV
DORIĆ ZARKO
DRAŽIĆ GORDANA
ĐORĐEVIĆ DRAGAN
ĐUKIN ZORKA
EKONOMSKA ŠKOLA
EKONOMSKI INSTITUT

FILOZOFSKI FAKULTET
ODBOR STUDENATA

FIRA DR ALEKSANDAR
GAJINOVIĆ PERA
GALEČIĆ MIROSLAV

GIMNAZIJA
„JOVAN JOVANOVIĆ-ZMAJ“

GIMNAZIJA
„SVETOZAR MARKOVIĆ“

GIMNAZIJA „MOŠA PIJADE“
GONJA MIROSLAV
GOSTOVIĆ IKA
GRADEVINSKI ŠKOLSKI CENTAR
GRAOVAC BOGDAN
HADŽI ALEKSANDAR
HARANGOZO MIHALJ

HIDROSISTEM DUNAV—TISA—
DUNAV — VODOPRIVREDNO
PREDUZEĆE

JAKIĆ S. IVAN
JOSIMOVIĆ MARKO

„JUGODENT“
„JUGOPETROL“

JUGOSLOVENSKA LUTRIJA
DIREKCIJA ZA APV

KALEZIĆ VASILIJ
KEŠELJ VUKAŠIN
KNEŽEVIĆ PAVLE
KOVAČEVIĆ RADIVOJ
KRIZNAR MARA
KRKLJUŠ IVAN
KRUNIĆ BOSKO

„LETOPIŠ MATICE SRPSKE“
„MAGYR SZÓ“ — REDAKCIJA
MAKSIMOVIĆ VLADIMIR
MALENICA ANTUN
MAMUTOVIĆ MILAN
MANOJLOVIĆ GRUJICA
MARČETA VLADIMIR
MAŠINSKI FAKULTET
MIHALEK DUŠAN
NIKŠIĆ STEVAN

ODELJENJE VRHOVNOG
SUDA SR SRBIJE

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

OPŠTINSKI ODBOR
CRVENOG KRSTA

OPŠTINSKO SINDIKALNO VEĆE

OSNOVNA ŠKOLA
„JOŽEF ATILA“

OSNOVNA ŠKOLA
„JOVAN POPOVIĆ“

PAVLOV MILETA
PETROVIĆ SRETEN
„POLJA“

POKRAJINSKA KONFERENCIJA
SSRN ZA VOJVODINU

POKRAJINSKA PRIVREDNA
KOMORA

POKRAJINSKI KOMITET SK
ZA VOJVODINU

POKRAJINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

POKRAJINSKI ODBOR
SINDIKATA RADNIKA
DRUŠTVENIH DELATNOSTI

POKRAJINSKI ODBOR
SINDIKATA INDUSTRIJE
I RUDARSTVA ZA APV

POKRAJINSKI SAVET ZA
KOORDINACIJU NAUČNIH
DELATNOSTI

POKRAJINSKI ZAVOD
ZA DRUŠTVENO
PLANIRANJE
POKRAJINSKI ZAVOD ZA
SOCIJALNA ISTRAŽIVANJA
POKRAJINSKI ZAVOD ZA
SOCIJALNO OSIGURANJE
POKRAJINSKO VEĆE SAVEZA
SINDIKATA ZA APV
POLJOPRIVREDNI FAKULTET
POPOV ČEDOMIR
POPOVIĆ ĐORĐIJE
PRAVNI FAKULTET
„PRIVREDNA IZGRADNJA“
RADNIČKI UNIVERZITET
RADOVANOV JOVAN
RAJACIĆ OLJA
RAJČAN ISTVAN
REDAKCIJA „DOLGOZÓK“
ROMIĆ DESANKA
SAVIĆ ŽIVOJIN
SINDIKALNA PODRUŽNICA
PRI GRAĐEVINSKOM
PREDUZEĆU „NEIMAR“
SKUPŠTINA AP VOJVODINE
SKUPŠTINA OPŠTINE
SPERANSKI LJUDMILA
STEFANOVIĆ MIRJANA
ŠIFLIŠ LAJOS
TEDIĆ NEVENKA
TEODOROVIĆ DIMITRIJE
TOMAŠEVIĆ BLAGOTA
TOMOVIĆ RADOŠLAV
TORBICA DUŠAN
UNIVERZITET — ODELJENJE
ZA DOKUMENTACIJU
VEMIĆ MARTA
VIŠA PEDAGOŠKA ŠKOLA
VIŠA ŠKOLA DRUŠTVENO-
POLITIČKIH NAUKA
VIŠA ŠKOLA ZA UPRAVU
I SOCIJALNI RAD
VITJUK TATJANA
VUČIĆ DR NOVIČA
VUJADINOVIĆ MILIVOJ
ZAJEDNIČKI PROSVETNO-
PEDAGOŠKI ZAVOD
ZAVOD ZA JAVNU UPRAVU
ZAVOD ZA UNAPREĐENJE
OPŠTEG I STRUČNOG
OBRAZOVANJA APV
ZUBAC PERO

NOVI VINODOLSKI

KRIŠKOVIĆ ĐURO

NOVI ŽEDNIK

MILAČIĆ DR MILAN

NOVO BRDO

NARODNA BIBLIOTEKA

NOVSKA

ČERNAVA IVAN

OBRENOVAC

MATIČNA BIBLIOTEKA
„VLADA AKSENTIJEVIĆ“
MATOVIĆ DRAGOMIR
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

OBILIĆ

RADNIČKI UNIVERZITET
„KULTURA“
ŠKOLA UČENIKA U
PRIVREDI „NIKOLA TESLA“

ODANOVČE

ČEHAJA SALAH

ODŽACI

OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
OPŠTINSKO SINDIKALNO VEĆE
OSNOVNA ŠKOLA „BORIS KIDRIČ“
RADONJANIN PETAR

OMOLJICA

JANJANIN MILOŠ
OBRADOVIĆ SAVA

OPATIJA

KOS LUCIJAN

ORAHOVAC

NARODNA BIBLIOTEKA
OPŠTINSKI SUD U
ORAHOVCU

ORIOVAC

OSNOVNA ŠKOLA

ORAOVICA

VASIĆ NOVIČA

ORLANE

NARODNA BIBLIOTEKA

OSEČINA

ANDRIĆ RADOVOJE
NARODNA BIBLIOTEKA

OSIJEK

ALEBIĆ JOSIP
BABIĆ BRANKO
EKONOMSKI FAKULTET
GIMNAZIJA
„BOŽIDAR MASLARIĆ“
GIMNAZIJA
„BRACA RIBAR“
JANKOVIĆ STOJAN
KOTARSKI ODBOR SINDIKATA
RADNIKA POLJOPRIVREDNO-
PREHRAMBENE INDUSTRIJE
OPĆINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPĆINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
ORŠANIĆ VLADIMIR
OPĆINSKO SINDIKALNO VIJEĆE
PAVLOVIĆ PETAR
„SAPONIA“
SKUPŠTINA OPĆINE
STANIĆ VLADIMIR
ŠOMODI DRAGUTIN
ŠOŠIĆ DR HRVOJE

OSTRUŽNICA

JOVANOVIĆ NADA

PAČIR

OSNOVNA ŠKOLA
„MOŠA PIJADE“

PAKRAC

ARGAJ MIHAJLO
LAŽIĆ PETAR
OPĆINSKO SINDIKALNO VIJEĆE
STJEPANOVIĆ DRAGO

PANČEVO

BELIĆ NIKOLA
BISAK ŠANU
CENTAR ZA SOCIJALNI RAD
CVETKOVIĆ NIKOLA
ČUJIC RANKO
DUBRAJA NEBOJŠA
GIMNAZIJA „UROŠ PREDIĆ“
GRADSKA BIBLIOTEKA
KAFEDŽIĆ MILAN
KALABIĆ BORDE
KEREKEŠ IRENA
KUŽET MARIJA
MILAKOV ZORICA
MILIĆEV MILAN
NIŠAVIĆ VANJA
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKO JAVNO TUŽILAŠTVO
PAVLOVIĆ BRANISLAV
POTKONJAK VUKICA
RADNIČKI UNIVERZITET
„MARKO KULIĆ“
RADOSAVAC ANĐELIJA
RAJIN MIROSLAV
RAKIĆ SEKULA
SOLAK RADOVAN
SOVA RUDI
TOPALOVIĆ PETAR
VIDOJEVIĆ SIBISLAV

PARAĆIN

BOROJEVIĆ DUŠAN
INDUSTRIJSKA STAKLARSKA
ŠKOLA — ĐAČKA ZADRUGA
MILADINOVIĆ RADIŠA
NARODNA BIBLIOTEKA
OPŠTINSKA NARODNA BIBLIOTEKA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
OPŠTINSKO SINDIKALNO VEĆE
RADNIČKI UNIVERZITET
SINDIKALNA PODRUŽNICA
FABRIKE BONBONA „PARAĆINKA“
ŠKOLSKI CENTAR
„BORIS KIDRIĆ“
VASILJKOVIĆ DANICA

PAZIN

SKUPŠTINA OPĆINE

PEĆ

MILAČIĆ MILIKA
OKRUŽNO JAVNO TUŽILAŠTVO
OPŠTINSKO SINDIKALNO VEĆE
ŠAPUNDŽIJA JAHJA

PEĆINCI

NARODNI UNIVERZITET
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

PETRINJA

KOVAČEVIĆ MARKO
LAMZA GABRIJEL

PETROVAC NA MLAVI

NARODNI UNIVERZITET

PETROVAC POZAREVAČKI

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

PIROT

BULPIGAN VJEKOSLAV
KOSTIĆ NIKOLA
NOVINSKA USTANOVA
„SLOBODA“
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
SIMOVIĆ VELJKO
UČITELJSKA ŠKOLA

PIŠĆE

VUKOVIĆ BOŽO

PLANDIŠTE

GAVRILOVIĆ MILOJE
KRAJOVAN ZDRAVKO
KRESOJEVIĆ NIKOLA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

PLJEVLJA

COSOVIĆ MILO
GRADSKA BIBLIOTEKA I ČITAONICA
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

PLUŽINE

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
VUKOVIĆ VELJKO

PODUJEVO

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

PODRAVSKA SLATINA

IVKOVIĆ MIRA

POPOVAC

PREMOVIĆ RADOMIR

POPUČKE

TERZIĆ DOBRINKA

POŽAREVAC

AGROINDUSTRIJSKI KOMBINAT
„DUŠAN ARSIĆ“
CENTAR ZA EKONOMSKO
OBRAZOVANJE KADROVA
ĐOKIĆ LJUBISA
GRBA MILENKO
LONČAR RADOŠLAV
MILOSAVLJEVIĆ DRAGOS
NARODNA BIBLIOTEKA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

RADNIČKI UNIVERZITET
ROKSANDIĆ ILIJA
SKUPŠTINA OPŠTINE
ZAVOD ZA ZAPOSŁJAVANJE
SINDIKALNA PODRUŽNICA
ŽIVKOVIĆ ZORAN

POŽEGA UŽIČKA

OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

PREŠEVO

ČIPRIJANOVIĆ BOŠKO

PRIBOJ NA LIMU

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
BPARIĆ STEVO

PRIJEDOR

OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN

PRIJEPOLJE

NOVINSKA USTANOVA
„POLIMLJE“
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

PRILEP

BELIČANSKI SLOBODAN
BENAK MILAN
GRADSKA BIBLIOTEKA
„BORKA TALESKI“
KOLOZEGOVSKI DANAIL

PRIŠTINA

ALIŠANI ALAJDIN
BRUDAR TEODOR
ĐUKIĆ ILIJA
FILOZOFSKI FAKULTET
HAJDUKOVIC VŁADAN
JAHA TAHIR
KRUNIĆ TATJANA
KURTEŠ SABIN
MATOVIĆ MIRKO
MEHDI BARDHI
NIP „RILINDJA“
POKRAJINSKI ODBOR
SAVEZA STUDENATA APKM
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OSNOVNA ŠKOLA
„METO BARJAKTARI“
OSNOVNA ŠKOLA
„ACA MARAVIĆ“
PETROVIĆ RADOLJUB
PLJAKIĆ MUSTAFA
POKRAJINSKA NARODNA
BIBLIOTEKA
POKRAJINSKA SKUPŠTINA
POKRAJINSKA KONFERENCIJA
SSRN ZA APKM
POKRAJINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
POKRAJINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
POKRAJINSKO VEĆE SINDIKATA
APKM
PRAVNO-EKONOMSKI FAKULTET
RADIO-PRIŠTINA
RADNIČKI UNIVERZITET
REDAKCIJA „ZANI I RINIS“

RUDNIČKI ODBOR SINDIKATA
„KIŠNICA“
SIMOVIĆ MILOŠ
SREDNJOŠKOLSKI DOM
STRUČNA BIBLIOTEKA
POKRAJINSKE SKUPŠTINE APKM
SUBOVIĆ ZŁATA
TEHNIČKI FAKULTET
VELJKOVIĆ DR BRANKO
VODOPRIVREDNO PREDUZEĆE
„KOSOVO-MELIORACIJE“
VRHOVNI SUD SRBIJE —
ODELJENJE U PRIŠTINI
ŽUGIĆ RADOSLAV

PRIZREN

ALJUŠ NUŠ
BEŠIMI REFEJA
BITIĆI MARCELJ
DIDA Ć. ALI
JANIĆIJEVIĆ SLAVKO
KAZAZ HUSEIN
KOVAČI ISMAILJ
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
OSI MUSA
PANTIĆ SLOBODANKA
STOJKOVIĆ MIROSLAV
SUROJ AFRIM

PRNJAVOR

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

PROKUPLJE

DROBNJAKOVIĆ VUKAŠIN
NARODNA BIBLIOTEKA

PROZOR

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

PULA

DUDA MARTIN
„ISTARSKI MOZAIK“
IVEZIĆ LJUBICA
KNJIŽNICA I ČITAONICA
NOVAKOVIĆ ŽELIMIR
OPĆINSKA KONFERENCIJA SSRN
PEDAGOŠKA AKADEMIJA
PETRIĆ PVAO
RADNIČKO SVEUČILIŠTE
„JURICA KALC“

RAČA KRAGUJEVAČKA

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

RAČA KOD KURŠUMLIJE

JAKOVLEVIĆ MILIJA

RAKOVA

ČARAPIĆ DRAGICA

RAKOVICA

POPOVIĆ TIHOMIR
ŠPIRO SOLOMON
ŽIVOTIĆ DR MILADIN

RAŠANAC

PAUNOVIĆ MOMIR

RAŽANJ

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
PETROVIĆ BORISAV
SINDIKALNA PODRUŽNICA
DOMA NARODNOG ZDRAVLJA

REČANE

HASANI HASAN

REKOVAC

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
SKUPŠTINA OPŠTINE

RESAVICA

PETROVIĆ D. BRANKO

RIBNICA

NOVOSEL STJEPAN

RIBICA

MILANKO PETAR

RIJEKA

BENKOVIĆ ŽARKO
ČABRIJAN DRAGUTIN
ČEVID IVAN
EKONOMSKI FAKULTET
FERLIN ANTE
GRADSKA BIBLIOTEKA
„GRAMAT“
KOTARSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
MATIĆ RADIŠA
MEDICINSKI FAKULTET
NAUČNA BIBLIOTEKA
OPĆINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OSNOVNA ŠKOLA
„BELVEDER“
PEDAGOŠKA AKADEMIJA
RADNIČKO SVEUČILIŠTE
SAVKOVIĆ LJUBOMIR
SIĆ VILMOŠ
SINDIĆIĆ VLASTA
SINDIKALNA PODRUŽNICA
TVORNICE „RIKARD BENCIĆ“
SINDIKALNA PODRUŽNICA
„TRANSJUG“
STROJARSKI FAKULTET
VISOKA INDUSTRIJSKO PEDAGOŠKA
ŠKOLA
VRZIĆ VELJKO
VUJATOVIĆ MIRKO

RIPANJ

DOM KULTURE
SINDIKALNA PODRUŽNICA
FABRIKE ELEKTROOPREME

ROGOVO

ALJI MORINA

ROPOTOVO

JOVANOVIĆ VLADA
NEDELJKOVIĆ TOMISLAV

ROSICA

MILOVANOVIĆ VERICA

ROŠCI

KANDIĆ MILAN

ROŽAJ

SKUPŠTINA OPŠTINE

RUMA

GIMNAZIJA „STEVAN PUZIĆ“
GRBIĆ MOMČILO
MANDIĆ BRANKO
MOMČILOVIĆ DUŠAN
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
RADNIČKI UNIVERZITET
„SAVATIC LAZAR-METALAC“
ŠKOLA ZA KVALIFIKOVANE RADNIKE
„MILIVOJ SAVIĆ TRIVA“
TANEVIĆ MILAN
TRGOVINSKO PREDUZEĆE
„VENAC“

RUSKI KRSTUR

MESNI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

SAMOBOR

OPĆINSKO SINDIKALNO VIJEĆE

SANSKI MOST

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
RADNIČKI UNIVERZITET

SARAJEVO

AGIĆ INŽ. ŠEMSUDIN
BULIĆ SRPKO
CENTRALNI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
CENTRALNI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
ČEČEŽ DUBRAVKA
DIZDAREVIĆ ISMET
DOM MILICIJE
DOROSLOVAC MILAN
DOMANČIĆ DR PAVAO
DURONJIĆ SLAVKO
DUŽNOVIĆ MIRKO
EKONOMSKI FAKULTET
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
FILOZOFSKI FAKULTET
KATEDRA ZA FILOZOFIJU
GRADSKA KONFERENCIJA SSRN
GRADSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
GRADSKO SINDIKALNO VIJEĆE
HUKIĆ REFIK
INSTITUT ZA PROUČAVANJE
ISTORIJE RADNIČKOG POKRETA
IZVRŠNO VIJEĆE SR BIH
JAPUNDŽA MILORAD
JAVNO TUŽILAŠTVO BIH
KECMANOVIĆ DR DUŠAN
„LICA“
MIJANOVIĆ DR GAŠO
MITROVIĆ DRAGOLJUB
MORALIĆ A. NUMA
NARODNI UNIVERZITET

NOVAČIĆ ALEKSANDAR
„ODJEK“
OMEREFENDIĆ ZUHDIJA
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
CENTAR
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
BARAJEVO NOVO
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA CENTAR
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE CENTAR
OPŠTINSKA NARODNA BIBLIOTEKA
OPŠTINSKA NARODNA BIBLIOTEKA
„HASAN KIKIĆ“
OSNOVNA ŠKOLA
„SLOBODAN VUKOVIĆ“
PANJETA ENVER
PAŠOVIĆ ZIJO
PRAVNI FAKULTET
„PREGLED“
PRIRODNO-MATEMATIČKI
FAKULTET
PURIVATRA ARIF
RADIO-TELEVIZIJA
RADNIČKI UNIVERZITET
„ĐURO ĐAKOVIĆ“
REPUBLIČKA KONFERENCIJA SSRN
REPUBLIČKI SEKRETARIJAT ZA RAD
REPUBLIČKO VIJEĆE SAVEZA
SINDIKATA BiH
REPUBLIČKI ZAVOD ZA
TEHNIČKU SARADNJU
REPUBLIČKI ZAVOD ZA
UNAPREĐENJE ŠKOLSTVA
REPUBLIČKI ZAVOD ZA
ZDRAVSTVENU ZAŠTITU
REPUBLIČKI ZAVOD ZA
ZAPOSILJAVANJE
SADIKOVIĆ DR ĆAZIM
ŠAKAN SIMO
SEKRETARIJAT UNIVERZITETA
ŠIMEUNOVIĆ VOJIN
ŠKOKO BRUNO
ŠKUPŠTINA SR BiH
ŠTOJANOVIĆ NIKOLA
„SVJETLOST“
ŠDOVIČIĆ ZORAN
UNIVERZITETSKI ODBOR
SAVEZA STUDENATA
VIĐAKOVIĆ DR ZORAN
VIŠA PEDAGOŠKA ŠKOLA
VIŠA ŠKOLA ZA SOCIJALNE
RADNIKE
VLAJČIĆ MILAN

SEČANI

KULTURNO-PROSVETNA ZAJEDNICA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

SEDLARI

NESTOROVIĆ ANICA

SELEVAC

OSNOVNA ŠKOLA
„ĐORDE JOVANOVIĆ“

SENTA

DRUŠTVO KNJIGOVODA
I EKONOMISTA
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

SEŽANA

FRANETIĆ ANDREJ

NOVAKOVIĆ VELJKO
SKUPŠĆINA OBCINE

SISAK

ETINGER MILAN
NARODNA KNJIZNICA I ČITAONICA
OPĆINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPĆINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
OPĆINSKO SINDIKALNO VIJEĆE

SIVAC

MESNI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

SJENICA

OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
RADNIČKI UNIVERZITET

SKENDER VAKUF

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
SVJETLANOVIĆ ŽARKO

SKOPJE

ARHIV NA MAKEDONIJA
CENTRALEN KOMITET NA
SOJUZOT NA KOMUNISTITE
CENTRALEN KOMITET NA
SOJUZOT NA MLADINATA
CRVENKOVSKI KRSTE
ČOKREVSKI TOMISLAV
DIMKOVSKI BRANISLAV
ĐUKOVSKI SAMOIL
EKONOMSKI FAKULTET
FILOZOFSKI FAKULTET
SEMINAR ZA FILOZOFIJU
GEORGIEVSKI PETRE
GIMNAZIJA „ORCE NIKOLOV“
GORGOV KAMENČO
GOŠEVA MIRJANA
GRADSKI KOMITET NA SKM
GRADSKI KOMITET NA SMM
GRADSKO SOBRANIE NA SKOPJE
INSTITUT ZA NACIONALNA
ISTORIJA
INSTITUT ZA SOCIOLOŠKO
I POLITIČKO-PRAVNI ISTRAŽUVANJA
KOLIŠEVSKI LAZAR
KONFERENCIJA ZA DRUŠTVENU
AKTIVNOST ŽENA
LOZNALJEVA ELENA
„MLAD BOREC“
NIP „NOVA MAKEDONIJA“
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
„IDADIJA“
OPŠTINSKI KOMITET
NA SMM „IDADIJA“
PEDAGOŠKA AKADEMIJA
„POGLEDI“
POLITIČKA ŠKOLA NA
ČK SKM
IPOPOVSKI VLADO
PRAVNI FAKULTET
PRIRODNO-MATEMATIČKI
FAKULTET — KATEDRA
ZA SOCIOLOGIJU
RABOTNIČKI UNIVERZITET
„KOCO RACIN“
RADIO-TELEVIZIJA
„RAZGLEDI“

REPUBLIČKI SEKRETARIJAT
ZA TRUD

REPUBLIČKA KONFERENCIJA SSRN
RSVR NA SRM

REPUBLIČKI SEKRETARIJAT ZA
OBRAZOVANJE, NAUKA I KULTURA

REPUBLIČKI SOVET NA SOJUZOT
NA SINDIKATITE

SEKRETARIJAT ZA INFORMACIE
NA IZVRŠNIOT SOVET NA SRM

SEKRETARIJAT ZA ZAKONODAVSTVO
I ORGANIZACIJA

GOBRANIE NA SR MAKEDONIJA

SOJUZ NA RABOTNIČKI I
NARODNI UNIVERZITETI

ŠATKU AFRIM

ITALEVSKI BLAGOJE

TODOR POP TODOROV

TOZIJA DRAGI

TRAJKOVA ILINKA

USTAVNI SUD NA SRM

VAROŠLIJA LJUBOMIR

ZAVOD ZA ROBNI PROMET

ZRMANOVSKI KIRO

SKUGRIC

JEREMIC SAVO

SLAVONSKI BROD

DAMJANOVIĆ MILICA

GRADSKA BIBLIOTEKA

KOVACEVIĆ MLADEN

„POSAVSKI TOKOVI“

RADNIČKO SVEUČILIŠTE

„BURO SALAJ“

SLAVONSKA POŽEGA

GIMNAZIJA

OPĆINSKI KOMITET

SAVEZA KOMUNISTA

SMEDEREVO

BRANKOVIĆ PAVLE

MIROVIĆ PERISA

OPŠTINSKO SINDIKALNO VEĆE

OSNOVNA ŠKOLA

„BRANKO RADIČEVIĆ“

SMEDEREVSKA PALANKA

MLADENOVIĆ LJILJANA

OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN

SKUPŠTINA OPŠTINE

TEOFANOVIĆ DANICA

SOKOBANJA

NARODNI UNIVERZITET

OPŠTINSKI KOMITET

SAVEZA OMLADINE

OPŠTINSKI SAVEZ

UDRUŽENJA BORACA NOR

SKUPŠTINA OPŠTINE

SOKOLAC

OPŠTINSKI KOMITET

SAVEZA KOMUNISTA

SOMBOR

ARSENJEVIĆ SLOBODAN

BUZADŽIĆ VLADISLAV

DESPOTOVIĆ BOZO

GRADSKA BIBLIOTEKA

„KARLO BIJELIČKI“

OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN

OPŠTINSKI KOMITET

SAVEZA KOMUNISTA

OPŠTINSKI KOMITET

SAVEZA OMLADINE

OPŠTINSKO JAVNO TUŽILAŠTVO

OPŠTINSKO SINDIKALNO VEĆE

RADNIČKI UNIVERZITET

STRICEVIĆ JOVAN

SPLIT

BEATOVIĆ MIRKO

BIBLIOTEKA CENTRALNE

MISOKE BOGOSLOVSKE ŠKOLE

BUDAN SNEŽANA

VIČEVIĆ DR MATE

MLIVONČIĆ IVICA

„MOGUĆNOSTI“

NAUČNA BIBLIOTEKA

OPĆINSKI KOMITET

SAVEZA KOMUNISTA

OPĆINSKI KOMITET

SAVEZA OMLADINE

ORAŠANIN PETAR

PRAVNI FAKULTET

REGIONALNA KONFERENCIJA

SAVEZA OMLADINE

RUŽIĆ RANKA

„VIDIK“

ZANKI JAKOV

SRBAC

KECOJEVIĆ DUŠAN

NARODNI UNIVERZITET

SRBICA

NARODNA BIBLIOTEKA

OPŠTINSKI KOMITET

SAVEZA KOMUNISTA

SREBRENICA

BIBIĆ MILAN

NARODNI UNIVERZITET

RUDNIK OLOVA I CINKA

SREMSKA KAMENICA

BOŽIĆ JOŽICA

SREMSKI KARLOVCI

ISTORIJSKI ARHIV APV

SREMSKA MITROVICA

DERD VILMOŠ

FUNDIK PETAR

KAZNENO-POPRAVNI DOM

DOM KULTURE

LUKIĆ RADOVAN

LUKINOVIĆ DR BOGDAN

OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN

OPŠTINSKI KOMITET

SAVEZA KOMUNISTA

OPŠTINSKI KOMITET

SAVEZA OMLADINE

OPŠTINSKO SINDIKALNO VEĆE

RADNIČKI UNIVERZITET

SKUPŠTINA OPŠTINE

„SREMSKE NOVINE“

STOKANOVIĆ SLOBODAN

ŠKOLA ZA MEDICINSKE

SESTRE-TEHNIČARE

TRIPKOVIĆ DOBROSAV

ZAKULA MIRJANA

SRPSKI ITEBEJ

BOLDARAC SAVA

STANIŠIĆ

DROBINA FERENC
STRIČEVIĆ DUŠAN

STANJIŠAR

SIMIĆ MITAR

STARA PAZOVA

DOBRODOLAC SINIŠA
FILIP M. JANKO
KOVACEVIĆ DIMITRIJE
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
RADNIČKI UNIVERZITET

STARA REKA

BURMAZOVIĆ VOJKA

ŠTARČEVO

DRAGOJEVAČ MILICA
KOŽAČENKOV JOVAN
RANGELOV ROSA
ŠKRBIĆ DESANKA
VIDAKOVIĆ NENAD

STEPANOVIĆEVO

ĐOKIĆ STEVAN
OSNOVNA ŠKOLA
„ALEKSA ŠANTIĆ“

STRUMICA

SOBRANIE NA OPŠTINATA
TESNAKOV BORIS

STRUGA

TODOR TRAJAN

SUBOTICA

AGIN ĐURICA
BEČKEI JOŽEF
BIACI ANTAL
BODROGVARI FERENC
DEŠI ABEL
DOLINKA NIKOLA
EKONOMSKI FAKULTET
GRADSKA BIBLIOTEKA
IGNJATOVIĆ VERA
JARAMAZOVIĆ IVAN
KRSTIĆ JANJA
NOVINSKO PREDUZEĆE
„FORUM“ — PRODAVNICA 9
OPŠTINSKI CENTAR ZA
SOCIJALNI RAD
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
OSNOVNA ŠKOLA „25. MAJ“
RADNIČKI UNIVERZITET
ŠABO MAGDA
SIMIĆ MIRKO
SINDIKALNA PODRUŽNICA
„BAČKA PRODUKT“

SURDULICA

STOJILJKOVIĆ STOJADIN

SUVA REKA

NARODNA BIBLIOTEKA
„EMIN DURAKU“

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

SUVODOL

DORĐEVIĆ ŽIVORAD

SVETOZAREVO

BIBLIOTEKA UČITELJSKE
ŠKOLE
FABRIČKI ODBOR SINDIKATA
„JUHOR EKSPORT“
FABRIČKI KOMITET SAVEZA
OMLADINE INDUSTRIJE
KABLOVA „MOŠA PIJADE“
INDUSTRIJA KABLOVA
„MOŠA PIJADE“
MILETIĆ V. MILAN
NARODNA BIBLIOTEKA
NIŠEVIĆ STANOJE
RADNIČKI UNIVERZITET
RISTIĆ MILOŠ
STEPANOVIĆ LJUBOMIR
SUMSKO GAZDINSTVO
VASIĆ BRANISLAV
ZIROJEVIĆ RADOJICA

SVILAJNAC

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI SUD

SVRLJIG

BOGDANOVIĆ NEDELJKO

ŠABAC

ARSENOVIĆ DRAGICA
CENTAR ZA SOCIJALNI
RAD
EKONOMSKA ŠKOLA
GIMNAZIJA
„VERA BLAGOJEVIĆ“
JANUZOVIĆ STEVAN
KOSTIĆ MIRJANA
MEDICINSKI CENTAR
NARODNA BIBLIOTEKA
„ŽIKA POPOVIĆ“
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
OPŠTINSKO SINDIKALNO
VEĆE
PETROVIĆ J. ĐORĐE
RADNIČKI UNIVERZITET
„MOŠA PIJADE“
RISTIĆ LJUBIŠA
SIMIĆ VOJISLAV
UČITELJSKA ŠKOLA
„DUŠAN JERKOVIĆ“
ŽAKIĆ BRANKO
ŽIVADINOVIĆ MILORAD

ŠARLINAC

MITIĆ GOJKO

ŠEKOVIĆI

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
SINDIKALNA PODRUŽNICA
„ZMAJEVAČ“

ŠID

GIMNAZIJA
 „SAVA ŠUMANOVIĆ“
 OPŠTINSKI KOMITET
 SAVEZA OMLADINE
 RADNIČKI UNIVERZITET
 „BORIS KIDRIČ“
 SKUPŠTINA OPŠTINE

ŠILOVO

SAVIĆ BUDIMKA

ŠIPOVO

OPŠTINSKI KOMITET
 SAVEZA KOMUNISTA

ŠTIP

CEBOV BLAGOJE
 KRSTOVA KIROVA SLOBODANKA
 OPŠTINSKI SINDIKALEN
 SOVET
 RABOTNIČKI UNIVERZITET
 „VANČO PRKE“
 SOBRANIE NA OPŠTINATA

ŠTRPCE

DOBROSAVLJEVIĆ MILKO

TEMERIN

„BAČKA-PROJEKT“
 OPŠTINSKI KOMITET
 SAVEZA KOMUNISTA
 SRDIĆ DANE

TEMSKA

ŽIVKOVIĆ MILIVOJE

TESLIĆ

OPŠTINSKI KOMITET
 SAVEZA KOMUNISTA

TEŠANJ

NARODNI UNIVERZITET
 OPŠTINSKI KOMITET
 SAVEZA KOMUNISTA

TETOVO

JANĀOVSKI ĐORĐE
 KADRIU TAHIR

TITEL

HRNJAKOVIĆ SLOBODANKA
 LAZIĆ KATICA

TITOGRAĐ

AGROKOMBINAT
 BOŽOVIĆ NOVICA
 CENTRALNI KOMITET
 SAVEZA KOMUNISTA
 CENTRALNI KOMITET
 SAVEZA OMLADINE
 ČETKOVIĆ MOMČILO
 ĐOM OMLADINE
 „BUDO TOMOVIĆ“

DURUTOVIĆ SVETOZAR
 EKONOMSKI FAKULTET
 FILIPOVIĆ MILEVA
 GAGOVIĆ MILEVA
 GIMNAZIJA
 „SLOBODAN SKEROVIĆ“
 GRADSKA BIBLIOTEKA
 INSTITUT ZA DRUŠTVENO
 EKONOMSKA ISTRAŽIVANJA
 PRI EKONOMSKOM FAKULTETU

INVESTICIONA BANKA
 ISTORIJSKI INSTITUT SR CG
 MIRANOVIĆ DANILO
 NOVOSEL MATIJA

OPŠTINSKI KOMITET
 SAVEZA KOMUNISTA
 OPŠTINSKI KOMITET
 SAVEZA OMLADINE

OPŠTINSKI PROSVJETNO
 PEDAGOŠKI ZAVOD

OPŠTINSKI ZAVOD ZA
 ZAPOSŁJAVANJE RADNIKA

OSNOVNA ŠKOLA
 „SAVO PEJANOVIĆ“

PEROVIĆ MILADIN
 PETRANOVIĆ MIRKO
 „PRAKSA“

PRIHVATIŠTE ZA
 DJECU I OMLADINU

RADIO-TITOGRAĐ

RADOVIĆ LJUBICA

REPUBLIČKA KONFERENCIJA
 ŠSRN

REPUBLIČKI SEKRETARIJAT
 ZA FINANSIJE

REPUBLIČKI SEKRETARIJAT
 ZA PROSVETU, KULTURU
 I NAUKU

REPUBLIČKO VIJEĆE SAVEZA
 SINDIKATA ZA SR CG

REPUBLIČKI ZAVOD ZA
 UNAPREĐIVANJE ŠKOLSTVA

REPUBLIČKI ZAVOD ZA
 PRIVREDNO PLANIRANJE

SAVEZ EKONOMISTA CG
 SKUPŠTINA OPŠTINE

SKUPŠTINA SR CRNE GORE
 „STVARANJE“

ŠAŠIĆ NENAD
 ŠČEPANOVIĆ LAKIĆ

ŠUKOVIĆ MIJAT
 TITOGRAĐSKA TRIBINA

TRGOVINSKO PREDUZEĆE
 NA VELIKO „TITOGRAĐ“

USTAVNI SUD CRNE GORE
 VUJOVIĆ PAVLE

TITOVA KORENICA

DELIĆ SLAVKO
 OPĆINSKI KOMITET
 SAVEZA KOMUNISTA

TITOVO UŽICE

ARSIĆ IVAN
 BIBLIOTEKA UČITELJSKE
 ŠKOLE

EKONOMSKA ŠKOLA
 GOJGIĆ ĐORĐE

ISTORIJSKI ARHIV

JESIĆ MILETA

KRSTONIĆ MILOSAV

MARKOVIĆ ŽIVOTA

MITROVIĆ ADAM

NARODNA BIBLIOTEKA

NIKOLIĆ MILOMIR

NOVINSKA USTANOVA

„VESTI“

OPŠTINSKA KONFERENCIJA

ŠSRN

OPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA OMLADINE
RADNIČKI UNIVERZITET
„RADOVAN DRAGOVIC“
ŠRESKI KOMITET
ŠAVEZA KOMUNISTA

TIVAT

OPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA KOMUNISTA
RADNIČKI UNIVERZITET

TJENTIŠTE

RISTIĆ VL. TOMISLAV

TOMANCE

FAZLI KIKAJ

TOPLIČKA MALA PLANA

ČERNOV ALEKSANDAR

TOPOLA

GIMNAZIJA
„JOVAN SKERLIĆ“
ODELIJENJE ZA UNUTRAŠNJE
POSLOVE
OPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI SUD

TOVARNIK

PEJIĆ ĐORĐE

TOVARIŠEVO

RAMIĆ NIKOLA

TRAVNIK

DAČKI DOM
„JOSIP MAŽAR ŠOŠA“
OPŠTINSKO SINDIKALNO
VIJEĆE

TREBINJE

OPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA OMLADINE
SKUPŠTINA OPŠTINE

TRNAVA

SMILJANIĆ SLOBODAN

TRNOVO

SKUPŠTINA OPŠTINE

TRSTENIK

ANTONIĆ MARKO
OPŠTINSKA KONFERENCIJA
SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA OMLADINE
OPŠTINSKO SINDIKALNO
VEĆE
RADOSAVLJEVIĆ ZAGORKA

STANČIĆ PETAR
TODOROVIĆ MARIJA
TODOROVIĆ PETAR
VEŠKOVIC DRAGISA

TULARE

JONIĆ ZORAN

TUTIN

OPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA KOMUNISTA
SINANOVIĆ DŽAFER

UZLA

BEGOVIĆ-KLEVA SADETA
CENTAR ZA MARKSISTIČKO
DBRAZOVANJE KADROVA
ČOŠKIĆ MUHAMED
DJAPO FEHIM
GLIGORIĆ ŽIVKO
INSTITUT ZA RUDARSKA I
HEMIJSKO-TEHNOLOŠKA
ISTRAŽIVANJA
KOVAČEVIĆ STANISLAV
NARODNA BIBLIOTEKA
OPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA KOMUNISTA
OSTOJIĆ DARA
PETROVIĆ ZVONKO
REKIĆ SEJFUDIN
RUDARSKI FAKULTET
ŠMAJLOVIĆ HAZIM
TEHNOLOŠKI FAKULTET
UČITELJSKA ŠKOLA
ŽIVANOVIĆ BOZO

UGLJEVIK

RADNIČKI UNIVERZITET

ULCINIJ

SKUPŠTINA OPŠTINE

UMAG

OPĆINSKI KOMITET
ŠAVEZA KOMUNISTA
ŽMAK JOSIP

UROŠEVAC

AHMETI SADIK

UROVICA

OSNOVNA ŠKOLA
„BRANISLAV NUŠIĆ“

VALJEVO

ANTONIJEVIĆ LJUBINKA
BELIĆ JULKICA
BOŠKOVIĆ RADIŠA
BRAJOVIĆ VOJISLAV
BRNABIĆ ZORAN
ČOLIĆ NADA
DELEON LEON
DRAŠKOVIĆ M. DIMITRIJE
ĐENADIĆ PREDRAG
ĐERIĆ BRANKA
ĐURĐEVIĆ MILISAV
ĐORĐEVIĆ VARJA
GARČEVIĆ BRANKA
GLUŠAĆ DUŠAN
GRADSKA NARODNA
BIBLIOTEKA
JANKOV VLASTIMIR
JOLOVIĆ MOMČILO
JOVANOVIĆ ZORAN

KOVAČEVIĆ BILJANA
MAKSIMOVIĆ MIROSLAVA
MIHAILOVIĆ DUŠAN
MILICEVIĆ DOBROSAV
NIKOLIĆ BORKA
NOVAKOVIĆ NADA
OPŠTINSKA KONFERENCIJA
SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
OPŠTINSKO SINDIKALNO
VEĆE
POPOVIĆ MIROSLAV
PUTNIKOVIĆ RADIŠA
RABASOVIĆ MIROSLAV
SAJIĆ DRAGOJE
ŠIMANIĆ RADOMIR
ŠIROČIĆ SLAVICA
SPASOJEVIĆ SLOBODANKA
ISTOJANOVIĆ LELA
TEODOSIĆ ZAGORKA
TOMIĆ MILINKA

VARAŽDIN

GRADSKA KNJIŽNICA I
ČITAONICA „SLOBODA“
KOTARSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

VAREŠ

OPŠTINSKA KONFERENCIJA
SSRN

VARVARIN

OPŠTINSKA KONFERENCIJA
SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
SKUPŠTINA OPŠTINE

VELIKINCE

SKODRA IMER

VELIKO GRADIŠTE

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

VELIKA KLADUŠA

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
SKUPŠTINA OPŠTINE

VELIKA PLANA

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

VELIKI KUPCI

BLAGOJEVIĆ ZORAN

VELIKI TRNOVAC

JUSUFI ENVER

VILJUŠA

PAVLOVIĆ JELENA
SIMOVIĆ MILANKA

VINKOVCI

POLJOPRIVREDNO
INDUSTRIJSKI KOMBINAT
„VINKOVCI“
NARODNA KNJIŽNICA
I ČITAONICA
NARODNO SVEUČILIŠTE
VUKOVIĆ RADE

VIPAVA

MUHIĆ FUAD
SUBOVIĆ ŽIVOJIN

VIRJE

ŠIKULEC ŽELJKO

VIROVITICA

GIMNAZIJA

VIS

OPĆINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

VISOKO

NARODNA BIBLIOTEKA

VITANOVAC

STANOJEVIĆ SLAVKO

VITEZ

DESANČIĆ RATKO

VITINA KOSOVSKA

JOVIĆ BOŽIDAR
MILJKOVIĆ BRANISLAV
NARODNA BIBLIOTEKA
STOJANOVIĆ ZVONIMIR

VLADIĆIN HAN

NARODNI UNIVERZITET
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

VLADIMIRCI

OPŠTINSKA KONFERENCIJA
SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

VLASOTINCE

OSNOVNA SKOLA
„SINIŠA JANIĆ“
SKUPŠTINA OPŠTINE
TAŠIĆ LAZAR
VUČKOVIĆ SVETISLAV

VOGOŠČA

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
RADNIČKI DOM

VOLUJA

OSNOVNA ŠKOLA
„SLOBODAN JOVIĆ“

VRANJE

BOGDANOVIĆ DRAGOMIR
MLADENOVIĆ ŽIVKO
REDAKCIJA LISTA
„SLOBODNA REČ“
STANOVIĆ BRANISLAV
TONČIĆ MIODRAG
VLAJINAC DRAGUTIN

VRAŽOGRNAC

STOJAN VASILJEVIĆ
BOGDANOV

VRBAS

BULAJIĆ NEDELJKO
NARODNA BIBLIOTEKA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

VREOCI

RADIVOJEVIĆ VLADIMIR

VRGIN MOST

NARODNO SVEUČILIŠTE
OPĆINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

VRNJAČKA BANJA

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

VRŠAC

GIMNAZIJA
„BORISLAV PETROV-BRACA“
GRADSKA BIBLIOTEKA
„LUKRECIJA ANKUCIĆ-NECA“
MEDAKOVIĆ MIRJANA
MIJATOV MILAN
MILOŠEV ZLATOMIR
NIKOLIĆ ANA
OLAH PETAR
OPŠTINSKA KONFERENCIJA
SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
POLJOPRIVREDNO DOBRO
„VRŠAČKI RITOV“
SKUPŠTINA OPŠTINE
TRAJKOVIĆ DIMITRIJE
VEČERNJA POLITIČKA
ŠKOLA

VUČITRN

BITIĆI NEHALJE
GRADSKA BIBLIOTEKA
„VLADIMIR NAZOR“
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
UKA NAZIF

VUČJE

„VUČJE“ FABRIKA VUNENIH
TKANINA, PREDIVA I
TRIKOTAŽE
NARODNI UNIVERZITET

VUKOVAR

NARODNA BIBLIOTEKA

ZABOK

MERKAŠ IVO

ZADAR

FILOZOFSKI FAKULTET
NAUČNA BIBLIOTEKA
OPĆINSKA KONFERENCIJA SSRN
SEKRETARIJAT ZA
UNUTRAŠNJE POSLOVE
ZENKO DR FRANJO

ZAGAJICA

RANIMIROV LJUBLJANA

ZAGREB

BALETIĆ DR ZVONIMIR
BELAN DR BRANKO
BRODIĆ ZVONIMIR
BUBNJEVIĆ INŽ. MILAN
CARATAN BRANKO
CENTRALNI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
CENTRALNI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
ČUČKOVIĆ MILAN
DRAGIČEVIĆ DR ADOLF
„EKONOMIST“
EKONOMSKI FAKULTET
EKONOMSKI INSTITUT
„ENCYCLOPAEDIA MODERNA“
FAKULTET POLITIČKIH
NAUKA
FILOZOFSKI FAKULTET
GADŽA SLAVKO
GLAVNI ODBOR SAVEZA
DRUŠTAVA „NAŠA DJECA“
GRADSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
GRADSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
GRLIĆ DR ĐANKO
INSTITUT ZA DRUŠTVENO
UPRAVLJANJE
INŽENJERSKI BIRO
JELIĆ JORDAN
JUGOSLOVENSKA AKADEMIJA
Znanosti i umjetnosti
JUGOSLOVENSKI
LEKSIKOGRAFSKI ZAVOD
KANGRGA DR MILAN
KNJIŽNICA I ČITAONICA
„GORNJI GRAD“
KNJIŽNICA
„MEDVEŠČAK“
KNJIŽNICA I
ČITAONICA
„BOGDAN OGRIZOVIĆ“
KOROŠIĆ MARIJAN
KOS VLADIMIR
KOSTIĆ DR STANIŠA
KRITOVAC FEDOR
„KULTURNI RADNIK“
KVAČIĆ DR IVAN
MARINKOVIĆ JOSIP

MARIČIĆ BRANKO
MAROTTI TONKO
MESARIĆ DR MILAN
MIKECIN VJEKOSLAV
MILIN MILORAD
MIŠKIĆ BRANKO
MUNITIĆ RANKO
„NASE TEME“
„OBRAZOVANJE
ODRASLIH“
OPĆINSKI KOMITET
ŠAVEZA OMLADINE
CENTAR
OPĆINSKI KOMITET
ŠAVEZA OMLADINE
ISTOK
OPĆINSKI KOMITET
ŠAVEZA KOMUNISTA
„MEDVEŠČAK“
OREŠKOVIĆ KREŠO
„POLET“
„POLITIČKA MISAO“
POPRZEN MLADEN
„PRAXIS“
PRAVNI FAKULTET
PRELOG NENAD
„PROGRES“
„PROLOG“
PUTANEC VLADIMIR
„PUTOVI REVOLUCIJE“
RADIO-TELEVIZIJA
RADNIČKA BIBLIOTEKA
„BOZIDAR ADŽIJA“
RADNIČKO
SVEUČILIŠTE
„MOŠA PIJADE“
RADONČI MUSTAFA
REPUBLIČKA KONFERENCIJA
SSRN
REPUBLIČKI SEKRETARIJAT
ZA PROSVETU, KULTURU
I FIZIČKU KULTURU
REPUBLIČKI
SEKRETARIJAT ZA
UNUTRAŠNJE POSLOVE
ROKSANDIĆ DRAGO
RUDARSKO-GEOLOŠKO
NAFTNI FAKULTET
SABOR SR HRVATSKE
BIBLIOTEKA
SABOR SR HRVATSKE
KABINET PREDSEDNIKA
SAVEZ SINDIKATA JUGOSLAVIJE
REPUBLIČKO VIJEĆE
ZA SR HRVATSKU
SEKRETARIJAT ZA
INFORMACIJE
VIJEĆA SABORA
SR HRVATSKE
SERGEJEV DIMITRIJE
SINDIKALNA
PODRUŽNICA
„ELEKTRA“
SKUPŠTINA GRADA
ZAGREBA
„SOCIOLOGIJA SELA“
ŠUPEK DR RUDI
SVEUČILIŠNI
KOMITET SKJ
SVEUČILIŠNI ODBOR ŠAVEZA
STUDENATA JUGOSLAVIJE
SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
ŠABANOVIĆ NURIJA
ŠUVAR DR STIPE
TRBOVIĆ MILICA
VISOKA PRIVREDNA ŠKOLA
VISOKA UPRAVNA ŠKOLA
VIŠA UPRAVNA ŠKOLA
VIŠA ŠKOLA ZA
SOCIJALNE RADNIKE
„VJESNIK“
„VJESNIK U SRIJEDU“
VRANICKI DR PREDRAG
ZAVOD ZA SOCIJALNI RAD

ZAJEČAR

GIMNAZIJA
„MOŠA PIJADE“
IVKOVIĆ STANKO
MEDICINSKA ŠKOLA
MEĐUOPŠTINSKI
PROSVETNO-PEDAGOŠKI
ZAVOD
MILANOVIĆ LJUBOMIR
OMLADINSKA ORGANIZACIJA
SO FABRIKE STAKLA
OMLADINSKA ORGANIZACIJA
SO PREDUZEĆA „ISHRANA“
OMLADINSKA ORGANIZACIJA
SO FABRIKE MAŠINA
„ARSENIJE SPASIĆ“
OMLADINSKA ORGANIZACIJA
SO FABRIKE „TIMOČANKA“
OMLADINSKA ORGANIZACIJA
SO FABRIKE KOŽE
„BRKOVIĆ CRNI“
OMLADINSKA ORGANIZACIJA
SO GRAĐEVINSKOG
PREDUZEĆA „TIMOGRADNJA“
OMLADINSKA ORGANIZACIJA
SO PREDUZEĆA „STANDARD“
OMLADINSKA ORGANIZACIJA
SO PIK „TIMOK“ POGON
KLANICA I HLADNJAČA
OMLADINSKA ORGANIZACIJA
SO PREDUZEĆA „TRGOCENTAR“
OMLADINSKA ORGANIZACIJA
SO SEKCIJE ZA VUČU VOZOVA
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
ŠAVEZA OMLADINE
PIVLJAKOVIĆ BORKO
PREDUZEĆE ZA PUTEVE
„ZAJEČAR“
RADNIČKI UNIVERZITET
SINDIKALNA PODRUŽNICA
PRIVREDNOG PREDUZEĆA
ŠAVEZA GLUVIH „DES“
SINDIKALNA PODRUŽNICA
ZGP „IZGRADNJA“
SINDIKALNA PODRUŽNICA
KOMUNALNOG ZAVODA ZA
SOCIJALNO OSIGURANJE
SINDIKALNA PODRUŽNICA
MEDICINSKOG CENTRA
SINDIKALNA PODRUŽNICA OZ
SINDIKALNA PODRUŽNICA
PREDUZEĆA „TRGOCENTAR“
SKUPŠTINA OPŠTINE
SLAVKOVIĆ MIRKO
VITOVIĆ STANICA

ZAPREŠIĆ

SKUPŠTINA OPŠTINE

ZEBINCE

KOŠTIĆ PREDRAG
MAKSIMOVIĆ SRBOLJUB

ZELENIKA

OSNOVNA ŠKOLA
„ILIJA KIŠIĆ“

ZEMUN

BANDIĆ BRANKO
BLAZIĆ PAVLE
BULATOVIĆ VESELIN
ČOLIĆ KOJO
DIJAMATOVIĆ ŽIVKA
JOVANOVIĆ ZORAN
KILIBARDA KRSTO
KOZLOVAČKI MILORAD

MIKAŠINOVIĆ RADMILA
MILANOVIĆ SVETLANA
NARANČIĆ NIKOLA
NARODNA BIBLIOTEKA
„JOVAN POPOVIĆ“
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
OSIĆ DRAGAN
OSNOVNA ŠKOLA
„SVETOZAR MILETIĆ“
PEKIĆ MILOVAN
PETROVIĆ MILORAD
POLJOPRIVREDNI FAKULTET
PRVA ZEMUNSKA GIMNAZIJA
RADOVANOVIĆ MILE
STOLICA PETAR
STRUJIĆ NIKOLA
SEVARLIĆ JAROSLAV
ŠKOLA ZA MEDICINSKE
SESTRE — MEDICINSKE
TEHNIČARE
ŠKOLSKI CENTAR ZA
STRUČNO OBRAZOVANJE
TRTICA DUŠAN
„ZMAJ“ INDUSTRIJA
POLJOPRIVREDNIH
MAŠINA

ZENICA

DOM KULTURE
KOJIĆ MILEVA
KOSIĆ RADIVOJE
„NAŠA RIJEK“
OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKO SINDIKALNO VIJEĆE
OSNOVNA ZAJEDNICA
OBRAZOVANJA
RADNIČKI UNIVERZITET
SKUPŠTINA OPŠTINE
STAMBENO PREDUZEĆE
TVORNIČKI ODBOR
SINDIKATA ŽELJEZARE

ZRENJANIN

BASTA DANILO
BOGDANOV BORISLAV
GIMNAZIJA
„KOČA KOLAROV“
GRADSKA NARODNA BIBLIOTEKA
HALASOV BORIVOJ
ILISIN LJILJANA
KARAMAN ŽIVKO
KOMUNALNO PREDUZEĆE
ZA VODOVOD I KANALIZACIJU
MEDICINSKA ŠKOLA
MILUTINOVIĆ IVAN
MORO PETAR
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
OPŠTINSKO SINDIKALNO VEĆE
RADNIČKI UNIVERZITET
„STEVICA JOVANOVIĆ“
REDAKCIJA ČASOPISA
„ULAZNICA“
SKUPŠTINA OPŠTINE
III GIMNAZIJA
VIŠA PEDAGOŠKA ŠKOLA
VIŠA TEHNIČKA ŠKOLA

ZVORNIK

EKONOMSKA ŠKOLA
„FILIP KLJAJIĆ“

GIMNAZIJA „PETAR KOČIĆ“
KADRIĆ KEMAL
RADNIČKI UNIVERZITET

ŽABALJ

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA
OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE
OPŠTINSKI NARODNI UNIVERZITET

ŽABLJAK

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

ŽAGUBICA

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA KOMUNISTA

ŽALEC

LEDNIK FRANC

ŽARKOVO

DOBRIJEVIĆ JOVAN
STEVANOVIĆ RADIŠA

ŽELEZNIK

ČOLIĆ ŽIVORAD
JAKŠIĆ MILIVOJE
JOVANOVIĆ PRVOSLAV
KORICA DUŠAN

ŽELJUŠA

JOSIPOV GEORGIJE

ŽEROVNICA

MLAĐOVIĆ ZMAJKO

ŽITIŠTE

OPŠTINSKI KOMITET
SAVEZA OMLADINE

ŽIVINICE

OPŠTINSKA KONFERENCIJA SSRN

ŽUPANJA

NARODNO SVEUČILIŠTE
OSNOVNA ŠKOLA „MOŠA PIJADE“

INOSTRANSTVO

AMSTERDAM

UNIVERSITEITS BIBLIOTHEK

BERKELEY

SERIALS DEPARTMENT
GENERAL LIBRARY
UNIVERSITY OF CALIFORNIA

BERLIN

INSTITUT FÜR
MARXISMUS-LENINISMUS
BEIM ZK DER SED
ZEITUNGS-VERTRIEB
GEBRÜDER PETERMAN

BRATISLAVA

UŠTREDNA KNIŽNICA
SLOV. AK. VIED.

BUCURESTI

REDACTIA
„TINARUL LENINIST“

BUDAPEST

KULTURALIS KAPOSOLATOK
INTEZET DOKUMENTACIO

GLASGOW

UNIVERSITY OF GLASGOW
SOVIET STUDIES LIBRARY

JACKSON HEIGHTS

CHARLES SPORER

MOSKVA

CK VLKSM
„MOLODOI KOMMUNIST“
ŽURNAL „ROVESNIK“

MÜNCHEN

KUBON UND SAGNER
SÜDOST INSTITUT
TROFENIK DR. RUDOLF

NOVOSIBIRSK

SOVJETSKIJ PK VLKSM

PARIS

SERVICE DES
PERIODIQUES
FONDATION
NATIONALE DES SCIENCES
POLITIQUES

PEKING

BEIJING WAIWEN
SHUDIAN
LJU MIN

PRAHA

FIBICH doc. JINDRICH
PNS = DOVOZ TISKU
ZEMAN KAREL

RANGOON

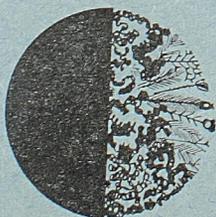
EMBASSY OF THE
SFR OF YUGOSLAVIA

SOFIA

31 NARODNA BIBLIOTEKA
„KIRIL I METODI“

WARSAWA

B. K. W. Z. „RUCH“

OBAVEŠTENJE ČITAOCIMA

Godišnja pretplata na časopis „Gledišta“ u 1969. godini ostaje nepromenjena i iznosi:

za studente i učenike	25 n. din.
za individualne pretplatnike	40 n. din.
za organizacije	80 n. din.
za inostranstvo (\$ 12.80)	160 n. din.
pojedini primerak u prodaji koštaće	8 n. din.

Svim pretplatnicima u zemlji koji do 31. decembra 1968. godine uplate odgovarajući iznos godišnje pretplate za 1969. godinu Redakcija ODOBRAVA POSEBAN POPUST — 10% od pretplatne cene. Prilikom uplate pretplatnici će, u ovom periodu, umanjivati za 10% odgovarajući iznos pretplate.

Redakcija raspolaže jednim brojem kompleta časopisa iz ranijih godina koje stavlja na raspolaganje zainteresovanim čitaocima i to:

komplet iz 1964. god.	12,00 n. din.
komplet iz 1965. god.	20,00 n. din.
komplet iz 1966. god.	30,00 n. din.
komplet iz 1967. god.	40,00 n. din.

Do 31. decembra 1968. godine, Redakcija odobrava popust od 50% naručiocima kompleta časopisa iz ranijih godina.

REDAKCIJA

OBAVEŠTENJE ČITAOCIMA

Godišnja pretplata na časopis „Gledišta“ u 1969. godini ostaje nepromenjena i iznosi:

za studente i učenike	25 n. din.
za individualne pretplatnike	40 n. din.
za organizacije	80 n. din.
za inostranstvo (§ 12.80)	160 n. din.
pojedini primerak u prodaji koštaće	8 n. din.

Svim pretplatnicima u zemlji koji do 31. decembra 1968. godine uplate odgovarajući iznos godišnje pretplate za 1969. godinu Redakcija ODOBRAVA POSEBAN POPUST — 10% od pretplatne cene. Prilikom uplate pretplatnici će, u ovom periodu, umanjivati za 10% odgovarajući iznos pretplate.

Redakcija raspolaže jednim brojem kompleta časopisa iz ranijih godina koje, uz sniženu cenu od 50%, stavlja na raspolaganje zainteresovanim čitaocima i to:

komplet iz 1964. god.	6,00 n. din.
komplet iz 1965. god.	10,00 n. din.
komplet iz 1966. god.	15,00 n. din.
komplet iz 1967. god.	20,00 n. din.

I ovaj popust, takođe, važi do 31. decembra 1968. godine.

REDAKCIJA